

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

ΔΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΕΤΟΣ 94
ΤΕΥΧΟΣ 840
ΜΑΪΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2011

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

Βογατσικοῦ 7, 546 22 (ἤ Τ.Θ. 10335, 541 10) Θεσσαλονίκη

ΙΔΡΥΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1917
ΥΠΟ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ (†)

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
κ.κ. ΑΝΘΙΜΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Πρωτοπρεσβύτερος ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΣΤΑΜΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ-ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Διδάκτωρ Θεολογίας

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 20 εὐρώ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: 50 δολλάρια Η.Π.Α.
ΑΞΙΑ ΤΟΜΩΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΕΤΩΝ: 20 εὐρώ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ISSN 1011-3010

Παναγιώτη Ἰ. Σκαλτσῆ
Ἀναπλ. Καθηγητοῦ Α.Π.Θ.

*Ὁ Ἱερός Αὐγουστῖνος στό ἑορτολόγιο καί τήν ὑμνογραφία**

Α΄

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος (354-430), ἡ ἐξέχουσα αὐτὴ μορφὴ ποὺ «*ἀνήκει στὴ χορεία τῶν Πατέρων τῆς ἑνιαίας καὶ ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ*»[1] δὲν μαρτυρεῖται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ Τυπικὰ καὶ Συναξάρια τόσο τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅσο καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους[2].

Ἡ μνήμη του, σὲ λατρευτικὸ καὶ ἑορτολογικὸ ἐπίπεδο, ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς σχετικὲς βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς πηγὲς ἕως

---

* Ἀναπτυγμένο κείμενο Εἰσήγησης, μὲ θέμα: «Οἱ λατρευτικὲς Ἀκολουθίες πρὸς τιμὴν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου», ποὺ ἔγινε στὸ ΙΑ΄ Διαχριστιανικὸ Συμπόσιο (Τμ. Θεολογίας Α.Π.Θ. - Π. Π. Antonianum), Ρώμη 31 Αὐγούστου - 6 Σεπτεμβρίου 2009, μὲ γενικὸ θέμα: «*Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση*».

1. Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, «Ἡ παρουσία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου», ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 64 (1981) 252.

2. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύουμε τὰ ἑξῆς: Κ. Σ. Κεκελίδζε, *Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον (Τυπικὸν) τοῦ ζ΄ αἰῶνος (κατὰ Γεωργιανὴν μετάφρασιν)*, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Ρωσσικοῦ ὑπὸ Ἀρχιμανδρίτου Καλλίστου (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Νέας Σιών»), ἐν Ἱεροσολύμοις 1914. J. Mateos, *Le Typikon de la grande Église*, τόμ. I, *OCA* 165, Roma 1962 καὶ τόμ. II, *OCA* 166, Roma 1963. *Τυπικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἁγίας Λαύρας, τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα, νεωστὶ τυπωθέν, ἐκ πολλῶν μὲν σφαλμάτων ἐκκαθαρθέν, ἐπιμελείᾳ τε, καὶ σπουδῇ Σπυρίδωνος Ἱεροδιακόνου τοῦ Παπαδοπούλου, διορθωθὲν ἀκριβῶς πάνυ*, Ἐνετίησιν 1771, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Γενικότερα γιὰ τὰ λειτουργικὰ Τυπικὰ βλ.

καὶ τὸ 18ο αἰ., μολονότι ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, 5ο αἰ. στὴ Δύση καὶ 6ο στὴν Ἀνατολή, εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἅγιος στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας.

Ὡς κύριοι λόγοι αὐτῆς τῆς ἀπουσίας κατὰ τὴ γνώμη μας θεωροῦνται α) τὸ ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς Ὀρθοδόξων δόθηκε ἔμφαση στὴ μελέτη τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι γνωστὸ σὲ βάθος τὸ ἔργο καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου[3] β) οἱ διχογνωμίες ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ κατὰ καιροὺς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἁγιότητα τοῦ Αὐγουστίνου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὴ θεολογία τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ Πατρὸς καὶ οἰκουμενικοῦ τῆς Ἐκκλησίας διδασκάλου[4].

A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τόμ. I, Κίεβο 1895 (ἀνατ. 1965)· τόμ. II, Πέτρογκραντ 1917 (ἀνατ. 1965). Ἐὰν ἡ μνήμη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἐντασσόταν στὸ βυζαντινὸ μηνολόγιο θὰ ὑπῆρχε στὸ Συναξαριστὴ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστῆ (10ος αἰ.), *PG* 114-116, στὸ Βασιλειανὸ Μηνολόγιο (Cod. Vaticano Greco 1613, τόμ. 1-2, Ρώμη 1907), *PG* 117, 19-614, στὸ Συναξάριο τῆς Κωνσταντινούπολης (11ος αἰ. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902) καὶ στὸ ἔργο τοῦ Μάξιμου Μαργούνιου μὲ τὸν τίτλο *Συναξάρια ἤτοι βίοι ἁγίων*, Βενετία 1607 καὶ ἕκτη ἔκδοση τὸ 1691.

3. Σ. Γ. Παπαδοπούλου, «Αὐγουστῖνος Ἱππῶνος († 430). Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς Πατέρας τῆς Δύσεως», ἐν *Θεολογία* 79 (Ἰούλ.-Δεκ. 2008) 461: «*Ἡ δυτική, γενικά, θεολογία εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴν συνεχὴ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου, θετικὰ περισσότερο ἀλλὰ καὶ ἀρνητικά. Στὴν χριστιανικὴ Ἀνατολὴ γιὰ αἰῶνες ὁ Αὐγουστῖνος ἔμεινε σχεδὸν ἄγνωστος καὶ γι᾽ αὐτὸ ἡ ἐπίδρασή του ὑπῆρξε μηδαμινὴ ἕως μηδενική*». Γενικότερα γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου βλ. Σ. Γ. Παπαδοπούλου, *ὅ.π.*, σσ. 461-525. Κ. Γ. Μπόνη, *Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος Ἐπίσκοπος Ἱππῶνος. Βίος καὶ Συγγράμματα*, Ἀθῆναι 1964. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία. Συγγραφεῖς καὶ Πατέρες τῆς Δύσης (β΄-στ΄ αἰ.)*, τόμ. Α΄, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 53-63. Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ εἶχε ὁ Αὐγουστῖνος στὴ Δυτικὴ κυρίως θεολογία βλ. V. A. Tsingos, «St Augustine's 'de Doctrina Christiana'», ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 83 (2000), τεῦχ. 782, σσ. 417-423.

4. Θὰ γίνει ειδικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὶς προϋποθέσεις ἔνταξης τοῦ Αὐγουστίνου στὸ ἑορτολόγιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐδῶ θὰ σχολιάσουμε ἁπλῶς ὅτι σὲ θεολογικὸ ἐπίπεδο ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος στὸν ὀρθόδοξο χῶρο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλία του περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ καὶ τὴν δικαιϊκὴ προσέγγιση τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, θεωρεῖται ὁ πρωταίτιος τῆς κακοδοξίας τοῦ filioque ἐπειδή, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ δογματολόγοι, ὅταν ἀναφέρεται στὶς ἐνδοτριαδικὲς σχέσεις δὲν κάνει διάκριση μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, ταυτίζει Θεολογία καὶ Οἰκονομία καὶ συγχέει τὸ κοινὸ καὶ τὸ ἴδιον τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία μνημονεύουμε τὰ ἔργα: Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Οἱ ἀπαρχὲς καὶ οἱ προϋποθέσεις τοῦ filioque στὴ δυτικὴ θεολογικὴ παράδοση», ἐν *Ὀρθόδοξο δόγμα*

Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ πατερικὴ φυσιογνωμία τοῦ Αὐγουστίνου ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς μεταστροφῆς ποὺ εἶχε στὴ ζωή του, ἀναλογικὰ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου[5], ἀπὸ τὴν τόλμη του νὰ ἀναθεωρεῖ κάποιες ἀπὸ

καὶ θεολογικὸς προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Α΄ [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη – 25], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 101-131. Π. Τρεμπελα, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, Ἀθῆναι 1959, σσ. 286-287. Ι. Σ. Ρωμανίδου, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α΄, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη [4]1999, σσ. 339-353. Του ιδιου, *Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα*, ἐκδ. «Δόμος», Ἀθήνα [2]1989.

5. Ἔχει γραφεῖ ὅτι ἡ προσωπικότητα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὑπενθυμίζει ἐκείνη τοῦ ἀποστόλου Παύλου μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ξεκίνησε τὴ χριστιανική του πορεία μετὰ ἀπὸ μία φοβερὴ ἐμπειρία μετάνοιας καὶ ἀλλαγῆς, ἡ ζωή του ἦταν ἀπόλυτα χριστοκεντρική, καὶ ἡ ἐπιρροή του ξεπέρασε τὰ ὅρια μιᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνοντας οἰκουμενικὸ χαρακτήρα (Ἰακωβου (Γεωργίου) Πηλίδη (Ἐπισκόπου Κατάνης), *Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος μία μεγάλη προσωπικότης τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 2003, σσ. 40, 58). Ὅλα αὐτὰ ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὰ συγγράμματά του καὶ τὴ βιογραφία του καὶ δικαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος ἀποτελεῖ «*τὸν ἄξιον διάδοχον τοῦ ἀποστόλου Παύλου*» (Ἰακώβου (Γεωργίου) Πηλίδη (Ἐπισκόπου Κατάνης), ὅ.π., σ. 344). Πιὸ συγκεκριμένα σύμφωνα μὲ τὶς *Ἐξομολογήσεις* ἡ ἀλλαγὴ καὶ τὸ φῶς στὴ ζωή του ἦρθε μετὰ ἀπὸ θεία παρέμβαση καὶ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἀποστολικοῦ χωρίου· «*μὴ κώμοις καὶ μέθαις, μὴ κοίταις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ, ἀλλ' ἐνδύσασθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίας*» (Ρωμ. 13, 14. Πρβλ. *Confessiones* 8, 12, 29, *PL* 32, 762. P. Courcelle, *Les <Confessions> de st. Augustin dan la tradition litteraire. Antecedents et posterite*, Paris 1963, σσ. 137-197). Μετὰ τὰ παραπάνω λόγια γέμισε ἡ καρδιά του «*ἕνα φῶς βεβαιότητας καὶ μονομιᾶς ὅλα τὰ σκοτάδια τῆς ἀμφιβολίας διαλύθηκαν*» καὶ ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὴ βάπτισή του: «*Statim quippe cum fine hujusce sententiae quasi luce securitatis infusa cordi meo, omnes dubitationis tenebrae diffugerunt*» (*Confessiones* 8, 12, 29, *PL* 32, 762). Βλ. καὶ Ἁγίου Αὐγουστίνου, *Ἐξομολογήσεις*, δεύτερος τόμος, βιβλία VIII-XIII, μετάφραση, σχόλια, εὑρετήριο Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 1999, σ. 43. Θ. Κ. Μπεράτη (Ἀρχιμ.), *Ὁ υἱὸς τῶν δακρύων (ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος)*, ἐκδ. Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», Ἀθῆναι 1999, σσ. 68-83. Περισσότερα γιὰ τὴν κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου μεταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου βλ. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, «Γραμματεία τῆς χριστιανικῆς μεταστροφῆς. Ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Παῦλο στὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο», ἐν *Ἁγία Γραφὴ καὶ σύγχρονος ἄνθρωπος*. Τιμητικὸς Τόμος στὸν Καθηγητὴ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλο, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 235-253).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ πρῶτος βιογράφος του Ποσσίδιος φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος εἶχε ὡς θεμέλιο τῆς ζωῆς του τὸ Χριστό. Τὸν ἐνέπνεαν τὰ λόγια τοῦ Εὐαγγελίου· «*μὴ φοβοῦ τὸ μικρὸν ποίμνιον· ὅτι εὐδόκησεν ὁ πατὴρ ὑμῶν δοῦναι ὑμῖν τὴν βασιλείαν*» (*Λουκ.* 12, 32)· «*εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε*

τὶς θεολογικές του ἀπόψεις[6], καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες του ἐναντίον μεγάλων αἱρέσεων, ὅπως τοῦ Δονατισμοῦ[7], τοῦ Μανιχαϊσμοῦ[8], τοῦ

πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς καὶ ἕξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ, καὶ δεῦρο ἀκολούθει μοι» (*Ματθ.* 19, 21)· «*θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός. Εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον τοῦτον χρυσόν, ἄργυρον, λίθους τιμίους, ξύλα, χόρτον, καλάμην, ἑκάστου τὸ ἔργον φανερὸν γενήσεται· ἡ γὰρ ἡμέρα δηλώσει*» (*Α' Κορ.* 3, 11-13). Βλ. καὶ Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος, Βίος Αὐγουστίνου (Vita Augustini), Εἰσαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια* [Συγγραφεῖς καὶ Πατέρες τῆς Δύσης (β'-στ' αἰ.)], ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη [4]2008, σσ. 30-33. (Ἀποτελεῖ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ M. Pellegrino, *Possidio, Vita di S. Agostino. Introduzione, testo critico, versione e note,* Verba Seniorum III, Alba 1955, καὶ λαμβάνει ὑπόψη τὴν ἔκδοση τοῦ A. A. R. Bastiaensen, *Vita di Agostino, vite de santi* III, Fondazione Lorenzo Valla, A. Mondatori [4]1997, σσ. 127-241· 339-451). *PL* 32, 33-66.

Ἡ χριστοκεντρικότητα τοῦ βίου του καὶ ἡ μίμηση τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐνέπνευσαν τὸν ἱεραποστολικό του ζῆλο καὶ ἀνέδειξαν τὸν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας του. Κατὰ τὸν Ποσσίδιο κήρυττε «*εὐκαίρως ἀκαίρως*» (*Β' Τιμ.* 4, 2), κατήρτιζε ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὴν ἱκανότητα «*καὶ ἑτέρους διδάξαι*» (*Β' Τιμ.* 2, 2), μιλοῦσε γιὰ τὴ χαρισματικὴ διάσταση καὶ τὸ θυσιαστικὸ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης (*Α' Ἰω.* 3, 16), ὑπερασπίσθηκε τὴν καθολικότητα καὶ οἰκουμενικότητα τῆς πίστης ἀγωνιζόμενος κατὰ τῶν αἱρετικῶν, ἡ ποιμαντική του ἀγωνία ἦταν νὰ μὴν πεθάνουν τὰ μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στερημένα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τροφὴ (βλ. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *ὅ.π.*, σσ. 70-71· 102-103· 106-113).

6. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος στὸ ἔργο του *De dono perseverantiae* (περὶ τοῦ δώρου τῆς ἐπιμονῆς) ὁμολογεῖ ὅτι ἔκανε σφάλματα, μνημονεύει τὴ συγγραφὴ ἑνὸς σχετικοῦ συγγράμματος μὲ τὸν τίτλο Retractationes (Ἀναθεωρήσεις), (*PL* 32, 583-656), καὶ προτρέπει τοὺς ἀναγνῶστες του νὰ ἀποδέχονται ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα κατανοοῦν ὅτι δὲν ἔσφαλε (*PL* 45, 1027). Στὸ θέμα αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ὁ Ποσσίδιος ἐπισημαίνοντας ὅτι ἤλεγξε καὶ διόρθωσε ὅσα πράγματα εἶχε γράψει καὶ ἦταν «*διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ὁρίζει ὁ κανόνας τῆς Ἐκκλησίας*». Βλ. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *ὅ.π.*, σσ. 90-91.

7. Αἵρεση μὲ θρησκευτικὲς καὶ πολιτικοκοινωνικὲς διαστάσεις ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ ὀπαδοὺς τοῦ Δονάτου (270-355) στὴ Βόρειο Ἀφρικὴ μετὰ τοὺς διωγμοὺς τοῦ Διοκλητιανοῦ (303-305) καὶ δημιούργησε σχίσμα στὴν Ἐκκλησία. Οἱ Δονατιστὲς ἀκραῖοι στὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς ἐνέργειές των δὲν δέχονταν τὸ Βάπτισμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀμφισβητοῦσαν τὴ συνεργία θείας χάρης καὶ ἀνθρώπινης θέλησης στὸ θέμα τῆς σωτηρίας, συνέδεαν ἀπόλυτα μὲ τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα τὴ δύναμη τῶν μυστηρίων, «*ἐξαρτοῦσαν τὴ μετάδοση τῆς θείας χάριτος τῶν μυστηρίων ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ τελοῦντος αὐτὰ κληρικοῦ καὶ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ μετέχοντος σὲ αὐτὰ*». (Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Ἀθῆναι [2]1994, σ. 556. Βλ. καὶ Β. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος ...*, σσ. 44-57, 129. W. H. C. Frend, *The Donastic Church: A Movement of Protest in Roman North Africa,* Oxford University Press 1971 (ἀνάτ.). Ν. Μαγγιωρου, *Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ἡ δονατιστικὴ ἔριδα. Συμβολὴ στὴ μελέτη*

Ἀρειανισμοῦ[9] καὶ τοῦ Πελαγιανισμοῦ[10]. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς του τῆς στάσης ἦταν νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ τὰ ἔργα του[11], νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἡ διδασκαλία του ἀπὸ Οἰκουμενικὲς Συνόδους[12], ἐκ τῶν ὁποίων ἡ Ε΄

τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας-Πολιτείας κατὰ τὴν κωνσταντίνεια περίοδο, Θεσσαλονίκη 2004. Β. Κ. Στεφανίδου (Ἀρχιμ.), *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπ᾽ ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι ²1990, σσ. 91-92, 135, 301. Αἰμιλιανοῦ (Μητρ. Σηλυβρίας), «Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος καὶ ὁ διάλογος μὲ τοὺς Δονατιστές», ἐν *Σύναξη* 58 (Ἀπρ.-Ἰούν. 1996) 7-18.

8. Ὅταν βρισκόταν στὴν Καρχηδόνα σὲ νεαρὴ ἡλικία ὁ Αὐγουστῖνος εἶχε ἀκολουθήσει τὸ Μανιχαϊσμό, αἵρεση μὲ δυαρχικὲς ἀντιλήψεις ποὺ διέδιδε ὁ Μάνης (216-274 ἢ 277). Μετὰ τὴ μαθητεία του στὸν ἅγιο Ἀμβρόσιο καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ του στράφηκε ἐναντίον τοῦ γνωστικοῦ αὐτοῦ συνονθυλεύματος. Μὲ τὴ διδαχή, ἀλλὰ καὶ συγκεκριμενα κείμενα μίλησε γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ, τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, τὴν ἁρμονία τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὴν ὑπεροχὴ τῆς πίστεως ἔναντι τῆς γνώσεως κ.ἄ. (Βλ. Ἰακώβου (Γεωργίου) Πηλίδη, *Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος* ..., σσ. 134-138. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος* ..., σσ. 56-61).

9. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος* ..., σσ. 60-65.

10. Αἵρεση ποὺ ἀνέπτυξε καὶ διέδωσε ὁ Βρετανὸς μοναχὸς Πελάγιος (360-420), ὁ ὁποῖος ἔθεσε πιὸ ἔντονα ἀπ᾽ ὅ,τι οἱ Δονατιστὲς τὸ θέμα τῶν δύο παραγόντων στὴν ὑπόθεση τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. «*Σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν τελειότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ θανάτου ὡς αὐτονόητου φυσικοῦ φαινομένου, ὁ Πελάγιος ἀπέρριψε τὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ γιὰ τὶς συνέπειές του στὸ ἀνθρώπινο γένος. Περιόριζε τὶς συνέπειες μόνο στοὺς πρωτοπλάστους, ἀλλὰ καὶ σὲ αὐτὲς δὲν περιελάμβανε τὸν θάνατο*» (Βλ. Φειδᾶ, *ὅ.π.*, σ. 557). Γενικότερα γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Πελαγιανισμοῦ, τὴν ἀντιμετώπισή της ἀπὸ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο, καὶ τὴν καταδίκη της ἀπὸ τοπικὲς Συνόδους στὴ Βόρειο Ἀφρικὴ καὶ τὴν Γ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο στὴν Ἔφεσο (431) βλ. Βλ. Φειδᾶ, *ὅ.π.*, σσ. 556-572· Ἰακώβου (Γεωργίου) Πηλίδη, *Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος* ..., σσ. 145-152· Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος* ..., σσ. 64-75· Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄. Ἔκθεση τῆς Ὀρθόδοξης πίστης σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ Χριστιανοσύνη* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 3], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 267-275· Β. Κ. Στεφανίδου (Ἀρχιμ.), *ὅ.π.*, σσ. 249-253).

11. Τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. σὲ κατάλογο ποὺ συνετάγη στὴν Ἰταλία, «*Decretum Gelasianum*», στὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων ποὺ γίνονται ἀποδεκτὰ μετὰ τὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν τεσσάρων πρώτων Οἰκουμενικῶν Συνόδων εἶναι καὶ τοῦ Αὐγουστίνου. *Conciliorum sub Gelasio Habitorum Relatio, PL* 59, 160B.

12. Ὡς ἐπίσκοπος Ἱππῶνος ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος (χειροτονήθηκε τὸ ἔτος 396) συμμετεῖχε στὴν ἐν Καρθαγένῃ τοπικὴ Σύνοδο (κατὰ τὸ ἔτος 418 ἢ 419), ὅπου ὑπερασπίσθηκε τὶς ἀποφάσεις τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (βλ. Γ. Α. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. Γ΄, Ἀθήνησιν 1852 (ἔκδ. Γρηγόρη, φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις, Ἀθήνα 1992), σ. 293: «*Καὶ τούτων ἀναγνωσθέντων,*

Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (553) τὸν συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας[13], ἡ δὲ ἕβδομη τὸν ὀνομάζει

Αὐγουστῖνος ἐπίσκοπος τῆς Ἐκκλησίας Ἱππώνης, τῆς Νουμιδικῆς χώρας, εἶπε. Καὶ τοῦτο ἡμᾶς φυλάξοντας ὁμολογοῦμεν, σωζομένης τῆς ἐπιμελεστέρας συζητήσεως τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου»).

Προσκλήθηκε ἐπίσης ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος νὰ λάβει μέρος στὶς ἐργασίες τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (431), κάτι ποὺ δὲν ἔγινε λόγῳ τῆς κοίμησής του τὸ ἔτος 430 (Π. Κ. Χρήστου, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία. Πατέρες καὶ Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 260. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι στὴ Σύνοδο αὐτὴ καταδικάστηκε ὁ Πελαγιανισμὸς ὁ καθηγητὴς Βλ. Φειδᾶς σημειώνει: «*Ἡ καταδίκη ὅμως τοῦ Πελαγιανισμοῦ ἦταν προγραμματισμένη καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι περιστασιακή, ἂν κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ αὐτὴν προσκλήθηκε προσωπικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καὶ ὁ ἱ. Αὐγουστῖνος, ὁ ὁποῖος ὅμως πέθανε πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου (430). Ἡ ἐπικύρωση ὅμως τῆς καταδίκης τοῦ Πελαγιανισμοῦ δὲν σήμαινε ὁπωσδήποτε καὶ τὴν ἐπικύρωση τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου. Αὐτὴ ... παρουσίαζε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνάλογα προβλήματα, ἀφοῦ τόνιζε μὲ περίεργη πράγματι μονομέρεια τὸν θεῖο κυρίως παράγοντα στὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου*», ὅ.π., σ. 561). Ἡ ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀξιοποιεῖ τὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου *Κατὰ Ἰουλιανοῦ καὶ Πελαγιανιστοῦ* καὶ τὸν ὀνομάζει «*ἐξοχώτατο διδάσκαλο*», ἀλλὰ καὶ ἅγιο (βλ. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, τόμ. 4, σ. 70 καὶ τόμ. 10, σ. 336).

13. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ἔκδ. Johannes Straub, τόμ. 4, I, Berlin: Walter de Gruyter & CO, 1971, σ. 37, 22-28: «*Super haec sequimur per omnia et sanctos patres et doctores ecclesiae, Athanasium, Hilarium, Basilium, Gregorium theologum et Gregorium Nyssenum, Ambrosium, Augustinum, Theophilum, Iohannem Constantinopolitanum, Cyrillum, Leonem, Proclum, et suscipimus omnia quae de recta fide et condemnatione haereticorum exposuerunt. Suscipimus autem et alios sanctos et orthodoxos patres qui in sancta dei ecclesia rectam fidem interprehensibiliter usque ad finem suae vitae praedicaverunt*». Βλ. καὶ G. E. Demacopoulos καὶ A. Papanikolaou, «Augustine and the Orthodox: "The west" in the East», ἐν *Orthodox Reading of Augustine*, SVS Press: Crest Wood 2008, σ. 13. Κατὰ μίαν ἄποψη τὸ ὡς ἄνω κείμενο ποὺ εἶναι παρόμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ καταλόγου τῶν συγγραμμάτων ποὺ συνετάγη τὸν 6ο αἰ. στὴν Ἰταλία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ «*ἐσφαλμένως ἀποδίδεται ἀπὸ ὡρισμένους στὴν Ε' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο*» ([Ἀνωνύμου], *Τὸ θέμα τῆς ἁγιότητος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 11-12). Πρβλ. *Mansi* 9, 183· 407-408.

Ἑλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου ἔχει κάνει ὁ Δημήτριος Κυδώνης (14ος αἰ.) στὸ ἀνέκδοτο ἔργο του *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 12, *PG* 154, 956 BC (Τὸ κείμενο ποὺ ἔχει τὸν ἴδιο τίτλο καὶ ἐκδίδεται στὴν *PG* εἶναι ἔργο τοῦ μαθητοῦ του καὶ φίλου του Μανουὴλ Καλέκα. Βλ. F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones Briefe* (Bibliothek der griechischen Literatur, τόμ. 72), I, 1, Στουτγάρδη 1981, σ. 72 (3.1.2.). Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη. Μετάφραση τοῦ ψευδοαυγουστινείου Soliloquia (τί ἂν εἴποι ψυχὴ μόνη πρὸς μόνον τὸν Θεόν)*, Εἰσαγωγὴ-Κείμενο-Εὑρετήρια [Corpus Philosopho-

μέγα διδάσκαλο καὶ καρποφόρο συγγραφέα τῆς Ἐκκλησίας[14].

Μετὰ τὸ θάνατό του ὁ ἅγιος Κελεστῖνος, ἐπίσκοπος Ρώμης, σὲ ἀπάντηση κάποιων ἐπικριτῶν τοῦ Αὐγουστίνου τὸν ἐπαινοῦσε ἀπευθυνόμενος τὸ Μάϊο τοῦ ἔτους 431, στοὺς ἐπισκόπους τῆς Γαλλίας μὲ τὰ ἑξῆς λόγια· «*Αὐγουστῖνον τὸν ἁγίας μνήμης ἄνδρα, διὰ τὸν βίον καὶ τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ πάντοτε εἴχομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνίᾳ*»[15]. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπίσης ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς ἀποκαλεῖ τὸν Αὐγουστῖνο ἅγιο καὶ τὸν κατατάσσει μεταξὺ τῶν Πατέρων, τὴ διδασκαλία τῶν ὁποίων ἐπικαλεῖται προκειμένου τὸ ἔτος 549 νὰ καταδικάσει δι᾽ Ἐπιστολῆς τὸ δυσσεβῆ Θεόδωρο, τὴ λεγομένη Ἴβα ἐπιστολὴ καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Θεοδωρήτου[16]. «*Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν ἁγίοις Αὐγουστῖνος ἐπίσκοπος ἐκ τῆς Ἀφρῶν χώρας ἐν τῇ περὶ τοῦ συμβόλου ἐκθέσει ταῦτα λέγει*»[17].

---

rum Medii Aevi Philosophi Byzantini, 11], Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, Ἀθῆναι 2005, σ. 29*, σχ. 67).

Στὴ σύγχρονη περὶ τῆς θεολογίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἔρευνα ἐπισημαίνεται ἡ ἐκ μέρους τῶν Λατίνων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη ἀτεκμηρίωτη προσπάθεια σύνδεσης τῶν ὅσων ἀναφέρονται στὰ Πρακτικὰ τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου «*μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ υἱοθέτηση τῆς δογματικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Αὐγουστίνου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ*» (βλ. Κ. Η. Λιάκουρα, *Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θεολογικὴ θέση τοῦ Νείλου Καβάσιλα περὶ τοῦ filioque*, Ἀθῆναι 1997, σ. 514 (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. ΛΒ΄, Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Εὐάγγελον Δ. Θεοδώρου). Βλ. καὶ Μελετίου (Μητροπολίτου Νικοπόλεως), *Ἡ πέμπτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (Εἰσαγωγή, Πρακτικά, Σχόλια)*, Ἀθῆναι 1985, σ. 232.

14. Πρβλ. Δημητρίου Κυδώνη (=Μανουὴλ Καλέκα), *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 12, *PG* 154, 956 C: «*Ἰδίως δὲ τὸν ἅγιον Αὐγουστῖνον αἱ ἅγιαι καὶ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, ἥ τε τρίτη καὶ ἕκτη καὶ ἑβδόμη, ἐξοχώτατον διδάσκαλον τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἅγιον ἐπεκήρυξαν, ὡς ἔστι δῆλον ἐν τοῖς Πρακτικοῖς αὐτῶν*». Βλ. καὶ S. Rose, *The place of blessed Augustine in the Orthodox Church*, Saint Herman of Alaska Brotherhood ²1996, σ. 116. (= Τὸ ἔργο αὐτὸ μεταφράσθηκε πρόσφατα μὲ τὸν τίτλο: *Ἡ θέσι τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, μετάφραση Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Αὐγουστίνου Φλωρίνης, ἐκδ. «Μυριόβιβλος», χωρὶς τόπο, Ἰούνιος 2010).

15. *PL* 50, 530: «*Augustinum sanctae recordationis virum pro vita sua atque meritis in nostra communione semper habuimus*». Βλ. καὶ Λ. Μ. Γρατσία (Ἀρχιμ.), *Ἡ ἁγιότης τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*, ἔκδ. Ἱερᾶς Γυναικείας Κοινοβιακῆς Μονῆς Ἁγίου Αὐγουστίνου, Φλώρινα 2009, σ. 45.

16. *PG* 86Α΄, 1041-1096.

17. *PG* 86Α΄, 1049Α· 1091Β. Τὸ ἔτος 551 ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ στὴν ὁμολογία πίστεως κατὰ τῶν τριῶν κεφαλαίων (*PG* 86Α΄, 993-1042) ἐπικαλεῖται καὶ τὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου δίδοντας σ᾽ αὐτὰ τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχουν καὶ τὰ συγγράμματα

Ὅλα τὰ παραπάνω, σὺν τῷ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου, τοῦ ὁποίου ἄκουγε μὲ μεγάλη προσοχὴ τὰ κηρύγματα στὸ Ναό[18], συναντιλήπτωρ καὶ φίλος τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου[19], ἀλλὰ καὶ εἰσηγητὴς τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ στὴ Δύση[20], συνέβαλαν

Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου κ.ἄ., *PG* 86Α', 1033Α: «*Ἵνα δὲ μηδὲν τῆς ἀκριβείας παραλείψωμεν, ἀναγκαῖον ἐνομίσαμεν μνησθῆναι καὶ τῶν γραφέντων παρὰ Αὐγουστίνου τοῦ τῆς ὁσίας μνήμης ἐπισκόπου ἐν Ἀφρικῇ γενομένου. Ζητήσεως γάρ τινος περὶ Καικιλιανοῦ μετὰ θάνατον αὐτοῦ κινηθείσης, ὡς τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρατραπέντος παραδόσεως, καί τινων τούτου χάριν χωρισάντων ἑαυτοὺς ἀπὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, γράφει πρὸς Βονιφάτιον ὁ αὐτὸς τῆς ὁσίας μνήμης Αὐγουστῖνος, ὡς οὐκ ἔδει τινὰς διὰ τοῦτο χωρίσαι ἑαυτοὺς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας*».

18. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος* ..., σσ. 28-31. Βλ. καὶ Θ. Κ. Μπεράτη (Ἀρχιμ.), *ὅ.π.*, σσ. 48-57.

19. Ἀγωνίσθηκαν καὶ οἱ δύο κατὰ τοῦ Πελαγιανισμοῦ (βλ. J. Lössl, «Augustine in Byzantium», ἐν *Journal of Ecclesiastical History* τόμ. 51, 2, printed in the United Kingdom, Cambridge University Press, Ἀπρίλιος 2000, σ. 272). Διετράνωναν ἐπίσης καὶ οἱ δύο ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι τὸ θεμέλιο γιὰ τὴν ἀλάθητη ἑρμηνεία τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν (βλ. Αὐγουστίνου, *Epistola* 82, *Hieronymo* I, 3, *PL* 33, 277, 3-6· 11-13· «*Ego enim fateor charitati tuae, solis eis scripturarum libris qui jam canonici appellantur, didici hunc timorem honoremque deferre, ut nullum eorum auctorem scribendo aliquid errasse firmissime credam ... Alios autem ita lego, ut quantalibet sanctitate doctrinaque praepolleant, non ideo verum putem, quia ipsi ita senserunt*». Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση βλ. Κ. Η. Λιάκουρα, ὅ.π., σ. 513: «*Μόναις γὰρ ταῖς κανονικαῖς λεγομέναις τῶν Γραφῶν βίβλοις ταύτην ἀποδιδόναι μεμάθηκα τὴν τιμήν, ὥστε μηδένα πλανηθῆναι τῶν ἐκεῖνα συγγραψαμένων βεβαίως πιστεύειν. Τοὺς δ' ἄλλους οὕτως ἀναγινώσκω, ὥστε κἂν ὁποσηοῦν ἁγιωσύνῃ ἢ διδασκαλίᾳ διήνεγκαν, μὴ διὰ τοῦτο ἀληθὲς νομίζειν, ὅτι οὕτως ἐκεῖνοι ἔγραψαν ἢ ἐνόμισαν*»).

20. Ἡ μεγάλη ἀγάπη του πρὸς τὸ Θεὸ ἐνέπνευσε καὶ τὸν ἀσκητικὸ τρόπο ζωῆς (Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος* ..., σσ. 74-75). Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ποὺ ὁ Ποσσίδιος ὁ βιογράφος του γράφει, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος μεταξὺ τῶν ἄλλων ποὺ ἄφησε στὴν Ἐκκλησία εἶναι ὁ «*ὑπεραρκετὸς κλῆρος καὶ τὰ μοναστήρια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν γεμάτα ἀπὸ μοναχοὺς ποὺ ἀσκοῦνταν μαζὶ μὲ τοὺς προϊσταμένους τους*», ὅ.π., σσ. 122-123. Στὰ ἔργα του *De opere monachorum* (Περὶ τοῦ ἔργου τῶν μοναχῶν), *PL* 40, 547- 582· *De ordine monasterii* (Περὶ τῆς τάξης τοῦ μοναστηρίου), *PL* 32, 1449-1452· καὶ τὴ *Regula ad servos Dei* (*Κανὼν πρὸς τοὺς δούλους τοῦ Θεοῦ*), *PL* 32, 1377-1384, ὑπάρχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ ποὺ εἰσήγαγε καὶ ἐφήρμοσε ὁ Αὐγουστῖνος στὴ Δύση. «*Τὸ ἀσκητικὸ πρότυπο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἦταν ταυτισμένο μὲ τὴν κοινόβια ἄσκηση καὶ ἐνσάρκωνε πλήρως τὸ πρότυπο τῆς πρώτης ἱεροσολυμιτικῆς κοινότητας*» (Φ. Σ. Ἰωαννίδη, «Αὐγουστῖνος Ἱππῶνος (354-430). Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς ἀναζήτησης τοῦ Θεοῦ μέσῳ τῆς ἄσκησης», ἐν

ὥστε ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος νὰ ἐκτιμηθεῖ ἀκόμη περισσότερο καὶ στὸν ὀρθόδοξο χῶρο. Ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης ἦταν νὰ ἐνταχθεῖ ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς στὰ Δίπτυχα τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, στὴν ὁποία μνημονεύονται καὶ οἱ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι[21].

Β΄

α) Στὴ Δύση ἡ ἐτήσια μνήμη του τιμᾶται στὶς 28 Αὐγούστου, ἡμέρα τῆς κοίμησής του. Τὴν παλαιότερη πληροφορία γι᾽ αὐτὴ τὴν τιμὴ τοῦ Αὐγουστίνου ὡς ἁγίου τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸ μαρτυρολόγιο τοῦ Ἱερωνύμου (5ος αἰ.)[22]. Τὸ Καλλενδάριο τῆς Καρθαγένης

Γρηγόριος ὁ Παλαμὰς 82 (Σεπτ.-Ὀκτ. 1999) 666. Βλ. καὶ Θ. Κ. Μπεράτη (Ἀρχιμ.), ὅ.π., σσ. 127-139. *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (ΘΗΕ) 3 (1963) 466. E. Borghini, «Uno studio sull ideale monastico di s. Agostino», ἐν *Rivista di Ascetica e Mistica* 12 (1967) 159 ἑξ.

21. Τὸ παλαιότερο χειρόγραφο τῆς ἐν λόγῳ θείας Λειτουργίας εἶναι τοῦ 9ου μ.Χ. αἰ. (Vatic. gr. 2282), τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ πρωτότυπο ποὺ γράφτηκε πρὶν τὴν Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (787). Βλ. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 5], Θεσσαλονίκη 1977: «*Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν καὶ διδασκάλων Κλήμεντος, Τιμοθέου, Ἰγνατίου, Διονυσίου, Εἰρηναίου, Γρηγορίου, Ἀλεξάνδρου, Εὐσταθίου, Ἀθανασίου, Βασιλείου, Γρηγορίου, Γρηγορίου, Ἀμβροσίου, Ἀμφιλοχίου, Λιβερίου, Δαμάσου, Ἰωάννου, Ἐπιφανίου, Θεοφίλου, Κελεστίνου, Αὐγουστίνου, Κυρίλλου, Λέοντος, Προτερίου, Φίλικος, Ὁρμίσδου, Εὐλογίου, Ἐφραιμίου, Ἀναστασίου, Θεοδώρου, Μαρτίνου, Ἀγάθωνος, Σωφρονίου*». Βλ. καὶ B.-Ch. Mercier, «*La Liturgie de Saint Jacques, Édition critique du texte grec avec traduction latine*», *Patrologia Orientalis* 26, 217-218. Α. Κ. Καζαμία, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τὰ νέα Σιναϊτικὰ χειρόγραφα*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 205-206. Ἐπὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου Β΄ τοῦ Καππαδόκη καὶ ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου τοῦ Α΄ ἐντάχθηκαν στὰ δίπτυχα οἱ τέσσερεις πρῶτες Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι σὲ Σύνοδο ποὺ ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη (16 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 518. Mansi 8, 1051· 1058-1066). Τὴν πράξη αὐτὴ ἐπικύρωσε Σύνοδος ποὺ συγκλήθηκε στὴν Κων/λη τὸ 536 ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α΄ καὶ Πατριάρχου Μηνᾶ (Mansi 8, 1051). Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ λοιπὸν μνημονεύονται στὰ δίπτυχα τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν οἱ τέσσερες πρῶτες Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι. Ἡ Ε΄ καὶ ἡ ΣΤ΄ προστέθηκαν ἀργότερα (μαρτυροῦνται ὅλες μαζὶ στὸ Τυπικὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κων/λεως τοῦ 10ου αἰ.). Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος μνημονεύεται σὲ χφ τοῦ 12ου αἰ., Σινᾶ 1040. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Μ. Φουντούλη, «Ἡ μνήμη τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου στὸ Ἑορτολόγιο καὶ στὴν Ὑμνογραφία», ἐν *Λειτουργικὰ Θέματα* Στ΄, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 59-84.

22. H. Delehaye, *Commentarius Repretuus in Martyrologium Hieronymianum*, Bruxellis 1931, σ. 473, 47. *PL* 30, 487.

ὡς ἡμέρα κοίμησης τοῦ Αὐγουστίνου ἀναφέρει τὴν 29η Αὐγούστου χωρὶς μάλιστα νὰ τὸν μνημονεύει ὡς ἅγιο, ἀλλὰ ἁπλῶς ὡς ἐπίσκοπο[23]. Ὅλα ὅμως τὰ ἱστορικὰ χρονικὰ-μαρτυρολόγια 8ου-9ου αἰ.[24], ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα, ὅπως τὸ ρωμαϊκὸ μαρτυρολόγιο (15ου αἰ.)[25] ἐπαναλαμβάνουν αὐτὸ ποὺ γράφει τὸ μαρτυρολόγιο τοῦ Ἱερωνύμου, περὶ μνήμης τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου τὴν ἡμέρα τῆς κοίμησής του, δηλαδὴ στὶς 28 Αὐγούστου.

Ἡ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου τιμὴ στὴ Δύση συνδέθηκε ἄμεσα καὶ μὲ τὰ λείψανά του. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ μετὰ τὴν κοίμησή του, γράφει ὁ βιογράφος του Ποσσίδιος «*προσφέρθηκε ὑπὲρ αὐτοῦ θυσία στὸ Θεό, μνημονεύτηκε ἡ ἀπόθεση τοῦ σώματος καὶ ἐνταφιάσθηκε*»[26]. Τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου μεταφέρθηκαν στὴ Σαρδηνία κατὰ μίαν ἄποψη τέλη τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ. εἴτε λόγῳ τῶν βιαιοτήτων ποὺ διέπραξαν οἱ Βάνδαλοι στὴν Ἱππώνα, εἴτε ἐξ αἰτίας τῶν Ἀφρικανῶν ἐπισκόπων ποὺ εἶχαν ἐξορισθεῖ στὴ Σαρδηνία ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Τρανσαμοῦνδο[27]. Κατ᾽ ἄλλην ἄποψη ἡ μεταφορὰ ἔγινε τέλη τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ., 28 ἢ 29 Φεβρουαρίου, λόγῳ τῶν διωγμῶν ποὺ ὑπέστησαν οἱ χριστιανοὶ κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν μουσουλμάνων[28].

Ἀπὸ τὴ Σαρδηνία τὸ 712 ἢ 734 ἢ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη γύρω στὸ 725[29], λόγῳ τῆς κατάληψης τῆς νήσου ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς, τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου ἐξαγοράσθηκαν ἀπὸ τὸ βασιλιὰ τῶν Λογγοβάρδων Λιουτπράνδο καὶ μεταφέρθησαν στὴν πρωτεύουσα τῆς Λογγοβαρδίας Παβία[30]. Κατὰ τὴν πληροφορία δὲ

---

23. *Kleine Texte,* 2, Bonn 1911, σ. 5. Βλ. καὶ *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 469, 591.

24. Beda Venerabilis, *martyrologia, PL* 94, 1023A. Βλ. καὶ H. Quentin, *Les martyrologes histor. du moyen âge,* Parigi 1908, σ. 109.

25. H. Delehaye κ.ἄ., *Martyrologium Romanum,* Bruxellis 1940, σ. 365.

26. Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ποσσίδιος ...,* σσ. 120-121.

27. Τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴ δίδει μία ἐπιστολὴ τοῦ Καρλομάγνου ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν A. Da Fivizzano, *Vita S. Augustini episcopi ...,* Roma 1587. Ἀμφισβητήθηκε ὅμως ἡ γνησιότητα αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς καὶ κυριάρχησε ἡ ἄποψη ὅτι τὰ λείψανα μεταφέρθηκαν στὴ Σαρδηνία ἐξ αἰτίας τῶν Βανδάλων καὶ ὄχι ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐξορίας Ἀφρικανῶν ἐπισκόπων ἐκεῖ. Βλ. Victoris Vitensis, *Historia persecutionis Africae provinciae, PL* 58, 185- 187. Victoris Tununensis, *Chronicon, PL* 68, 941. Βλ. καὶ *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 589.

28. *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 589-590· 592.

29. *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 589.

30. Γιὰ τὶς δύο ἀνακομιδὲς τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου σημαντικὲς πληροφορίες μᾶς δίδει ὁ Beda Venerabilis, *Chronicon,* ἔκδ. Th. Mommsen, *Monumenta Germania Historia, Auctorum Antiquissimorum,* τόμ. 3, σ. 321. «*Luidprandus audiens quod Sarraceni depopulata Sardinia etiam loca foedarent illa, ubi ossa Sancti Augustini episcopi propter*

τοῦ ἡγουμένου Filippi de Harveng (1154-1181) κατὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ ἀνακομιδή, ποὺ ἔγινε στὶς 11 Ὀκτωβρίου, τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου τοποθετήθηκαν στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου[31].

Ἡ Παβία, λοιπόν, ἐξελίχθηκε σὲ σπουδαῖο θρησκευτικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο. Ἐξ αἰτίας τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου, τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίσθηκαν ἐπίσημα σὲ εἰδικὴ τελετὴ ἀπὸ τὸν Πάπα Βενέδικτο τὸν 8ο τὸ ἔτος 1022[32], κοντὰ στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἱδρύθηκε Μοναστήρι[33] ἀρχικὰ μὲ Βενεδικτίνους μοναχοὺς (12ος-13ος αἰ.) καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὸ ἔτος 1331, μὲ μοναχοὺς τοῦ τάγματος τοῦ Αὐγουστίνου. Αὐτοὶ τηροῦσαν τὸν Κανόνα τοῦ Αὐγουστίνου[34] καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 28η Αὐγούστου ἑόρταζαν ἄλλες τέσσερεις φορὲς τὸ ἔτος τὸν ἅγιο. Οἱ δύο ἀπὸ τὶς ἑορτὲς αὐτὲς ἀφοροῦσαν τὶς ἀνακομιδὲς τῶν λειψάνων του (28 ἢ 29 Φεβρουαρίου καὶ 5 Ὀκτωβρίου ἀντίστοιχα)[35]. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἡ τιμὴ στὸ πρόσωπο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου νὰ ἀναδειχθεῖ περισσότερο καὶ κατὰ τοὺς 12ο-14ο αἰῶνες νὰ φτάσει στὸ ἀπώγειό της.

β) Στὴν Ἀνατολὴ τὸ παλαιότερο ποιητικὸ *Ἐγκώμιο*, χωρὶς ὅμως ἑορτολογικὸ ἐνδιαφέρον, πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου εἶναι τοῦ ἱστορικοῦ Μιχαὴλ Κριτοπούλου ἢ Κριτοβούλου τοῦ Ἰμβρίου (γεννήθηκε περὶ τὸ 1410)[36]. Πρόκειται γιὰ τοὺς παρακάτω 17 δωδεκασύλλαβους, ἰαμβικοὺς τριμέτρους στίχους[37], ὅπου γίνεται λόγος

---

vastationem barbarorum olim traslata et honorifice fuerant condita, misit et dato magno pretio accepit et trastulit ea in Ticinis ibique cum debito tanto patri honore recondidit». Πρβλ. *Historia Langobardorum* 6, 48, *PL* 95, 655AB. A. C. De Romanis, «La duplice traslazione delle reliquie di S. Angostino», ἐν *Sant' Agostino, il Santo Dottore nella vita e nelle opere*, Roma 1931, σσ. 393-419. *ΘΗΕ* 3 (1963) 466. Κ. Γ. Μπόνη, *ὅ.π.*, σ. 56. Π. Κ. Χρήστου, *ὅ.π.*, σ. 260.

31. *Vita beati Augustini*, *PL* 203, 1205- 1234.

32. *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 590.

33. Pauli Diaconi, *De gestis Langobardorum* 6, 58, *PL* 95, 668BC: «*Monasterium beati Petri, quod foras muros Ticinensis civitatis situm est, et coelum aureum appellatur, instituit*». Βλ. καὶ *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 590.

34. «*Ἡ πρώτη ἱστορικὴ μαρτυρία χρησιμοποιήσεως τοῦ Κανόνος ἀφορᾷ εἰς τὸν Καισαριον Ἀρελατης, ὅστις ἔθεσεν αὐτον ὡς βάσιν γυναικειας τινὸς μονῆς. Ἡ φήμη του Κανόνος καὶ ἡ χρησιμοποίησις αὐτοῦ πλατύτερον ἄρχονται ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος*», ἐν *ΘΗΕ* 3 (1963) 466.

35. *Bibliotheca Sanctorum* 1 (1961) 592.

36. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Δούκα-Κριτοβούλου-Σφραντζῆ-Χαλκοκονδύλη, Περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 77-93. Βλ. καὶ Ι. Χ. Κωνσταντινίδη, «Κριτόβουλος Μιχαήλ», ἐν *ΘΗΕ* 7 (1965) 1049-1050.

37. Δ. Ζ. Νικήτα, «Ἡ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία», ἐν *Κληρονομία* 14 (1982) 22.

γιὰ τὴν προσωπικὴ σχέση καὶ κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεό, τὸν λεγόμενο θεῖον ἔρωτα ποὺ καίει ἀπὸ ἀγάπη τὴν καρδιὰ καὶ ἀλλοιώνει τὸν ἐσωτερικό μας κόσμο[38]:

«Ὅστις ἔρωτα Θεοῦ ἔσχεν ἐμφρόνως
καὶ πῦρ ἀνῆψεν ἀγάπης ἐν καρδίᾳ
ἁλοὺς ὅλως τε τῷ πόθῳ τοῦ δεσπότου
καὶ κατοχῆς δὲ ἐμπνευσθεὶς θειοτέρας
τὸν ἄνδρα τοῦτον ἐκτόπως θαυμαζέτω
τὸν θεῖον ὄντως καὶ σεπτὸν Αὐγουστῖνον
τοῦ διακαοῦς ἔρωτος καὶ τοῦ πάθους
καὶ τῆς ἐνθέου κατοχῆς τε καὶ ξένης·
ὅλην γὰρ ἐξέχεε τὴν ψυχὴν ᾧδε·
πρὸς τὸν ἔρωτα τοῦ Θεοῦ τε καὶ πλάστου
ἔκφρων γεγονώς, ὅλως ἠλλοιωμένος·
τὴν θείαν ὄντως ἀλλοίωσιν καὶ ξένην·
τόδε βιβλίον συνεχῶς γε ἐπίτω,
ἀεὶ μελετῶν καὶ προσλαλῶν τῷ κτίστῃ
καὶ φῶς νοερὸν εἰσάγων ἐν καρδίᾳ·
ὁδὸς γὰρ ἔστι τοῦτο τῆς μετανοίας
καὶ θύρα ζωῆς πρὸς σωτηρίαν ἄγον».

Τὸ ὡς ἄνω Ἐγκώμιο, τὸ ὁποῖο πρῶτος ἐξέδωσε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης[39], μαρτυρεῖται στὴ χειρόγραφη παράδοση ἀπὸ τὸν 15ο ἕως καὶ τὸν 19ο αἰ., συνήθως μετὰ τοὺς *Μονολόγους*[40] ἢ

---

38. M. Rackl, «Die griechischen Augustinusübersetzungen», ἐν *Scritti di storia e paleografia in onore di Francesco Ehrle* I, Rome 1924, σ. 38.

39. *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν προφητανακτοδαβιτικῶν ψαλμῶν...*, Κωνσταντινούπολις 1799, σ. 192. Βλ. Π. Ἰ. Νικολοπούλου, «Βιβλιογραφικὴ ἐπιστασία τῶν ἐκδόσεων Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου», ἐν *Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικοδήμου τοῦ Ναξίου πνευματικὴ μαρτυρία»*. Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993 [Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν], Ἀθήνα 2000, σ. 511.

40. Πρόκειται περὶ τῶν χειρογράφων Διονυσίου 440, τοῦ ἔτους 1460· Florentinus Laurentianus 49, 13, 15/16ου αἰ.· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 2293, 17ου αἰ.· Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 876, τοῦ ἔτους 1753 (τὸν κώδικα αὐτὸ λαμβάνει ὑπόψη ὁ Σπυρίδων Π. Λάμπρος ὅταν ἐκδίδει τοὺς ἐν λόγῳ στίχους ποὺ ὑπάρχουν στὸν κώδικα Παντελεήμονος 803, 17ου αἰ. Βλ. *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, τόμ. Δεύτερος, Amsterdam 1966, σ. 437)· Ξενοφῶντος 64, 18ου αἰ.· Ξηροποτάμου 252, 18ου αἰ.· Κουτλουμουσίου 78, 18ου αἰ.· Κουτλουμουσίου 376, 18ου αἰ.· Μ. Σπηλαίου 107 (δὲν σώζεται)· Adrianupolitanus, Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον 131 (δὲν σώζεται). (Περιγραφὴ τῶν παραπάνω κωδίκων βλ. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη ...*, σσ. 83*-108*). Χφ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 576 (166), 18ου αἰ. Τοὺς στίχους

στὸ τέλος ἀνεκδότων *Βίων* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου[41]. Ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητὲς τοὺς στίχους ἔχει ἐκδόσει, μὲ βάση ὁρισμένα χειρόγραφα, ὁ D. R. Reinsch[42]. Κατὰ τὴν προσωπική μας δὲ ἔρευνα ἐντοπίσαμε τὸ ἐν λόγῳ *Ἐγκώμιο* καὶ σὲ συντομότερη μορφή, συγκεκριμένα σὲ 14 δωδεκασύλλαβους στίχους ἐκ τῶν ὁποίων ὁρισμένοι εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς στίχους τῆς ἐκτενοῦς μορφῆς[43].

Σὲ ἑορτολογικὸ ἐπίπεδο ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ *Συναξάριο* τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη (1749-1809)[44] καὶ τιμᾶται στὶς 15 Ἰουνίου μὲ τὸν ἅγιο

ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸ ἐκδίδει ὁ S. Palmeri, «Un carme ed una preghiera di Michele Critopulo d' Imbro», ἐν *Bessarione* XIII (1908) 107-111. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *ὅ.π.*, σ. 88, σχ. 2.

41. Εὐγενίου Βουλγάρεως, *Βίος ἔνθεος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου Ἱππῶνος* (ἀνέκδοτος), χφ. Παντελεήμονος 522, 19ου αἰ., φ. 95β.

42. *Critobuli Imbriotae Historiae* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXII], Βερολίνο 1983, σσ. 7*, 16*. Βλ. καὶ Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη ...*, σσ. 139*-140*.

43. *Βίος ἔνθεος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου* (ἀνέκδοτος), ἐν χφ Ἁγίου Παύλου 26, 19ου αἰ., σ. 233:

«Στίχοι πρὸς ἱερὸν Αὐγουστῖνον·
Εἴ τις ἔρωτα θεῖον ἔσχεν ἐμφρόνως
καὶ πῦρ ἀνῆψεν ἀγάπης ἐν καρδίᾳ,
τὸν θεῖον ἄνδρα ἐκτόπως θαυμαζέτω
τὸν σοφὸν ὄντως, καὶ σεπτὸν Αὐγουστῖνον·
Ὅλην γὰρ ἐξέχεε τὴν ψυχὴν οὗτος
πρὸς τὸν ἔρωτα τοῦ Θεοῦ τε καὶ πλάστου
ἀεὶ μελετῶν καὶ προσλαλῶν Κυρίῳ·
Κατὰ χρέος οὖν δεῖ τοῦτον ἑορτάζειν,
ἐν ᾠδαῖς καὶ ᾄσμασι λυγηροῖς πάντως·
Διὸ καὶ τὴν δὲ αὐτοῦ ἀκολουθίαν
εὐλαβῶς συντόνως τε ἐμελουργήθη,
ἵν' οἱ ποθοῦντες ἔχειν αὐτὸν ὡς πρέσβυν
ψαλλάτωσαν εἰς αἶνον αὐτοῦ ἅμα,
καὶ δόξαν τε τῆς τριλαμποῦς ἑνάδος».

44. Βλ. Σ. Γ. Παπαδοπούλου, «Αὐγουστῖνος Ἱππῶνος († 430). Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς Πατέρας τῆς Δύσεως», *ὅ.π.*, σ. 468. Στὸ πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴ Λειτουργικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν Ἁγιολογία, ἀλλὰ καὶ γενικὰ γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου μὲ τὸν τίτλο «*Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*», ἡ συγγραφὴ τοῦ ὁποίου ἄρχισε τὸ 1805, ὁλοκληρώθηκε τὸ 1807 καὶ τελικὰ ἐκδόθηκε τὸ 1819, σημειώνεται τὸ ἑξῆς κατὰ τὴν 15η Ἰουνίου: «*Μνήμη τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου*

Ἱερώνυμο[45]. Ἡ ἀναφορὰ τῆς μνήμης του συνοδεύεται ἀπὸ τὸ δίστιχο ἐγκωμιαστικὸ ἐπίγραμμα:

> *«Ἔρωτι φλεχθεὶς τοῦ Θεοῦ Αὐγουστῖνε,*
> *φωστὴρ ἐδείχθης παμφαέστατος μάκαρ».*

Ἱππῶνος» καὶ ἀκολουθεῖ δίστιχο ἐγκωμιαστικὸ ἐπίγραμμα. Τὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος ἐντάσσεται στὸν Ὀρθόδοξο Συναξαριστὴ φαίνεται ἀπὸ τὸν ἀστερίσκο ποὺ τοποθετεῖ ὁ ἅγιος Νικόδημος καὶ τὴν ἀναφορὰ ποὺ κάνει στὸ Προοίμιο, ὅτι δηλαδὴ *«ὅποιον ἅγιον βλέπεις καὶ ἔχει ἀστερίσκον*, ἤξευρε ὅτι ἐκεῖνος ὁ ἅγιος δὲν περιέχεται οὔτε εἰς τὰ Μηναῖα, οὔτε εἰς τὸν ἔντυπον Συναξαριστὴν»* (*Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Α', ἐκδ. «Δόμος», Ἀθῆναι ²2005, σ. λε'). Γιὰ τὴ συγγραφὴ καὶ ἔκδοση τοῦ ἐν λόγῳ Συναξαριστὴ βλ. Σ. Α. Πασχαλίδη, *Τὸ ὑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἁγιολογικῆς Γραμματείας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 214-226. Τοῦ ἰδίου, «Τὸ ἁγιολογικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου», ἐν *Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης: Ἡ ζωὴ καὶ ἡ διδασκαλία του. 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησή του, 190 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (21-23 Σεπτεμβρίου 1999)*, τόμ. Α', ἔκδ. Ἱεροῦ Κοινοβίου Ὁσίου Νικοδήμου, Γουμένισσα 2006, σσ. 323-330. Π. Β. Πάσχου, «Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ὡς Ἁγιολόγος», ἐν *Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικοδήμου Ἁγιορείτου τοῦ Ναξίου. Πνευματικὴ μαρτυρία»*, Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993 [Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν], Ἀθήνα 2000, σσ. 245-249. Π. Γ. Νικολοπουλου, «Βιβλιογραφικὴ ἐπιστασία τῶν ἐκδόσεων Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου», *ὅ.π.*, σσ. 559-561. Κ. Καραϊσαρίδη (Πρωτ.), *Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικό του ἔργο*, ἐκδ. «Ἀκρίτας», Ἀθήνα 1998, σσ. 147-175.

45. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Γ', ἐκδ. «Δόμος», Ἀθῆναι ²2005, σ. 211. Βλ. καὶ Σ. Εὐστρατιάδου (Μητρ. πρ. Λεοντοπόλεως), *Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα (ἀνατύπωσις) 1995, σ. 62. Ἂν καὶ ἐκοιμήθη στὶς 28 Αὐγούστου, ἡ μνήμη του στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τιμᾶται στὶς 15 Ἰουνίου. Θὰ μποροῦσε ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ νὰ εἶναι τυχαία. Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ἅγιος Νικόδημος ἐπέλεξε αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία καὶ ὄχι τὴν 28 Αὐγούστου, ὅπως στὴ Δύση, γιὰ νὰ ἀποφύγει σχετικὴ κριτικὴ καὶ τυχὸν ἀντιδράσεις φαίνεται ὑπερβολικὴ (P. Galadza, «The liturgical commemoration of Augustine in the Orthodox Church: An Ambiguous Lex Orandi for an Ambiguous Lex Credendi», ἐν *St. Vladimir's Theological Quarterly* 52: 1 (2008) 119).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὴν ἴδια ἡμερομηνία, 15 Ἰουνίου, τιμᾶται καὶ ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου μολονότι ἐκοιμήθη στὶς 30 Σεπτεμβρίου (Φ. Σ. Ἰωαννίδη, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία. Συγγραφεῖς καὶ Πατέρες τῆς Δύσης (Β'-ΣΤ' αἰ.)*, ἐκδ. Βάνιας, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 91-93), καὶ στὴ Δύση τιμᾶται τὴν ἡμέρα τῆς κοιμήσεώς του (H. Delehaye, *Commentarius Repretuus in Martirologium Hieronymianum*, σ. 534. H. Delehaye, κ.ἄ., *Martyrologium Romanum*, σ. 426. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σσ. 751-752, 46, στὰ σχόλια: *«Ἱερώνυμος ἐν εἰρήνῃ τελειοῦται»*).

Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς προσωπικὲς προσθῆκες ποὺ ὁ ἅγιος Νικόδημος ἔκαμε στὸ χειρόγραφο Συναξαριστὴ τοῦ διακόνου τῆς

Ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἔρευνα ἐπὶ τῶν συναξαριακῶν πηγῶν εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος ἐτιμᾶτο, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγο, στὶς 15 Ἰουνίου τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. (βλ. ἐνδεικτικὰ Μηναῖο Ἰουνίου στὰ χφ. Λαύρας 415, ιβʹ αἰ. φ. 152r, Λαύρας 178, ιδʹ αἰ., φ. 212v, Βατοπαιδίου 679, ιδʹ αἰ., φ. 135r, Λαύρας Η 47, ιστʹ αἰ., φ. 12r, Βατοπαιδίου 678, ιστʹ αἰ., φ. 205v. Βλ. καὶ Συναξαριστὲς στὰ χφ. Παντοκράτορος 88, ιστʹ αἰ., φ. 182r, Κουτλουμουσίου 142, ιστʹ αἰ., φ. 242r. Οἱ ἐν λόγῳ Συναξαριστὲς θεωροῦνται πηγὲς τοῦ Συναξαριστῆ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου. Βλ. σχετικὰ Σ. Α. Πασχαλίδη, «ὁ τρόπος ἐργασίας τοῦ ὁσίου Νικοδήμου κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ *Συναξαριστοῦ* του καὶ οἱ πηγές του», ἐν *Βʹ Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, 200 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του*, Γουμένισσα 2011 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

Ὁ ἅγιος Νικόδημος λοιπὸν προτίμησε καὶ γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο αὐτὴ τὴν ἡμερομηνία προκειμένου νὰ συνεορτάζουν οἱ δύο ἐκ Δύσεως ἅγιοι. Ἄλλωστε γιὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο «*ὁ θεῖος οὗτος Ἱερώνυμος ἦτο ἄκρος φίλος μὲ τὸν ἅγιον Αὐγουστῖνον*» (*Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Γʹ, σ. 211). Αὐτὸ καταγράφεται καὶ στὴν Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἱερωνύμου ἀσκήσαντος ἐν Βηθλεέμ, συντεθεῖσα ὑπὸ Νήφωνος Ἁγιορείτου τὸ ἔτος 1886 «*καὶ συμπληρώθηκε ὑπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐν μοναχοῖς Ἱερωνύμου Σιμωνοπετρίτου ἐν ἔτει 1893*» (Παταπίου Μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, *Ὁ ἁγιορείτης ὑμνογράφος Νήφων Ἰβηροσκητιώτης (περ. 1830-1904) καὶ οἱ χαιρετιστήριοι οἶκοι του πρὸς τοὺς ἁγίους Ἀντώνιο καὶ Ἀθανάσιο, Ἀρχιεπίσκοπο Ἀλεξανδρείας, τοὺς μεγάλους*, Ἀλεξάνδρεια 2004 (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», τόμ. ΟΕʹ (2004/7-33) 11-12.

Ἡ ἐν λόγῳ Ἀκολουθία ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ ἔτος 1925. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φιλία μὲ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο (γʹ τροπάριο μικροῦ Ἑσπερινοῦ, εʹ στιχηρὸ τῶν Αἴνων) καταγράφεται καὶ τὸ γεγονὸς τῆς κατ᾽ ὄναρ ἀποκάλυψης ἀπὸ τὸν ὅσιο Ἱερώνυμο πρὸς τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο, τῶν μυστηρίων καὶ τῆς μακαριότητος τῆς ἄνω πόλεως τοῦ Θεοῦ (αʹ τροπάρο Λιτῆς, κάθισμα μετὰ τὸν πολυέλεο, γʹ στιχηρὸ τῶν Αἴνων, εʹ στιχηρὸ τῶν Αἴνων). Τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι στὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία διασώζεται εἰκόνα τῆς ἕβδομης ἑκατονταετηρίδος μὲ τοὺς τρεῖς ἁγίους Αὐγουστῖνο, Ἱερώνυμο καὶ Γρηγόριο τὸ Μέγα (Διάλογο) δικαιολογεῖ τὸν ὡς ἄνω συνεορτασμὸ (S. Rose, *The place of blessed Augustine in the Orthodox Church*, σ. 81. P. Galadza, ὅ.π., σ. 19). Καὶ ἂν ἀκόμη ὁ ἅγιος Νικόδημος δὲν εἶχε ὑπόψη τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα, σίγουρα διαισθανόταν τὴν μέσα ἀπὸ αὐτὴν ἐκφραζόμενη περὶ τῶν δύο ἁγίων συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατὰ τὸ νεοησυχαστὴ καὶ φιλοκαλικὸ αὐτὸ Πατέρα «*οὐ διακρίνει κατὰ τὴν εὐσέβειαν, Ἰουδαῖον, Σκύθην, Ἕλληνα, ἢ βάρβαρον οὔτε Ἀνατολικοὺς καὶ Δυτικοὺς διδασκάλους, ἀλλ᾽ ἁπλῶς ἔχει πάντας ἁγίους πατέρας καὶ διδασκάλους*» (*Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Γʹ, σ. 210).

Ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ διερεύνηση τῆς προσωπογραφίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὴν εἰκονογραφία, διότι τόσο στὴ Δύση, ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολὴ ἔχουμε παραστάσεις τοῦ ἁγίου. Σὲ χφ. π.χ. τοῦ 11ου αἰ. πα-

Μεγάλης Ἐκκλησίας Μαυρικίου[46].

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι γιατὶ ὁ ἅγιος Νικόδημος προέβη σ᾽ αὐτὴ τὴν ἐνέργεια μετὰ ἀπὸ τόσους αἰῶνες, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ κατὰ καιροὺς διετυπώνοντο καὶ ἐπιφυλακτικὲς γιὰ τὴν περὶ Ἁγίας Τριάδος θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου[47].

ρουσιάζεται νὰ ἑρμηνεύει τοὺς ψαλμούς. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λατερανοῦ στὴ Ρώμη διασώζεται τοιχογραφία τοῦ ἁγίου ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. Στὴν ἱ. μονὴ Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων ὑπάρχει ἐπίσης τοιχογραφία τοῦ 16ου αἰ., ἔργο τοῦ Θεοφάνους τοῦ Κρητὸς (βλ. S. Rose, ὅ.π., σσ. 24, 82).

46. «*Ὁ Συναξαριστὴς συνήχθη παρὰ Μαυρικίου Ἱεροδιακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Δοσίθεον Ἱεροσολύμων σελ. 526*». Βλ. Χριστοφόρου Προδρομίτου, *Βιβλίον καλούμενον Ὀνομαστικὸν Πανάγιον*, ἐν Βενετίᾳ 1808, σ. 1, σημ. 1. Σχετικὰ μὲ τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου βλ. Ε. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, «Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ὡς ἐπιγραμματοποιὸς κρινόμενος ἐκ τῶν Συναξαριακῶν Ἐπιγραμμάτων του», ἐν *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ὁ Νάξιος 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησή του*, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, Νάξος 14-17 Ἰουλίου 2000 [Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν], Ἀθήνα 2005, σσ. 212-303 (γιὰ τὸ πρὸς τιμὴν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου Ἐπίγραμμα, σ. 277). Στὸ προοίμιο τοῦ Συναξαριστοῦ ὁ ἅγιος Νικόδημος γράφει· «*Ἐπειδὴ λοιπὸν εἰς πολλῶν ἁγίων συναξάρια ἔλιπον οἱ προσήκοντες δύω ἰαμβικοὶ στίχοι καὶ οὔτε ἐν τοῖς τετυπωμένοις Μηναίοις εὑρίσκονται οὔτε ἐν τῷ χειρογράφῳ Συναξαριστῇ· τούτου χάριν ἡ ἐμὴ ἀδυναμία ἐσύνθεσεν οἴκοθεν τοὺς ἑκάστῳ Ἁγίῳ ἁρμόζοντας δύω ἰαμβικούς, ἵνα πάντες ὁμοῦ οἱ ἅγιοι στίχους ἔχωσι καὶ μὴ κατὰ τοῦτο ἐλλιπεῖς φαίνωνται ... Πρὸς διάκρισιν δὲ ἐσημείωσα ἔξωθεν ἕνα Σταυρὸν † εἰς πάντας τοὺς παρ᾽ ἐμοῦ συντεθέντας στίχους. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ ἀκόμη καὶ πολλοὶ ἡρωϊκοὶ στίχοι ἔλιπον τόσον ἀπὸ τὰ Μηναῖα ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν χειρόγραφον Συναξαριστὴν διὰ τοῦτο συνετέθησαν καὶ αὐτοὶ παρ᾽ ἐμοῦ καὶ ἐσημειώθησαν ἔξωθεν μὲ τὸ αὐτὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ †*» (*Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Α΄, σσ. λδ΄-λε΄). Βλ. καὶ Π. Γ. Νικολόπουλου, «Βιβλιογραφικὴ Ἐπιστασία τῶν ἐκδόσεων Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου», ὅ.π., σσ. 624-625.

47. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύουμε τὸν Κάλλιστο Ἀγγελικούδη (τέλος 14ου αἰ.), ὁ ὁποῖος μελέτησε τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο καὶ ἐπεσήμανε τὸ θεολογικὸ ἀδιέξοδο «*ἀναφορικὰ μὲ τὴν διάκριση τῶν θείων προσώπων καὶ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς ἀγάπης Πατέρα καὶ Υἱοῦ, ἀφοῦ τὴν ἀγάπη ὡς ἐνέργεια ταυτίζει ὁ Αὐγουστῖνος μὲ τὴν θεία οὐσία*» (Σ. Γ. Παπαδοπούλου, ὅ.π., σ. 494, Τοῦ ἰδίου, *Συνάντησις ὀρθοδόξου καὶ σχολαστικῆς θεολογίας ...*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 104-108· 162-171). Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813) ἐπίσης ἀντικαθιστοῦσε μὲ κείμενα Πατέρων μετὰ τὸ σχίσμα τὶς ἀναφορὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο καὶ σὲ ἔργα ἄλλων Λατίνων Πατέρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Σχετικὰ βλ. Σ. Πασχαλίδη - Χ. Ἀραμπατζῆ, «Ἄγνωστο προοίμιο τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου στὸ Θεολογικὸν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Τμῆμα*

Μία εἰκόνα τοῦ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου κλίματος μᾶς δίδει καὶ ἡ εὐρεία διάδοση τοῦ σχολιασθέντος ποιητικοῦ *Ἐγκωμίου*. Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ἐπίσης ποὺ ἔχουμε κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο φαίνεται ὅτι αὐτὸ ποὺ κληρονόμησε ὁ ἅγιος Νικόδημος γιὰ τὴν προσωπικότητα, τὴν εὐσέβεια καὶ τὴ θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου κάθε ἄλλο παρὰ ἀρνητικὸ εἶναι.

Συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκ μέρους τῶν Λατίνων προσπάθεια στήριξης τῆς περὶ τοῦ filioque κακοδοξίας των στὴ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου[48] ξεκίνησε μία συζήτηση περὶ τῆς ἐγκυρότητος τῆς θεολογίας του, τῆς γνησιότητος τῶν ἔργων του, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἁγιότητός του.

Ὁ Μέγας Φώτιος (820-896) ἀναγνωρίζει τὴν ἁγιότητα τοῦ Αὐγουστίνου[49]. Τόσον αὐτός, ὅσο καὶ οἱ Ἀμβρόσιος καὶ Ἱερώνυμος «*μέγα ὄνομα λαχόντες ἐπ᾽ ἀρετῇ καὶ βίου λαμπρότητι*»[50] ἐκπέμπουν ἐκ Δύσεως «*φῶς ἀνέσπερον τῆς εὐσεβείας*»[51]. Ἀποκαλεῖ μάλιστα ὑβριστὲς καὶ ἀσεβεῖς ὅσους ἐπικαλοῦνται τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο καθὼς καὶ τοὺς ἁγίους Ἀμβρόσιο καὶ Ἱερώνυμο γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὸ filioque[52]. Ἂν καὶ δὲν γνώριζε καλὰ τὰ κείμενα τοῦ Αὐγουστίνου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων Λατίνων, ἀσκεῖ κριτικὴ στὶς ἀπόψεις του[53]. Τὸν τιμᾶ ὅμως ὡς Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας[54], διότι δὲν ἀντιτάχθηκε στὴ

Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τόμ. 12, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 28-29.

48. Θωμᾶ Ἀκινάτη, *Summa contra Gentiles*, IV, 24: «*Manifestum est autem ex multis auctoritatibus Augustini et praecipue in libro di Trinitate et super Johannem, quod Spiritus Sanctus sit a Filio*» (= *φανερὸν δὲ ἐκ πολλῶν τοῦ Αὐγουστίνου χρήσεων καὶ μάλιστα ἐν τῷ Περὶ Τριάδος βιβλίῳ καὶ ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην, ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον οὕτως ἔστιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὥσπερ καὶ ἐκ τοῦ Πατρός. Ἀνάγκη τοίνυν συγχωρεῖσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἶναι ἐκ τοῦ Υἱοῦ*. Ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ Δημητρίου Κυδώνη. Βλ. σχετικὰ Κ. Η. Λιάκουρα, «Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θεολογικὴ θέση τοῦ Νείλου Καβάσιλα περὶ τὸ filioque», *ὅ.π.*, σ. 498, σχ. 4).

49. *Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη*, ΝΓ', *PG* 103, 93Β: «*Ἔγραψε δὲ ὁ αὐτὸς* (Κελεστῖνος ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης) *τοῖς ἐν Γαλλίαις ἐπισκόποις περί τε τῆς τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου πίστεως καὶ κατὰ τῶν ἀλαζονευομένων ἐπὶ τῇ τῆς αἱρέσεως ἐξουσίᾳ*».

50. *Ἐπιστολὴ ΚΔ'*, *Πρὸς Ἰωάννην Ἀκυληίας*, *PG* 102, 809Β.

51. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας*, *PG* 102, 360Β.

52. *Ὅ.π.*, *PG* 102, 345 ABC. Βλ. καὶ *Ἐπιστολὴ ΚΔ'*, *Πρὸς Ἰωάννην Ἀκυληΐας*, *PG* 102, 809CD.

53. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας* ΛΗ'-Μ', *PG* 102, 316-320· 345C· 349B· 352B. Βλ. καὶ Σ. Γ. Παπαδοπούλου, *ὅ.π.*, σσ. 491-492. Ἡ κριτικὴ δὲν εἶναι συστηματικὴ καὶ ὁρισμένες φορὲς ἀνώνυμη προφανῶς διότι δὲν γνώριζε σὲ βάθος τὸ ἔργο του. Βλ. Δ. Νικήτα, «Ἡ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία», *ὅ.π.*, σ. 10.

54. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας* ΠΑ', *PG* 102, 365Β: «*Σὺ Πατέ-*

διδασκαλία της καὶ ὡς ἄνθρωπος μπορεῖ, ἀπὸ ἄγνοια μάλιστα, νὰ ὑπέπεσε σὲ λάθη[55]. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης κατὰ τὸν Μέγα Φώτιο καὶ ἡ παραποίηση-νόθευση τῶν ἔργων καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου[56].

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς († 1359) στὸ ἔργο του «*Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα*»[57] ἀξιοποίησε τὸ κείμενο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου De Trinitate[58] ποὺ τὸ ἔτος 1281 μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ

ρας ὀνομάζεις Αὐγουστῖνον καὶ Ἱερώνυμον καὶ τοιούτους ἄλλους· καλῶς γε ποιεῖς». Βλ. καὶ *PG* 102, 816B: «*Τὴν μὲν καινοτομίαν, ὡς τὴν Δεσποτικὴν φωνὴν κιβδηλεύουσαν καὶ παραχαράσσουσαν, ἀποστρεφόμεθα· τὸν πατέρα δὲ αὐτῆς, σιγῶντα μάλιστα καὶ μὴ παρόντα, μηδ' ἀντιλέγοντα, οὐμενοῦν οὐ καταδικάζομεν*».

55. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας* ΞΗ', *PG* 102, 348A: «*Εἰ δὲ οἷα τὰ ἀνθρώπινα, καίτοι τὰ ἄλλα τοῖς ἀρίστοις ἐνευθηνοῦντες, ἢ ἀγνοίᾳ τινὶ περιέπεσον ἢ παροράματι ὑπηνέχθησαν, οὐκ ἀντεῖπον δὲ διδασκόμενοι οὐδὲ πρὸς σέ; Πῶς δὲ εὑρήσεις ἐκείνους καταφυγήν, ὧν οὐδὲν ὅμοιον πρὸς τὰ σά, τὴν ἄφυκτον δίκην ἀποφυγεῖν;*». Βλ. καὶ [Ἀνωνύμου], *Τὸ θέμα τῆς ἁγιότητος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 16-21.

56. *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Μυσταγωγίας* ΟΑ', *PG* 102, 352B: «*Καὶ πόθεν ἔστι λαβεῖν ἢ δοῦναι πίστιν, τοσούτου ρεύσαντος χρόνου, ὅτι μὴ αὐτῶν κεκακούργηται τὰ συντάγματα;*». Βλ. καὶ *PG* 102, 393A: «*Νενοθεύκασιν οἱ πνευματομάχοι τὰς τούτων συγγραφάς*». Σχετικὰ μὲ τὶς περὶ Αὐγουστίνου θέσεις τοῦ μεγάλου Φωτίου ὁ καθηγητὴς Στυλιανὸς Γ. Παπαδόπουλος γράφει: «*Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἶναι ρεαλιστική, ἀλλά, ἢ δὲν προσέχθηκε ἢ (μᾶλλον) δὲν ἱκανοποίησε. Ὁ λόγος ποὺ δὲν ἱκανοποίησε ἔγκειται, πλὴν ἄλλων, στὸ ὅτι ἡ ἰδιαίτερα κακόδοξη ἄποψή του περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀνακηρύχθηκε σὲ δόγμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κακοδοξία δὲν περιορίσθηκε σὲ μικρὸ κύκλο, ἀλλὰ διασπάρηκε στὴν οἰκουμένη*» («Αὐγουστῖνος Ἱππῶνος (430). Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς Πατέρας τῆς Δύσεως», ὅ.π., σ. 495).

57. Π. Χρήστου, *Εἰς Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, ἐκδοτικὸς οἶκος «Κυρομᾶνος», τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1992.

58. Ἐκδόθηκε πρόσφατα ἀπὸ τοὺς Μ. Παπαθωμόπουλο - Ἰ. Τσάβαρη - G. Rigotti, *Αὐγουστίνου Περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα, ὅπερ ἐκ τῆς Λατίνων διαλέκτου εἰς τὴν Ἑλλάδα μετήνεγκεν Μάξιμος ὁ Πλανούδης* [Βιβλιοθήκη Ἀ. Μανούση, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἀρ. 3), τόμ. Α-Β, Ἀθήνα 1995. Γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο βλ. Γ. Δημητρακοπούλου, *Αὐγουστῖνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς, τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς Τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, ἐκδ. «Παρουσία», Ἀθήνα 1997. Σ. Γ. Παπαδοπούλου, «Αὐγουστῖνος Ἱππῶνος († 430). Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς Πατέρας τῆς Δύσεως», ὅ.π., σ. 492-494: «*Ἐφόσον ὁ ἴδιος διέκρινε φύση καὶ ὑποστάσεις, ἐφόσον τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται μόνο ἀπὸ τὸν Πατέρα κι ἐφόσον μὲ τὰ "πρός τι" δήλωνε ἁπλὰ τὴν σχέση τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, δὲν φοβήθηκε νὰ ὀνομάσει τὸ Πνεῦμα ἀγάπη-ἔρωτα καὶ νὰ χρησιμοποιήσει διατυπώσεις θεολογικὲς*

ὁ Μάξιμος Πλανούδης[59]. Ὁ διάδοχος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης, ἡσυχαστὴς θεολόγος καὶ ἀντιλατῖνος, Νεῖλος Καβάσιλας (1361-1363)[60] κινεῖται στὴ γραμμὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ὅσον ἀφορᾶ τὴ στάση του ἔναντι τῆς θεολογίας τοῦ Αὐγουστίνου. Δὲν τὸν ἀμφισβητεῖ ὡς διδάσκαλο τῆς Ἐκκλησίας[61], δὲν ἀποκλείει νὰ ἔκανε λάθη ὡς ἄνθρωπος

διατυπώσεις τοῦ Αὐγουστίνου, μολονότι αὐτὲς εἶχανε ἄλλες προϋποθέσεις θεολογικὲς καὶ ἄλλη προοπτική, κάτι ποὺ εὔκολα θὰ εἶχε διαπιστώσει ὡς ὀξύνους θεολόγος. Θεώρησε δηλαδὴ ἀκίνδυνες τὶς διατυπώσεις τοῦ Αὐγουστίνου, ἐφόσον τὶς εἶχε θεμελιώσει μὲ ἄλλες, ὀρθόδοξες, προϋποθέσεις». Πρβλ. Π. Χρήστου, *ὅ.π.*, σ. 54 (25-28)· 1073-1078 κ.ἄ. J. Lössl, «Augustine in Byzantium», ἐν *Journal of Ecclesiastical History*, τόμ. 51, 2, printed in the United Kingdom, Cambridge University Press, Ἀπρίλιος 2000, σσ. 277-286. Διαφορετικὴ γνώμη διατυπώνει ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου κ. Ἱερόθεος Βλάχος, ὁ ὁποῖος ἀμφισβητεῖ τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ Αὐγουστίνου. (Βλ. «Τὰ ἑκατὸν πεντήκοντα κεφάλαια τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ», ἐν *Θεολογία* 80 (2009) 5-25). Κατὰ τὴ γνώμη του *«τὸ κείμενο 'Κεφάλαια ἑκατὸν πεντήκοντα' εἶναι ἔργο μεταγενέστερου συγγραφέα, που γνωριζε τὴν διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ τὴν θεολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ ἔκανε τὴν σύνοψη μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο, καθὼς ἐπίσης γνώριζε καὶ τὴν λατινικὴ γλώσσα»* (ὅ.π., σ. 19).

59. Γιὰ τὸ λόγιο αὐτὸ τῆς Παλαιολογείου ἐποχῆς βλ. N. G. Wilson, *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, (μτφρ. Νικ. Κονομῆς), ἐκδ. Καρδαμήτσα, Ἀθήνα 1991, σσ. 292-307. Εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν ξεκινοῦν οἱ προσπάθειες θεολογικοῦ διαλόγου καὶ σύγκλησης μεταξὺ Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ κλίματος ἐντάσσεται καὶ τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Δημητρίου Κυδώνη. Βλ. Δ. Χ. Καλαμάκη, *Ἀνθολόγιον ἐκ τῶν ἔργων Αὐγουστίνου Ἱππῶνος, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Κυδώνη*, ἐκδ. Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, Ἀθῆναι 1996. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη. Μετάφραση τοῦ ψευδοαυγουστινείου Soliloquia (τὶ ἂν εἴποι ψυχὴ μόνη πρὸς μόνον τὸν Θεόν)...*, Ἀθῆναι 2005. Δ. Ζ. Νικήτα, «Ἡ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία», *ὅ.π.*, σσ. 8-23.

60. Θ. Ζήση, «Τὸ θεολογικὸν ἔργον τοῦ Νείλου Καβάσιλα», ἐν *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης* [Πατερικὰ 4], ἐκδ. «Βρυέννιος», Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 205-227. Βλ. καὶ Α. Γέφτιτς (Μητρ. Ζαχουμίου-Ἑρζεγοβίνης), «Συνάντηση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ τοῦ ἡσυχασμοῦ στὸ ἔργο τοῦ Νείλου Καβάσιλα» (μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Ἄννας Μαρίνη), ἐν *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Πόλις συναντήσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.* ΛΒ' Δημήτρια, Πρακτικὰ ΙΑ' Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Ἱερὰ Μονὴ Βλατάδων, 12-18 Ὀκτωβρίου 1997), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 77-93.

61. Νείλου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, II, 33, 1, Marcianus gr. II 9, φ. 173: *«Εἶναι μὲν γὰρ τὸν Αὐγουστῖνον τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλον οὐκ ἔστιν ἀρνεῖσθαι, τοῦτο τῶν Πατέρων μαρτυρούντων περὶ*

χωρὶς νὰ χάσει τὸ θεολογικό του κύρος[62], καὶ δέχεται τὴν ἄποψη περὶ νοθεύσεως τῶν ἔργων του[63].

Ἄλλες σπουδαῖες μορφὲς τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, συνεχίζοντας τὴν παλαιότερη παράδοση, τάσσονται ὑπὲρ τοῦ Αὐγουστίνου, μολονότι διαφωνοῦν καὶ ἀσκοῦν κριτικὴ στὰ δόγματα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγιος Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς (1392-1444) ὑποστηρίζει τὴν περὶ νοθεύσεως τῶν ἔργων τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἄποψη[64]. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος (1405-1472) ἀναθεματίζει ὅσους ἀμφισβητοῦν τὴν ἁγιότητα τοῦ Αὐγουστίνου[65]. Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος (1350-1431) καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἅγιος Μελέτιος Πηγᾶς (1549-1601) προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν ἢ καὶ νὰ ἑρμηνεύσουν ὀρθοδόξως τὶς περὶ Ἁγίας Τριάδος θέσεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου[66].

αὐτοῦ». Βλ. Κ. Η. Λιάκουρα, «Ἡ ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου θεολογικὴ θέση τοῦ Νείλου Καβάσιλα περὶ τὸ filioque», *ὅ.π.*, σ. 498.

62. Νείλου Καβάσιλα, *ὅ.π.*, II, 33, 13, Marcianus gr. II 9, φ. 177. Βλ. καὶ Κ. Η. Λιάκουρα, *ὅ.π.*, σ. 509.

63. Νείλου Καβάσιλα, *ὅ.π.*, II, 33, 2, Marcianus gr. II 9, φ. 173-173ᵛ. Βλ. καὶ Κ. Η. Λιάκουρα, *ὅ.π.*, σ. 499.

64. *Ὁμολογία τῆς ὀρθῆς πίστεως* 2, L. Petit, *Patrologia Orientalis* 17, 300, 18-24: «*Τὰς δὲ τῶν δυτικῶν πατέρων καὶ διδασκάλων φωνάς, αἳ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τῷ Υἱῷ διδόασιν, οὔτε γνωρίζω (καὶ γὰρ οὐδὲ μετεβλήθησάν ποτε πρὸς τὴν ἡμετέραν γλῶτταν, οὐδ' ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἐδοκιμάσθησαν), οὔτε παραδέχομαι, τεκμαιρόμενος ὅτι διεφθαρμέναι εἰσὶ καὶ παρέγγραπτοι*». Γενικότερα περὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καὶ τὸ συγγραφικό του ἔργο βλ. N. Constas, «Mark Eugenikos», ἐν *La Théologie Byzantine et sa tradition* II (XIIIᵉ-XIXᵉ s.), sous la direction de Carmelo Giuseppe Conticello, Turnhout 2002, σσ. 411-475.

65. *Ἔκθεσις τῆς ὀρθῆς περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑποστάσεως δόξης*, *PG* 160, 699: «*Εἴ τις μὴ φρονεῖ καὶ λέγει τὸν Αὐγουστῖνον μακάριον καὶ ἅγιον εἶναι, ἀνάθεμα*». Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου βλ. F. Tinnefeld, «Georgios Gennadios Scholarios», ἐν *La Théologie Byzantine et sa tradition* II, σσ. 477-549. Θ. Ζήση, *Γεννάδιος Σχολάριος*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 425 ἑξ.

66. Ἰωσὴφ Βρυέννιου, «Λόγος ΙΗ' περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος», ἐν *Τὰ Εὑρεθέντα*, τόμ. Α', ἔκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη ²1991, σ. 294: «*Πρὸς δὴ ταῦτα φέρε τὸν Αὐγουστῖνον αὐτόν, ἑαυτὸν ἐξηγούμενον παραστήσωμεν· ὅτι πρὸς τὴν ἐνεργητικὴν τοῦ Πνεύματος πρόοδον ἀφορῶν τὸ Πνεῦμα λέγει καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, περὶ ἧς οὐδοπωσοῦν πρὸς ἀλλήλους διαφερόμεθα, οὐχὶ περὶ τῆς προσωπικῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως, περὶ ἧς ἡμῖν ἡ ζήτησις*». Βλ. καὶ Ν. Χ. Ἰωαννίδη, «Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ οἱ Λατῖνοι», ἐν *Θεολογία καὶ Γραμματεία ἀπο τὸν Θ' αἰώνα καὶ ἑξῆς*, ἐκδ. Π. Κυριακίδη, Ἀθήνα 2007, σ. 236. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Μελετίου Πηγᾶ περὶ Αὐγουστίνου, βλ. G. Podskalsky, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, μτφρ. Πρωτ/ρος Γ. Δ.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ θεολογικὲς ἐκτροπὲς τῆς Δύσης βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος στὴν Ἀνατολή[67], συνεχίζεται αὐτὴ ἡ διακριτικὴ στάση τῶν λογίων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἔναντι τοῦ Αὐγουστίνου, πολλὲς φορὲς μάλιστα στὰ πλαίσια τῆς ἀντιλατινικῆς των πρακτικῆς. Ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Β΄ (1641-1707) μιμεῖται ἀκριβῶς ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ τὸ Γεννάδιο Σχολάριο καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἐκτίμηση περὶ παραχαράξεως τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου[68]. Οἱ Βικέντιος Δαμοδὸς (1700-1752)[69] καὶ Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806)[70], μολονότι ἀσκοῦν κριτικὴ στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία[71], ἐν τού-

---

Μεταλληνὸς [Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης], Ἀθήνα 2005, σσ. 184-187. Κ. Γ. Πετρογιάννη (Διακόνου-θεολόγου), *Μελέτιος Πηγᾶς καὶ Λατῖνοι. Δογματικὲς θέσεις - Ἀντιπαραθέσεις*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Ἀγκαράθου, Ἡράκλειο 1997, σ. 158 ἑξ.

67. Β. Ἰ. Καλλιακμάνη, *Ἡ χρήση τοῦ Δεκαλόγου στὴν Τουρκοκρατία. Ἠθικὴ καὶ ποιμαντικὴ διερεύνηση* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 11], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1988. Τοῦ ἰδίου, «Θεολογικὰ ρεύματα τῆς Τουρκοκρατίας», ἐν *Ἱστορία τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὀρθοδόξων βίος καὶ πολιτισμὸς (15ος-19ος αἰ.)*, τόμ. 6ος, ἐκδ. ROAD, ἄ.ἔ., σσ. 350-371 (= *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία* [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη – 62], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2009). Χ. Γιανναρᾶ, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. «Δόμος», Ἀθήνα 1992.

68. *Τόμος Ἀγάπης κατὰ Λατίνων ...*, Ἰάσιον 1698, σσ. 279, 343-345. Γιὰ τὸν Πατριάρχη Δοσίθεο Β΄, βλ. K.-P. Todt, «Dositheos II. Von Jerusalem», ἐν *La Théologie Byzantine et sa tradition* II, σσ. 659-720.

69. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Ἐργογραφία 1700-1754* [Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Τραπέζης], Ἀθήνα 1998. Χ. Ἀραμπατζῆ, «Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 19ο αἰώνα», ἐν *Ἱστορία τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὀρθοδόξων βίος καὶ πολιτισμὸς (15ος-19ος αἰ.)*, τόμ. 6ος, ἐκδ. ROAD, ἄ.ἔ., σσ. 333-335.

70. G. Podskalsky, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821 ...*, σσ. 428-442. Χ. Ἀραμπατζῆ, *ὅ.π.*, σσ. 335-337. D. Stiernon, «Eugène Boulgaris», ἐν *La Théologie Byzantine et sa tradition* II, σσ. 721-848. π. Β. Ἰ. Καλλιακμάνη, «Θεολογικὰ ρεύματα τῆς Τουρκοκρατίας», *ὅ.π.*, σ. 366: «*Τὸ πρόσωπο ὅμως ποὺ συμπυκνώνει καὶ συνθέτει ψύχραιμα τὶς διάφορες τάσεις καὶ μελετᾶ νηφάλια τὰ νεωτερικὰ ρεύματα τῆς Εὐρώπης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης. Πιστὸς στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πατρώα εὐσέβεια ἀσχολεῖται μὲ τὰ νέα δεδομένα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὶς νεωτερικὲς ἰδέες καὶ στὸ πρόσωπό του παρατηρεῖται κάποια σύζευξη των παραδοσιακῶν ἰδεῶν τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὰ νέα φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ρεύματα τῆς Δύσης*».

71. Π. Α. Ὑφαντῆ, *Βικεντίου Δαμοδοῦ κατὰ Λατίνων (Προλεγόμενα)*, Tesi di Licenza, Ἀθήνα/Bari 1991. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, «Βικέντιος Δαμοδός. Προσπάθεια διασύνδεσης Ὀρθόδοξης καὶ Δυτικῆς Θεολογίας τὸν ΙΗ΄ αἰώνα», ἐν *Παράδοση καὶ Ἀλλοτρίωση*, ἐκδ. «Δόμος», Ἀθήνα ²1989, σσ. 45-84. Α. Καραμανιδου, «Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ Παπισμός», ἐν *Οἰκουμενισμός. Γένεση-Προσδοκίες-Διαψεύσεις* [Πρακτικὰ

τοις ὁ μὲν πρῶτος ὡς πηγὴ τῆς δογματικῆς του θεολογίας ἔχει καὶ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο[72], ὁ δὲ δεύτερος συμβάλλει στὴ διάδοση τῶν ἔργων αὐτοῦ τοῦ ἁγίου μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Κεκραγαρίου[73] καὶ τοῦ Ψαλτηρίου[74]. Καθ᾽ ὅλην ἐπίσης τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης εἶναι αὐτὸς ποὺ στὴν Ἀνατολὴ πρῶτος συνέγραψε τὸ Βίο, σύντομο καὶ ἀνέκδοτο, τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου[75].

Διορθοδόξου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, 20-24 Σεπτεμβρίου 2004], τόμ. Α΄, ἐκδ. «Θεοδρομία», Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 440-457.

72. Βικεντίου Δαμοδοῦ, *Θεολογία Δογματικὴ κατὰ συντομίαν ἤ τε Συνταγμάτιον Θεολογικόν*. Εἰσαγωγὴ-Κριτικὴ ἔκδοση-Σχόλια ὑπὸ Γ. Δ. Μεταλληνοῦ [Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου], 2008. Ἀσκεῖ ὅμως καὶ κριτικὴ στὶς ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου. Βλ. Π. Α. Ὑφαντῆ, *ὅ.π.*, σ. 34. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, «Βικέντιος Δαμοδός. Προσπάθεια διασύνδεσης Ὀρθόδοξης καὶ Δυτικῆς Θεολογίας τὸν ΙΗ΄ αἰώνα», *ὅ.π.*, σσ. 56-58. Κατὰ τὸν G. Podskalsky ὁ Δαμοδὸς «*συνέταξε τὴ δογματική του μὲ τέτοια εὐρύτητα πνεύματος καὶ ἀντικειμενικότητα ὥστε ὁ ἀναγνώστης (ἢ ἀντίπαλος) δὲν χάνει ποτὲ τὸ ἐνδιαφέρον του*» (*Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821* ..., σ. 424).

73. *Τὸ Κεκραγάριον τοῦ Θείου καὶ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου Ἱππῶνος ἤτοι: βιβλία τέσσαρα, Α. Αἱ Μελέται. Β. Τὰ Μηνολόγια. Γ. Τὸ περὶ τῆς Χριστοῦ θεωρίας. Δ. Τὸ περὶ συντριβῆς καρδίας. Ἐν οἷς περιέχονται αἰνέσεις τε, καὶ δεήσεις, καὶ εὐχαριστίαι θερμόταται, ἃς ὁ θεσπέσιος Πατὴρ πρὸς Θεὸν ἀναπέμπων ἐνδελεχῶς ἐκέκραγεν. Ὑπὸ μὲν τοῦ Α.Ε. τοῦ Β. ἐξερμηνευθεῖσαι, ὑπὸ δὲ τῆς πανεντίμου τετρακτύος τῶν αὐταδέλφων κυρίων Ζωσιμάδων, Α. καὶ Ν. καὶ Ζ. καὶ Μ. ἰδίᾳ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τύποις ἐκδοθεῖσαι* (1η ἔκδοση: Λειψία 1804, 2η ἔκδοση: Μόσχα 1824). Σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση αὐτὴ βλ. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη. Μετάφραση τοῦ ψευδοαυγουστινείου Soliloquia* ..., σσ. 235*- 237*. G. Mercati, «Opusculi di S. Agostino tradotti dal Bulgaris», ἐν *Miscelanea F. Ehrle*, τόμ. I [Studi e Testi 137], Βατικανὸ 1924, σσ. 457-458. D. Stiernon, *ὅ.π.*, σ. 745 (6).

74. *Τὸ Ψαλτήριον τοῦ Δαβὶδ τὸ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου τῇ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ μητρὶ συνεπιτμηθέν. Αὕτη ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Δαβιτικοῦ Ψαλτηρίου, καὶ ἡ πρὸς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἱκέσιος δέησις εἰσὶν ἐξῃρημένα ἐκ τῶν τεσσάρων βιβλίων τοῦ κεκραγαρίου τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ὅπερ κ' αὐτὸ τοῦτο διανέμεται δωρεὰν τοῖς ὁμογενέσι φιλοχρίστοις χριστιανοῖς*. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Βράϊτκοπφ καὶ Ἀιρτελ. ͵αωδ΄. 1804. Βλ. καὶ D. Stiernov, *ὅ.π.*, σ. 746 (7). Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ἀγαποῦσε ἰδιαίτερα τὸ Ψαλτήριο, γι᾽ αὐτὸ καὶ ἑρμήνευσε τοὺς Ψαλμούς. Βλ. Εἰρ. Χατζηεφραιμίδου, «Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος καὶ οἱ ψαλμοί», ἐν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Νέα Σειρά, Τμῆμα Ποιμαντικῆς*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 317-353. Γενικότερα ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης μὲ τὴ θεολογία του μένει πιστὸς στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Βλ. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ (Πρωτοπρ.), «Ἐπισημάνσεις στὴ θεολογία τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως», ἐν *Φῶτα καὶ φῶς. Ἱστορικὰ Μελετήματα*, ἐκδ. «Ἄθως», Ἀθήνα ἄ.ἔ., σσ. 63-95.

75. Χφ. Παντελεήμονος 522, 19ου αἰ., φφ. 95ᵛ-96ᵛ. Βλ. Σ. Π. Λάμπρου, *Κατάλογος*

Στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. ὁ Κωνσταντῖνος, μετέπειτα μοναχὸς Καισάριος, Δαπόντε (1713-1783)[76], ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἀντιγραφέας κωδίκων μὲ τοὺς μονολόγους τοῦ Αὐγουστίνου[77], συνέταξε στίχους πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου[78] μὲ τὸν τίτλο· *Εὐχαὶ εἰς τὸν αὐτὸν Κωνσταντίνου Δαπόντε Σκοπελίτου*, καὶ τὸ ἑξῆς περιεχόμενο:

Ἐπλήρωσα τὸν ἔρωτα, ὃν πρώην δεδωκάς μοι,
καὶ τὰς εὐχάς σου ἔγραψα νῦν τὰς ἐρωτικάς μοι·
Δὸς οὖν μοι τὸν ἔρωτα τὸν θεϊκόν σου Πάτερ,
προσεύχεσθαι διηνεκῶς ἔρωτος ἄλλου ἄτερ.
Εἰς τὸν Χριστὸν
Ὁ ἀξιώσας ταυτησὶ τῆς βίβλου καταπαῦσαι,
ὅτε Τραπέζης μυστικῆς ἠράσθης ἀπολαῦσαι,
Ἀξίωσον κἀμὲ νῦν ἀπὸ τῶν ψιχίων,
ἀποπιπτόντων ἀπ' αὐτῆς, Χριστὲ τῶν οὐρανίων.
Ἤδη διὰ τὸν ἱερὸν πάναγνον Αὐγουστῖνον
καθάγνισον τὸν μιαρὸν ἄναγνον Κωνσταντῖνον,
διὰ τῶν θείων τῶν δ' εὐχῶν τὸν προσευχόμενόν σοι,
ὡς τῶν χαρίτων τῇ πηγῇ τὸν προσερχόμενόν σοι.
Εἰς τοὺς Ἀναγινώσκοντας
Ἰδοὺ ἐπουρανίων μὲν παράδεισος ἀνθέων
ἰδοὺ ἀέναος πηγὴ ναμάτων δὲ ἐνθέων.
Δεῦτε λοιπὸν ἀρύσασθε νέκταρ ἀθανασίας,
δεῦτε κατατρυφήσατε νῦν πλούτῳ ἀμβροσίας.

γ) Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ ἱστορικὴ ἀναφορὰ φαίνεται ὅτι ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης[79] ζεῖ σ᾽ ἕνα κλῖμα γενικότερης ἀναγνώρισης

τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων, τόμ. Β', Amsterdam 1966, σ. 389, § 21. D. Stiernon, *ὅ.π.*, σ. 746 (8). G. Podskalsky, *ὅ.π.*, σ. 438, σχ. 101.

76. Περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του βλ. Σ. Α. Πασχαλίδη, *Ἡ αὐτόγραφη Νεομαρτυρολογικη Συλλογὴ τοῦ Μοναχοῦ Καισαρίου Δαποντε (1713-1783) νέου κτίτορος τῆς Ἱερας Μονῆς Ξηροποτάμου*, ἔκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Ξηροποτάμου, Ἅγιον Ὄρος 2009, σσ. 19*-20*.

77. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ὅ.π.*, σ. 105*. Βλ. καὶ Γ. Π. Σαββίδη, *Κωνσταντίνου Δαπόντε Κῆπος Χαρίτων*, Ἀθήνα 1995.

78. Χφ. Ξηροποτάμου 252, 18ου αἰ., φ. 62r. Κουτλουμουσίου 376, 18ου αἰ., φφ. 66ᵛ. Βλ. καὶ Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ὅ.π.*, σ. 99*, σχ. 235.

79. Περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἁγίου Νικοδήμου βλ. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, μοναχοῦ, *Ἅγιος Νικοδημος ὁ Ἁγιορειτης. Ὁ βιος και τὰ ἔργα του (1749-1809)*, Ἀθήνα ³1990. Χ. Θ. Κρικώνη, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης. Βίος καὶ συγγραφικὸν ἔργον* [Σειρὰ Θεωρία καὶ Πράξη], Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2001.

τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὡς ἁγίου καὶ θεολόγου τῆς Ἐκκλησίας[80]. Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ τὴν ἀποδέχεται καὶ κατὰ κάποιον τρόπο τὴ συνεχίζει ἐκφραζόμενος θετικὰ γιὰ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ἀσκοῦσε κριτικὴ στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία γιὰ θεολογικὰ καὶ λειτουργικὰ ζητήματα[81], ἀλλά, ἐπηρεαζόμενος καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του[82], δὲν ἀπέρριπτε ὁ,τιδήποτε προερχόταν ἀπὸ τὴ θεολογικὴ καὶ πνευματικὴ παράδοση τῆς Δύσης.

Στὸ Βίο συγκεκριμένα τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου ποὺ παραθέτει ὁ ἅγιος Νικόδημος στὸ *Συναξαριστή*, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι τὸν ὀνομάζει

Πρακτικὰ Συμποσίου «Νικοδήμου Ἁγιορείτου τοῦ Ναξίου πνευματικὴ μαρτυρία», Νάξος 8-11 Ἰουλίου 1993 [Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τόμ. ιστ', 1996-2000], Ἀθήνα 2000. Κ. Καραϊσαρίδη (Πρωτ.), *ὅ.π.* G. Podskalsky, *ὅ.π.*, σσ. 466-474. E. Citterio, «Nicodemo Agiorita», ἐν *La Théologie Byzantine et sa tradition* II, σσ. 905-997.

80. Βλ. Χ. Ἀραμπατζῆ, *Τὸ κῦρος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὴ Μεταβυζαντινὴ Γραμματεία*, 15ος-19ος αἰ. (ὑπὸ ἔκδοση). Βλ. καὶ Λ. Μ. Γρατσία (Ἀρχιμ.), *Ἡ ἁγιότης τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*, σ. 51: «*Ἡ μαρτυρία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου συγκεφαλαιώνει καὶ ἐπισφραγίζει ὅσα εἶπαν οἱ πρὸ αὐτοῦ γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο*».

81. *Ἑορτοδρόμιον, ἤτοι ἑρμηνεία εἰς τοὺς ἀσματικοὺς κανόνας τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν*, ἐκδ. «Ὀρθόδοξος Κυψέλη», Θεσσαλονίκη [3]1987, σ. 220: «*Τὰ κακόδοξα φρονήματα, καὶ τὰ παράνομα ἔθη τῶν Λατίνων καὶ τῶν ἄλλων αἱρετικῶν πρέπει νὰ μισῶμεν καὶ νὰ ἀποστρεφώμεθα· εἴ τι δὲ εὑρίσκεται ἐν αὐτοῖς ὀρθῶς ἔχον καὶ ὑπὸ τῶν Κανόνων τῶν Ἱερῶν Συνόδων βεβαιούμενον, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μισῶμεν καὶ νὰ ἀποστρεφώμεθα*». Βλ. καὶ Ν. Σκρεττα (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων*, ἐκδ. «Μυγδονία» [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], Θεσσαλονίκη 2008, σ. 312.

82. Β. Ἰ. Καλλιακμάνη, «Ἀκρίβεια καὶ οἰκονομία κατὰ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη», ἐν *Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης: Ἡ ζωὴ καὶ ἡ διδακαλία του 250 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννησή του, 190 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του* (21-23 Σεπτεμβρίου 1990), τόμ. Β', ἔκδ. Ἱεροῦ Κοινοβίου Ὁσίου Νικοδήμου, Γουμένισσα 2006, σσ. 239-252 (= *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία*, σσ. 373-396). Τοῦ ἰδίου, «Ἡ διδασκαλία περὶ ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης στὴ νεοελληνικὴ θεολογία», ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 71 (1988) τεῦχ. 723, σ. 533 κ.ἑ. (= *Θεολογικὰ ρεύματα στὴν Τουρκοκρατία*, σσ. 273-287). Γιὰ τὶς ἀπόψεις περὶ ἐπιδράσεως ἢ μὴ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἀπὸ τὴ Δυτικὴ θεολογία καὶ πνευματικότητα βλ. Χ. Γιανναρᾶ, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, σσ. 196-209. Θ. Ζήση, «Ὑπάρχουν Δυτικὲς ἐπιδράσεις στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου;», ἐν *Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ...*, τόμ. Β', Γουμένισσα 2006, σσ. 87-97. Γ. Ε. Μαρνέλλου, «Ζητήματα γύρω ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου 'Ἀόρατος Πόλεμος' καὶ 'Πνευματικὰ Γυμνάσματα'», ἐν *Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου. Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ...*, τόμ. Β', Γουμένισσα 2006, σσ. 99-133. Κ. Καραϊσαρίδη (Πρωτ.), *ὅ.π.*, σσ. 235-280.

«θεῖο καὶ ἱερό», ἀναφέρει ὅτι μὲ τὴ μετάνοιά του *«ἔλαβε παρὰ Θεοῦ τὸ τῆς κατανύξεως χάρισμα ... καὶ τὴν τῆς θεολογίας χάριν ἄφθονον καὶ δαψιλῆ ἐκομίσατο»*[83]. Μνημονεύει ἐπίσης κάποια ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου τὰ ὁποῖα, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, μεταφράσθηκαν στὰ ἑλληνικά. Πρόκειται γιὰ τὸ *Περὶ Τριάδος (De Trinitate)* κείμενο ποὺ μετέφρασε ὁ Μάξιμος Πλανούδης[84] καὶ τὸ *Κεκραγάριον* τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Αὐγουστίνου μὲ διάφορα κείμενα καὶ κυρίως τὰ *Μονολόγια* ποὺ εἶχαν μεταφράσει οἱ Δημήτριος Κυδώνης στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ.[85], καὶ *«στὴ λόγια γλώσσα τῆς ἐποχῆς»*[86] ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης[87].

Ὁ ἅγιος Νικόδημος μάλιστα εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἐξέδωσε τὴ μετάφραση τοῦ Δημητρίου Κυδώνη στὸ ἔργο του *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Προφητανακτοδαβιτικῶν Ψαλμῶν ...*, Κωνσταντινούπολις 1799[88]. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοτικὴ πρωτοβουλία ἀπευθυνόμενος στοὺς ἀναγνῶστες του χαρακτηρίζει τὶς θεωρητικὲς εὐχὲς τοῦ Αὐγουστίνου, τὰ *Μονολόγια* δηλαδή, μὲ ὑψηλὰ καὶ θεολογικὰ νοήματα· *«πλήρεις γάρ εἰσιν αὗται θεοσοφίας, πλήρεις ἔρωτος, πλήρεις ἱερᾶς κατανύξεως»*[89]. Γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἐκ τῆς Δύσεως ἁγίου λέγει ὅτι εἶναι *«μέγας διδάσκαλος καὶ θεολόγος περιφανέστατος τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας»*[90]. Γενικότερα γιὰ τὴ γνησιότητα τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου ὁ ἅγιος Νικόδημος ἐπικαλεῖται τὴ γνώμη τοῦ Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσιθέου Β΄, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου εἶναι ἡ κυρίαρχη ἄποψη, ὅτι *«τὰ συγγράμματα τοῦ ἱεροῦ τούτου Αὐγουστίνου ἐνοθεύθησαν ἀπὸ τοὺς αἱρετικούς, διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι Ἀνατολικοὶ δὲν δέχονται ταῦτα ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν· ἀλλ' ὅσα συμφωνοῦσι μὲ τὴν κοινὴν δόξαν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας»*[91].

---

83. *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Γ', σ. 212. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ παραπέμπει συχνὰ στὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο· ἐνδεικτικὰ βλ. *Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον*, ἐκδ. Σχοινᾶ, ἐν Βόλῳ 1969.

84. Βλ. σχ. 59.

85. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ὅ.π.*, σσ. 51*-57*.

86. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ὅ.π.*, σ. 236*.

87. Βλ. σχ. 73.

88. Βλ. σχ. 73. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ὅ.π.*, σσ. 126*-130*. Βλ. καὶ σχ. 39.

89. Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Προφητανακτοδαβιτικῶν Ψαλμῶν ...*, σσ. 16-17.

90. Νικοδημου Ἁγιορείτου, *ὅ.π.*, σ. 13, σημ. δ'.

91. *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Γ', σ. 212. Πρβλ. Δοσίθεου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Ἀγάπης κατὰ Λατίνων ...*, Ἰάσιον 1698, σ. 279, 343-345. «*Δὲν γνωρίζουμε* –γράφει ὁ Καθηγητὴς Στυλιανὸς Γ. Παπαδόπουλος– *ποιὰ θὰ ἤτανε ἡ γνώμη τοῦ Νικοδήμου, ἐὰν δὲν ἀποδίδονταν σὲ νόθευση οἱ παρεκκλίσεις καὶ ἐὰν εἶχε μελετήσει τὰ μεγάλα ἔργα του*». («Αὐγουστῖνος Ἱππῶνος († 430). Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ἀσφαλῶς τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ἀπέναντι στὸν *Maximus post apostolos ecclesiarum instructor*[92] τῆς Δύσης. Ἔτσι εἶναι πολὺ εὔκολο νὰ ἐξηγηθεῖ γιὰ ποιὸ λόγο δὲν δυσκολεύεται νὰ ἐντάξει τὸν Αὐγουστῖνο στὸ *Συναξαριστή*. Ἦταν ἄλλωστε καὶ τὸ πλέον κατάλληλο πρόσωπο νὰ κάνει κάτι τέτοιο ὡς ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν ἁγιολόγος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας[93] καὶ ὁ συντάκτης δεκάδων Ἀκολουθιῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἁγίων[94].

Γ'

Ἀναμφίβολα ἡ ἔνταξη τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου στὸν ἔντυπο Συναξαριστὴ συνέβαλε κατὰ τὴ γνώμη μας καθοριστικὰ στὴ μετέπειτα, ἔστω καὶ μὲ ἀργὰ βήματα, ἑορτολογική του ἀναβάθμιση. Ἡ πρώτη λατρευτικὴ καὶ ἑορτάσιμη Ἀκολουθία γιὰ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο ἔγινε ἀπὸ τὸ λόγιο ἁγιορείτη μοναχὸ Ἰάκωβο Νεασκητιώτη († 1861). Συντάκτης πολλῶν Ἀκολουθιῶν καὶ σπουδαῖος ὑμνογράφος τοῦ 19ου αἰώνα ὁ Ἰάκωβος[95], μετὰ ἀπὸ αἴτηση τοῦ ἀρχιτέκτονα Αὐγουστίνου Ἀνδριώτου λίγο πρὶν τὴν εἰς Κύριον ἐκδημία του ἐξέδωσε στὴ Σμύρνη τὸ ἔτος 1861 πλήρη Ἀκολουθία γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο, μὲ μικρὸ καὶ μεγάλο Ἑσπερινὸ καὶ Ὄρθρο[96].

Πατέρας τῆς Δύσεως», *ὅ.π.*, σ. 495). Ἂν βεβαίως κρίνουμε ἀπὸ τὴ στάση τῶν ἄλλων προγενέστερων Πατέρων καὶ συγγραφέων ποὺ ἐκφράσθηκαν ἀνάλογα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα σίγουρα ὁ ἅγιος Νικόδημος θὰ ἐπέμενε στὴν κοινὴ παραδοσιακὴ γραμμὴ ποὺ θέλει τὸν Αὐγουστῖνο ὡς διδάσκαλο καὶ θεολόγο τῆς Ἐκκλησίας.

92. P. De Labriolle, *History and Literature of Christianity from Tertullian to Boethius* (Ἀγγλ. μετάφρ. H. Wilson), Νέα Ὑόρκη 1968, σ. 422. Βλ. καὶ Α. Κόλτσιου-Νικήτα, *ὅ.π.*, σ. 31*.

95. Σχετικὰ περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου Ἰακώβου τοῦ Νεασκητιώτη βλ. Παταπίου Μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου, *Κοσμᾶ Βεστήτορος τοῦ φιλοσόφου «Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον»*, ἐκδ. τοῦ περιοδικοῦ *Βυζαντινὸς Δόμος*, ἐκδ. οἶκος Ἀντ. Σταμούλη, 16 (2007-2008) 423. Π. Β. Πάσχου, «Ὑμνογραφία καὶ ὑμνογράφοι στὸ Ἅγιον Ὄρος», ἐν *Ἅγιον Ὄρος. Φύση-Λατρεία-Τέχνη* [Πρακτικὰ Συνεδρίων εἰς τὸ πλαίσιον τῶν παραλλήλων ἐκδηλώσεων τῆς ἐκθέσεως «Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους»], τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 213-214. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ (Πρωτ.), «Ἀνέκδοτη Ἀκολουθία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Στ' († 18.4.1821)», ἐν *Οἰκοδομὴ καὶ Μαρτυρία. Ἔκφρασις ἀγάπης καὶ τιμῆς εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Σερβίων καὶ Κοζάνης Κύριον Διονύσιον*, τόμ. Β', ἐν Κοζάνῃ 1992, σσ. 251-252.

96. Ἰακώβου Μοναχοῦ Ἁγιορείτου τοῦ Νεασκητιώτου, *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου Ἱππῶνος*, ἐν Σμύρνῃ 1861. L. Petit, *Bibliographie Acolouthies Grecques* [Subsidia Hagiographica, 16], Bruxelles 1926, σσ. 19-20. Σ. Εὐστρατιάδου (Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως), *Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀνατύπωσις 1995, σ. 62. P. Galadza, «The liturgical commemoration of Augustine in the Orthodox

Στὴν ἐν λόγῳ Ἀκολουθία, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τὴν ἔγκριση κάποιας ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος ἐγκωμιάζεται ὡς κήρυκας τῆς εὐσεβείας[97], ἀποστόλων ὁμότροπος καὶ Ἱεραρχῶν συμπολίτης[98], «*ἔσοπτρον διαφανὲς τῆς χάριτος*»[99], «*μέγας ρήτωρ τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ*»[100], «*ἀρχιερέων τὸ ἐγκαλλώπισμα*»[101], ἄνθρωπος οὐράνιος καὶ ἐπίγειος ἄγγελος[102], «*ἅρμα τῶν ἀρετῶν*»[103], ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἀγωνίσθηκε κατὰ τῶν αἱρέσεων[104], διδάσκαλος καὶ πρόμαχος τῆς πίστεως[105], θεολόγος πανάριστος[106] καὶ «*μέ-*

Church: An Ambiguous *Lex Orandi* for an Ambiguous *Lex Credendi*», ἐν *St Vladimir's Theological Quarterly* 52: 1 (2008) 119-120. Στὸ τέλος ὑπάρχει «*Βίος Ἐγκωμιαστικὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου, Ἐπισκόπου Ἱππῶνος Λυβίης*». Στὴν ἀρχὴ δὲ καταχωρίζονται οἱ παρακάτω ἱκετήριοι στίχοι πρὸς τὸν ἅγιο, λιγότεροι καὶ ἐν πολλοῖς διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Μιχαὴλ Κριτόπουλου:

«Ὅστις ἔρωτα Θεοῦ, ἔσχεν ἐμφρόνως,
καὶ πῦρ ἀνῆψεν, ἀγάπης ἐν καρδίᾳ
τὸν θεῖον ἄνδρα, ἐκτόπως θαυμαζέτω,
τὸν σοφὸν ὄντως, καὶ σεπτὸν Αὐγουστῖνον·
ὅλην γὰρ ἐξέχεε, τὴν ψυχὴν οὗτος,
πρὸς τὸν ἔρωτα, τοῦ Θεοῦ τε καὶ πλάστου,
ἀεὶ μελετῶν, καὶ προσλαλῶν Κυρίῳ.
Κατὰ χρέος οὖν δεῖ τοῦτον ἑορτάζειν,
ἐν ᾠδαῖς καὶ ᾄσμασι λιγυροῖς ἐτησίως·
διὸ καὶ τήν δε, αὐτοῦ ἀκολουθίαν
εὐλαβῶς συνθέσαντες ἤδη συντόνως
ψαλλέτω ἅπας, ὁ ποθῶν τοῦτον ἔχειν
πρεσβευτὴν πρὸς Κύριον, βοηθόν τε καὶ ῥύστην».

97. α′ στιχηρὸ μεγάλου Ἑσπερινοῦ· «*εὐσεβείας τὸν κήρυκα*».

98. Δοξαστικὸ μεγάλου Ἑσπερινοῦ· «*Ἀποστόλων ὁμότροπε, Ἱεραρχῶν συμπολίτα*».

99. Δοξαστικὸ τῶν Αἴνων.

100. Ἀπὸ τὸ Κοντάκιο καὶ τὸν Οἶκο. Πρβλ., β′ στιχηρὸ μεγάλου Ἑσπερινοῦ (δεύτερη τριάδα)· «*τὸν σοφὸν καὶ ἔνθεον ρήτορα*».

101. α′ τροπάρο τῆς Λιτῆς.

102. α′ τροπάριο τῆς Λιτῆς καὶ Δοξαστικὸ μεγάλου Ἑσπερινοῦ· «*Ὁ οὐράνιος ἄνθρωπος καὶ ἐπίγειος ἄγγελος*».

103. Ἀπὸ τὰ ἀπόστιχα τοῦ μικροῦ Ἑσπερινοῦ. Πρβλ., β′ στιχηρὸ μεγάλου Ἑσπερινοῦ (δεύτερη Τριάδα)· «*το σκεῦος των ἀρετων το τιμαλφέστατον*». α′ τροπάριο τῶν ἀποστίχων· «*τῶν ἀρετῶν θησαυρός*».

104. Τροπάριο γ′ ᾠδῆς τοῦ κανόνα τοῦ ἁγίου· «*ποιμὴν τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ, καὶ τὰς αἱρέσεις ἔτρεψας τῶν κακοδόξων τοῖς λόγοις σου*».

105. Τροπάριο ζ′ ᾠδῆς.

106. Ἀπὸ τὸν Οἶκο μετὰ τὴν στ′ ᾠδή· «*θεολόγον πανάριστον*».

γας ρήτωρ τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ»[107], τῆς χάριτος κήρυκας[108] καὶ ὀρθοδοξώτατος θεολόγος[109].

Ἡ δεύτερη Ἀκολουθία γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο, χωρὶς ἐπίσημη ἔγκριση, εἶναι τοῦ Ἀρχιμανδρίτη καὶ πνευματικοῦ Ἁγιορείτη Ἰωάννη Δανιηλίδη ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1914 καὶ ἀφιερώνεται στὴν «*μικρὰν Αὐγουστίναν*», ὅπως σημειώνεται σὲ ξεχωριστὴ σελίδα πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο[110]. Περὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ δὲν γνωρίζουμε πολλὰ πράγματα παρὰ μόνο ὅτι ἀνῆκε στὴν Ἀδελφότητα τῶν Δανιηλαίων, στὰ Κατουνάκια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καὶ ὅτι ἔχει γράψει καὶ ἄλλες Ἀκολουθίες[111].

Ἡ ὡς ἄνω Ἀκολουθία γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο ἐπανεκδόθηκε ἀνωνύμως στὴν Ἀθήνα τὸ ἔτος 1969 ἀπὸ τὴν Ἱεραποστολικὴ Ἀδελφότητα «ὁ Σταυρός»[112], προφανῶς γιὰ τὶς ἑορτολογικὲς ἀνάγκες πρὸς τιμὴν τοῦ πνευματικοῦ πατέρα αὐτῆς τῆς Ἀδελφότητας Μητροπολίτη Φλωρίνης π. Αὐγουστίνου Καντιώτη, ὁ ὁποῖος χειροτονήθηκε σὲ Ἐπίσκοπο στὶς 25 Ἰουνίου 1967, ἀπεσύρθη στὶς 15 Ἰανουαρίου 2000 καὶ ἐξεδήμησεν εἰς Κύριον, στὶς 28 Αὐγούστου 2010, κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ φερώνυμου ἁγίου. Ἡ ἴδια Ἀκολουθία κυκλοφορεῖ σὲ φωτοτυπία ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση, ψευδωνύμως μάλιστα ὡς ποίημα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (!) καὶ συμπληρωμένη μὲ μικρὸ Ἑσπερινὸ[113] ποὺ συνέταξε ὁ Ὑμνογράφος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης. Ἀνωνύμως κυκλοφορεῖ καὶ στὸ διαδίκτυο σὲ συγκεκριμένη διεύθυνση[114].

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ἡ ἐν λόγῳ Ἀκολουθία ἔχει ἰδιαίτερο

---

107. Ἀπὸ τὸν Οἶκο μετὰ τὴν στ' ᾠδή.

108. Τροπάριο στ' ᾠδῆς τοῦ κανόνα τοῦ ἁγίου· «*ὁ μέγας κήρυξ τῆς χάριτος*».

109. Τροπάριο ε' ᾠδῆς τοῦ κανόνα τοῦ ἁγίου· «*καὶ θεολόγον ὀρθοδοξώτατον*».

110. Ἰωάννου Δανιηλίδου (Ἀρχιμανδρίτου καὶ πνευματικοῦ Ἁγιορείτου), *Ἀκολουθία ἑορτάσιμος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Αὐγουστῖνον Ἐπίσκοπον Ἱππῶνος*, ἐν Ἀθήναις 1914. Βλ. καὶ L. Petit, ὅ.π., σσ. 19-20. Σ. Εὐστρατιάδου (Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως), ὅ.π. P. Galadza, ὅ.π., σσ. 120-122.

111. Π. Σωτηρούδη, «Παλαιογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Ξηροποτάμου», ἐν *Ἑλληνικὰ* 58.1.(2008) 79. Δ. Στρατηγοπούλου, *Ἔντυπες ἀκολουθίες ἁγίων*. Συλλογὴ Ντόρης Παπαστράτου. Ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία - Εἰσαγωγὴ Κ. Χρυσοχοΐδης, Ἀθήνα 2007, σσ. 34 (1914)· 177 (1913).

112. *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου Ἱππῶνος, ψαλλομένη τὴν 15ην Ἰουνίου*, ἔκδ. Ἱεραποστολικῆς Ἀδελφότητος «Ο ΣΤΑΥΡΟΣ», Ἀθῆναι 1969.

113. *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου Ἱππῶνος* (ιε' Ἰουνίου), ποίημα Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, χωρὶς τόπο καὶ χρόνο.

114. http://Voutsinasilias.blogspot.com/2009/06/15-og.html.

ἐνδιαφέρον διότι δὲν ἐγκωμιάζει τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο μόνο γιὰ τὴν εὐσέβειά του[115], ἀλλὰ δίδει ξεχωριστὴ σημασία καὶ στὴ θεολογία τοῦ ἁγίου. Ἔτσι τὸν χαρακτηρίζει ὡς «*θεολόγον τὸν κράτιστον, συγγραφέα τὸν ἄριστον καὶ ρητόρων πάντων ἐγκαλλώπισμα*»[116]. Τὸν ὀνομάζει ἐπίσης κήρυκα τῆς μετανοίας[117], φωστήρα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[118], μάστιγα τῶν αἱρετιζόντων[119], ἐραστὴ τῆς θείας ἀνατάσεως[120], ἅλας καὶ φῶς παγκόσμιον[121], ὑπέρμαχο «*δογμάτων θείων τοῦ Χριστοῦ*»[122], μιμητὴ τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου[123].

Ὁ P. Galadza ἐπισημαίνει ὅτι οἱ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας τοῦ Αὐγουστίνου ἐκφράσεις ποὺ ὑπάρχουν στὴν ὡς ἄνω Ἀκολουθία ξεπερνοῦν τὶς ἀντίστοιχες ὑπὲρ τῶν μεγάλων Πατέρων Γρηγοριου Θεολόγου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου καὶ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ ποὺ ὑπάρχουν στὰ Μηναῖα[124]. Ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ φαίνε-

---

115. Δοξαστικὸ Ἑσπερινοῦ· «*Δεῦτε πιστοί, τῆς εὐσεβείας τὸν κήρυκα καὶ Ἐκκλησίας τὴν στήλην*». Πρβλ. Ἐξαποστειλάριο· «*τῆς χάριτος τὸ τέμενος, τῆς εὐσεβείας πρόμαχον*».

116. α' στιχηρὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ.

117. Στιχηρὸ ἰδιόμελο Λιτῆς· «*Τῆς μετανοίας τὸν κήρυκα καὶ ἔμπρακτον ὑπόδειγμα ταύτης*».

118. Δοξαστικὸ τῆς Λιτῆς· «*τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὁ φωστήρ*».

119. α' ἀπόστιχο Ἑσπερινοῦ· «*αἱρετιζόντων μάστιξ ὄντως ἡ ἔνθεος καὶ πολέμιος*». Πρβλ., γ' ἰδιόμελο Λιτῆς· «*τῆς γὰρ ἐν Καρχηδόνῃ ἁγίας τοπικῆς Συνόδου ὑπέρμαχος γέγονας, διελέγξας τοῖς θεοσόφοις λόγοις σου Πελάγιον καὶ Κελεστῖνον τοὺς κακόφρονας, τοὺς ἀρνουμένους τὴν ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἔργοις σύμπραξιν τῆς θείας χάριτος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, Δονάτον τὸν αἱρετίζοντα καὶ Ἀπιάριον τὸν ἀνίερον πρεσβύτερον καὶ πρόδρομον τῶν φρονημάτων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας*».

120. β' ἀπόστιχο Ἑσπερινοῦ.

121. γ' ἀπόστιχο Ἑσπερινοῦ.

122. α' τροπάριο γ' ᾠδῆς τοῦ κανόνα τοῦ ἁγίου. Πρβλ. Δοξαστικὸ τῶν Αἴνων· «*ὀρθῶν δογμάτων τὸν πρόμαχον δεῦτε γηθοσύνως ὑμνήσωμεν*».

123. γ' στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ (δεύτερη τριάδα)· «*Παῦλον τὸν μέγαν μιμούμενος, νυχθημερὸν ὡς αὐτός, οὐκ ἐπαύσω τὰ κρείττονα πᾶσιν ἐκμιμούμενος*». Πρβλ. β' ἰδιόμελο τῆς Λιτῆς· «*φωνῆς οὐρανόθεν ἀκήκοας, λεγούσης· 'λάβε καὶ ἀνάγνωσ'· λαβὼν δὲ καὶ ἀναγνούς, ἤκουσας τοῦ ἀποστόλου Παύλου λέγοντός σοι· 'ὥρα ἡμῖν ἤδη ἐξ ὕπνου ἐγερθῆναι, ... ἀποθώμεθα οὖν τὰ ἔργα του σκότους ... καὶ ἐνδυσωμεθα τὸν Κυριον Ἰησοῦν Χριστόν. Ὅθεν ἐνδυσαμενος αὐτὸν δια του θειου βαπτισματος και ἀφομοιωθεις αὐτω διὰ της τῶν ἀρετῶν προσκτήσεως, ἀπηλθες πρεσβευειν ὑπὲρ τῶν ψυχων ἡμων*». α' τροπάριο ζ' ᾠδῆς· «*μετοχετευσας σοφως το πρώην φρονημα πρὸς εὐσεβειαν, καθως ὁ Παυλος ποτέ, ὃν πάτερ μιμούμενος, χαίρων ἐκραύγαζες*».

124. Ὁ.π., σ. 121.

ται ὑπερβολικὸ εἶναι μία ἀλήθεια ποὺ φτάνει μέχρι τοῦ νὰ θεωρεῖται ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ὡς «*τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὑπέρμαχος καὶ ἀκόλουθος καὶ τῶν φρονημάτων τῆς Δυτικῆς ὁ μέγας πολέμιος*»[125]. Διατυπώσεις πάντως ὅπως «*χαίροις ὁ τὴν Τριάδα ἐν μονάδι ὑπάρχουσαν κηρύξας καὶ τὴν μονάδα ἐν τριάδι· χαίροις ὁ τὸν Πατέρα ἀγέννητον εἶναι τρανώσας, τὸν δὲ Υἱὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννητὸν καὶ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον*»[126], στοχεύουν στὸ νὰ διασκεδάσουν τὶς ὅποιες ἀμφισβητήσεις τῆς περὶ Ἁγίας Τριάδος θεολογίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ, ὅτι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὶς Παροιμίες ἀποτελεῖ ἐκλογὴ διαφόρων στίχων. Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴ Σοφία Σολομῶντος εἶναι ἐκλογὴ ἐδαφίων κυρίως ἀπὸ τὰ κεφάλαια 8 καὶ 9. Τὸ τρίτο ἀνάγνωσμα εἶναι πάλι ἀπὸ τὴ Σοφία Σολομῶντος μὲ ἐκλογὴ στίχων κυρίως ἀπὸ τὰ 2 καὶ 7 κεφάλαια[127]. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἐπιγραμματικὸ ἐγκώμιο μετὰ τὴν στ΄ ᾠδή, στὸ δίστιχο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου ὁ Ἰωάννης Δανιηλίδης προσθέτει ἕναν ἀκόμη στίχο· «*ἀμφὶ πέμπτῃ δεκάτῃ θαν' Αὐγουστῖνος περίπυστος*». Ἐνῶ ὁ Αὐγουστῖνος ἐκοιμήθη στὶς 28 Αὐγούστου, ὁ Δανιηλίδης ταυτίζει τὴν ἡμέρα τῆς κοίμησής του μὲ τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης του παρασυρόμενος ἴσως ἀπὸ τὸν Β. Δ. Ζῶτο Μολοττό, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἅγιος «*προσευχόμενος παρέδωκε τὸ πνεῦμα 15 Ἰουνίου*»[128].

Τὸ ἔτος 1955 ἡ Σύνοδος τῶν Ἐπισκόπων τῆς Ρωσσικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Διασπορᾶς ὑπὸ τὴν προεδρεία τοῦ Μητροπολίτου Ἀναστασίου Gribanovsky ἐνέκρινε μία πλήρη Ἀκολουθία γιὰ τὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου στὶς 15 Ἰουνίου, γραμμένη στὰ Σλαβωνικὰ ἀπὸ τὸν Ἀρχιμανδρίτη Ἀμβρόσιο Pogodin τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Jordanvile τῆς Ἀμερικῆς[129], ὁ ὁποῖος τυχαίνει μάλιστα νὰ εἶναι καὶ ὁ συντάκτης μίας ἀντιοικουμενικῆς μελέτης γιὰ τὴ Σύνοδο Φερράρας Φλωρεντίας[130].

---

125. Δοξαστικὸ τῶν ἀποστίχων.

126. Δοξαστικὸ τοῦ Ἑσπερινοῦ.

127. Τὰ δύο πρῶτα, ἀλλὰ συντομότερα, ἔχει καὶ ἡ Ἀκολουθία Ἰακώβου τοῦ Νεασκητιώτου. Τὸ τρίτο σὲ συνεχὲς κείμενο ἀπὸ τὴ Σοφία Σολομῶντος εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ (4, 7-15).

128. *Λεξικὸν τῶν ἁγίων πάντων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Βίοι καὶ Μαρτύρια ἀπὸ Ἄβελ τοῦ δικαίου μέχρι τοῦ τελευταίου νεομάρτυρος Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 275.

129. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 122.

130. *St Mark of Ephesus and the Union of Florence*, Jordanville, NY: Holy Trinity Monastery 1963.

Ἡ ἐν λόγῳ Ἀκολουθία μεταφράσθηκε στὰ Ἀγγλικὰ[131] καὶ στὸ Μηναῖο ποὺ εἶναι δημοσιευμένη ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος εἶχε ἐνταχθεῖ στὰ Μηνολόγια τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπὸ πολὺ παλαιά[132], πρᾶγμα ἀναληθές[133]. Ἀκόμη καὶ στὴ Ρωσσικὴ Ἐκκλησία ὅπου καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχαν καὶ ὑπάρχουν διχογνωμίες γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου φαίνεται ὅτι ἡ μνήμη του ἐντάχθηκε στὸ Ἁγιολόγιο μετὰ τὴν ἔνταξη στὸ Συναξαριστὴ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου[134].

Ἡ Σλαβωνικὴ αὐτὴ Ἀκολουθία, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ Ἰωάννη Δανιηλίδη, ἐξαίρει τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο κυρίως ὡς θεολόγο. Γι' αὐτὸ καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὡς ὑπέρμαχο τῆς Ὀρθοδοξίας[135], ὑπερασπιστὴ τῶν δογμάτων τῆς πίστεως[136], οἰκουμενικὸ διδάσκαλο[137], μυσταγωγὸ τῆς θεολογίας[138]. Τὸ εἰρωνικό, γράφει ὁ P. Galadza, εἶναι ὅτι ἐνῶ ἡ Ἀκολουθία θεωρεῖ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο ὡς τὸν πιὸ ἀγαπημένο μαθητὴ τοῦ Ἀμβροσίου[139], δὲν μνημονεύεται στὴ Συναξαριακὴ Συλλογὴ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστῆ (10ος αἰ.), ὅπου ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος περιλαμβάνεται καὶ βιογραφεῖται μεταξὺ ἑκατὸν πενή-

---

131. Περιέχεται στὸ βιβλίο τοῦ S. Rose, *The place of blessed Augustine in the Orthodox Church*, St Herman of Alaska Brotherhood 1996, σσ. 177-138.

132. I. Lambertsen (μετάφρ.), *The Menaion of the Orthodox Church*, τόμ. 10, Liberty, Tennessee: St John of Kronstadr Press 1999, σ. 141.

133. P. Galadza, ὅ.π., σ. 123. Ὡς ἀναληθὴς κρίνεται καὶ ἡ ἄποψη ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο «*ὁ ἅγιος Δημήτριος Ροστὼφ (21 Σεπτ.) εἶχε εἰσαγάγει τὴν μνήμη τοῦ ἁγίου στὸ Μέγα Μηνολόγιό του, ἀλλὰ ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ ἐπέσυρε τοὺς μύδρους τῶν θεολόγων τῆς Μόσχας οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν ὅτι κάτι τέτοιο ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν ἐπικύρωση τῆς λατινικῆς θεολογίας*» (Ἱερομοναχοῦ Μακαρίου Σιμωνοπετρίτου, *Νέος Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, διασκευὴ ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Ξενοφῶν Κομνηνός, τόμ. δέκατος, Ἰούνιος, «Ἴνδικτος», Ἀθῆναι 2008, σ. 196). Ὁ Δημήτριος Ροστὼφ ἐνέταξε στὸ Μηνολόγιό του Λατίνους ἁγίους, ὅπως π.χ. τὸν ἅγιο Ἱερώνυμο ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπὸ παλαιὰ ἐνταγμένος στὸ Ἁγιολόγιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ὄχι τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο (βλ. P. Galadza, *ὅ.π.*, σσ. 118-119).

134. S. Rose, ὅ.π., σ. 78. M. Jugie, «Saint Augustin dans la littérature théologique de l'Église russe», ἐν *Echos d'Orient* 29 (1930) 394. P. Galadza, *ὅ.π.*, σσ. 116-117. Αἰμ. Τιμιάδου (Μητρ. Σηλυβρίας), *Ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος*, ἔκδ. «Χριστιανικὴ Ἐλπίς», Θεσσαλονίκη 1988, σ. 56.

135. S. Rose, *ὅ.π.*, σσ. 117-118, 126. I. Lambertsen, *ὅ.π.*, σ. 141 καὶ 146. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 123.

136. S. Rose, *ὅ.π.*, σ. 118. I. Lambertsen, *ὅ.π.*, σ. 142. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 123.

137. S. Rose, *ὅ.π.*, σ. 118. I. Lambertsen, *ὅ.π.*, σ. 145. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 123.

138. S. Rose, *ὅ.π.*, σ. 138. I. Lambertsen, *ὅ.π.*, σ. 149. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 123.

139. S. Rose, *ὅ.π.*, σ. 137. I. Lambertsen, *ὅ.π.*, σ. 149. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 123.

ντα ἁγίων[140].

Ἕνας ἄλλος σταθμὸς στὴν ἑορτολογικὴ τιμὴ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ ἔτος 1968. Τότε γιὰ πρώτη φορὰ ἐγγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου στὸ Ἡμερολόγιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (σημερινὰ Δίπτυχα) καὶ ἄρχισαν οἱ διαδικασίες γιὰ τὴν ἀναφορὰ τῆς μνήμης του στὸ Μηναῖο τοῦ Ἰουνίου ποὺ ὑπάρχει ἕως καὶ σήμερα χωρὶς βεβαίως κάποια Ἀκολουθία[141]. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δικαιολογεῖται προφανῶς καὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν περίοδο ἐκείνη Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος ἦταν ὁ Ἱερώνυμος Κοτσώνης καὶ μόλις πρὶν ἕνα χρόνο, 25 Ἰουνίου 1967, εἶχε ἐκλεγεῖ καὶ ἐνθρονισθεῖ ὡς Μητροπολίτης Φλωρίνης Πρεσπῶν καὶ Ἐορδαίας, ὁ μακαριστὸς π. Αὐγουστῖνος Καντιώτης. Καὶ οἱ δύο συνεόρταζαν τὴν 15η Ἰουνίου, ἡμέρα μνήμης τῶν ἁγίων Ἱερωνύμου καὶ Αὐγουστίνου.

Ἡ ἐγγραφὴ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου στὸ Ἡμερολόγιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε, δημιούργησε τὴν ἀντίδραση ἑνὸς δικηγόρου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος μὲ ἔνστασή του τὴν 1 Ἰουνίου 1976 πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑποστήριξε ὅτι «*Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία οὐδέποτε μέχρι σήμερον ἐδέχθη τὸν Αὐγουστῖνον ὡς ἅγιον, δι᾽ ὃ καὶ οὐδέποτε εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία (μηναῖα κ.λπ.) τὸν ἀναφέρει ὡς ἅγιον ... Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, παρακαλῶ εὐλαβῶς, ὅπως ἐπιληφθῇ τοῦ θέματος τούτου ἡ Ἱερὰ Σύνοδος καὶ ἐφ᾽ ὅσον δὲν ὑπάρχει Πρᾶξις τὶς ἐπίσημος ἁγιοποιήσεως τοῦ 'νεοφανοῦς' τούτου 'ἁγίου' ἀπαλειφθῇ τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, πᾶς δὲ τἀναντία φρονῶν, ἂς κινήσῃ τὴν διαδικασίαν ἁγιοποιήσεώς του*»[142]. Ἡ ἔνσταση αὐτὴ βεβαίως ἔπεσε στὸ κενὸ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη καὶ δημόσια ἀπάντηση ποὺ ἐκ μέρους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔδωσε ὁ π. Εὐάγγελος Μαντζουνέας, ὁ ὁποῖος ἐπισήμανε τὴν ἀλήθεια ὅτι ὁ Αυγουστῖνος εἶναι ἅγιος τῆς καθ᾽ ὅλου Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα[143]. Ἡ συμβολὴ μάλιστα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ

---

140. *PG* 116, 861-882.

141. P. Galadza, *ὅ.π.*, σ. 124.

142. Τὸ κείμενο δημοσιεύεται στὴ μελέτη τοῦ Εὐ. Κ. Μαντζουνέα (Πρωτοπρ.), *Ἡ ἁγιότης τοῦ Ἐπισκόπου Ἱππῶνος Αὐγουστίνου* (ἀνάτ. ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου), Ἀθῆναι 1977, σσ. 5-6.

143. Εὐ. Κ. Μαντζουνέα (Πρωτοπρ.), *ὅ.π.* Βλ. καὶ [Ἀνωνύμου], *Τὸ θέμα τῆς ἁγιότητος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*, Θεσσαλονίκη 1980. Λ. Μ. Γρατσία (Ἀρχιμ.), *Ἡ ἁγιότης τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*, Φλώρινα 2009. π. Σ. Ρόουζ, *Ἡ θέσι τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία*, μετάφραση Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Αὐγουστίνου Φλωρίνης, ἐκδ. «Μυριόβιβλος», χωρὶς τόπο, Ἰούνιος 2010.

Ἁγιορείτου στὴν ἀνάδειξη τῆς ἁγιότητος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε ἀκόμη καὶ οἱ τοῦ παλαιοῦ ἡμερολογίου νὰ ἐντάξουν στὸ Συναξαριστή τους τὸ *Βίο* τοῦ Αὐγουστίνου, νὰ τὸν θεωροῦν ὡς τὸν ἱερὸ Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ τὸν τιμοῦν στὶς 15 Ἰουνίου[144].

Στὴ Φλώρινα εἰδικότερα, λόγῳ τοῦ τοπικοῦ Ἐπισκόπου, ἡ πρώτη κίνηση γιὰ νὰ γνωρίσει ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο ἦταν νὰ ἀφιερωθεῖ σ᾽ αὐτὸν τὸ 1969 τὸ ἡμερολόγιο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, δεύτερον νὰ ἀνεγερθεῖ Ἱ. Ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου στὸ Ὀρφανοτροφεῖο Θηλέων τῆς Φλώρινας, τρίτον νὰ ὀργανωθοῦν ἐτήσια πνευματικὰ Συμπόσια, ἀπὸ τὸ 1970 ἕως καὶ τὸ 1976, μὲ θέματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ ζωή, τὴ διδασκαλία καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Τὰ κείμενα αὐτῶν τῶν Συμποσίων ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ τρεῖς τόμους ἀπὸ τὶς Ἐκδόσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος «Χριστιανικὴ Ἐλπίς»[145].

Στὸ τέλος τοῦ πρώτου τεύχους δημοσιεύεται καὶ «*Παρακλητικὸς Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Αὐγουστῖνον Ἐπισκόπου Ἱππῶνος*», ποίημα τοῦ φοιτητῆ τότε Θεολογίας Παναγιώτη Φραγκάκου καὶ νῦν Μητροπολίτου Ἐδέσσης, Πέλλης καὶ Ἀλμωπίας κ. Ἰωήλ. Στὸν Παρακλητικὸ αὐτὸ Κανόνα ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος ἐγκωμιάζεται ὡς «*αἰγληφόρος ποιμενάρχης Ἱππῶνος καὶ ὀξυγράφος θεολόγος*»[146], ὡς ὁ ἔνθερμος φύλακας τῆς Ἐκκλησίας ποὺ μὲ τὴ γραφίδα του ἐκδιώκει «*αἱρετικῶν τὰς ἀγέλας*»[147], ἔνθερμος πρέσβυς τῶν πιστῶν «*καὶ προστάτης πανεύφημος, ποιμὴν πανάριστος καὶ τῆς Ἐκκλησίας προπύργιον, αἱρέσεων καθαίρεσις καὶ ἀρχιερέων τὸ κλέϊσμα*»[148], σύνδρομος ποὺ παλεύει μαζί μας «*ἐν τοῖς σκάμμασιν ἐγκρατείας καὶ ἁγνότητος*»[149]. Τὸ Ἀπολυτίκιο τοῦ ἁγίου· «*Αὐγουστῖνον τὸν μέγαν ἀνευφημήσωμεν* ...» ὁ ποιητὴς τοῦ Παρακλητικοῦ Κανόνα φαίνεται ὅτι τὸ δανείστη-

---

144. Β. Ματθαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής*, τόμ. Στ', Ἀθῆναι 1950. Παλαιότερα ὁ Κωνσταντῖνος Δουκάκης εἶχε περιλάβει τὸ Βίο τοῦ ἁγίου στὸ Μέγα Συναξαριστὴ τοῦ ἔτους 1893, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ μνήμη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὶς 15 Ἰουνίου.

145. α) *Εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον (Πνευματικὸν Συμπόσιον)*, ἔκδ. Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος «Χριστιανικὴ Ἐλπίς», Θεσσαλονίκη 1970. β) *Εἰς τον ἱερὸν Αὐγουστίνον (Πνευματικὸν Συμπόσιον)*, τεῦχ. Β', ἔκδ. Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος «Χριστιανικὴ Ἐλπίς», Θεσσαλονίκη 1974. γ) *Εἰς τον ἱερον Αὐγουστινον (Πνευματικὸν Συμπόσιον)*, τεῦχ. Γ', ἔκδ. Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος «Χριστιανικὴ Ἐλπίς», Θεσσαλονίκη 1981.

146. *Εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον (Πνευματικὸν Συμπόσιον)*, ἔκδ. Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος «Χριστιανικὴ Ἐλπίς», Θεσσαλονίκη 1970, σ. 111.

147. γ' τροπάριο στ' ᾠδῆς, *ὅ.π.*, σ. 114.

148. Κοντάκιον, *ὅ.π.*, σ. 115.

149. β' τροπάριο ε' ᾠδῆς, *ὅ.π.*, σ. 113.

κε ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἰωάννου Δανιηλίδου, ἡ ὁποία ὅπως ἤδη ἀναφέραμε εἶχε ἐπανεκδοθεῖ στὴν Ἀθήνα τὸ 1969 ἀπὸ τὴν Ἱεραποστολικὴ Ἀδελφότητα «Ὁ Σταυρός». Ὁ τότε φοιτητὴς Θεολογίας καὶ νῦν Μητροπολίτης Ἐδέσσης, Πέλλης καὶ Ἀλμωπίας κ. Ἰωὴλ εἶχε συντάξει καὶ ποιητικὰ *Ἐγκώμια*[150] στὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα.

Τὸ ἔτος 1972, προφανῶς κατόπιν σχετικοῦ αἰτήματος ἀπὸ τὴν Ἱ. Μητρόπολη Φλωρίνης, συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἐγνωσμένου κύρους μακαριστὸ ἁγιορείτη Ὑμνογράφο Γεράσιμο Μικραγιαννανίτη[151] μία νέα πλήρης Ἀκολουθία γιὰ τὸν ἐν λόγῳ ἅγιο. Ἀπὸ τὰ πρῶτα μόλις τροπάρια τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ ἐπισημαίνεται ὁ ἀντιαιρετικὸς ἀγώνας τοῦ ἁγίου κατὰ τοῦ δεινοῦ Δονάτου, τῆς πλάνης τῶν Μανιχαίων καὶ τῆς γλωσσαλγίας τῶν Πελαγιανῶν[152]. Ἐξαίρεται ἐπίσης ὡς «*τῆς σοφίας ἐραστής*»[153], «*στόμα πολύσοφον*»[154], «*ἱεράρχης ὅσιος*»[155] καὶ «*ποιμὴν θεόληπτος*»[156], ὄργανο θεόπνευστο τῆς Ἁγίας Τριάδος[157], «*φωστὴρ παγκόσμιος*»[158], «*κήρυξ εὐσεβείας θεόσοφος*»[159], «*ἀρετῶν ἐνδιαίτημα*»[160], «*ἔρωτος θείου παναρμόνιον ὄργανον*»[161], «*μυστογράφος τῆς χάριτος*»[162], «*μιμητὴς Ἀποστόλων*»[163], ἐραστὴς τῆς προσευχῆς καὶ

---

150. Τὸ ὑμνογραφικὸ εἶδος τῶν «*Ἐγκωμίων*» εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸ 12ο μ.Χ. αἰ., πρῶτα γιὰ τὴν κοίμηση τῆς Θεοτόκου, στὴ συνέχεια γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀργότερα πρὸς τιμὴν μεγάλων ἁγίων. Βλ. σχετικὰ Θ. Δετοράκη, «Οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες στὴν Ὑμνογραφία», ἐν *Ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάρτυρας στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας*. Εἰσηγήσεις ΙΒʹ Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1994, σ. 214.

151. Περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου του βλ. Γ. Χ. Χρυσοστόμου (Ἀρχιμ.), *Ὁ Ὑμνογράφος Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης καὶ οἱ Ἀκολουθίες του σὲ ἁγίους τῆς Θεσσαλονίκης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του*, Θεσσαλονίκη 1997. *Ὑμνήτωρ*, Τόμος Ἀναμνηστήριος Γέροντος Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου [Ἱερὰ Μητρόπολις Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας], Βέροια 2001.

152. γʹ στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ· «*Δονάτου γὰρ τοῦ δεινοῦ, καὶ Μανιχαίων τὴν πλάνην διήλεγξας, καὶ τῶν Πελαγιανῶν τὰς γλωσσαλγίας σοφῶς ἐθριάμβευσας*».

153. Ϛʹ στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ.

154. δʹ τροπάρο δ' ᾠδῆς τοῦ Κανόνα τοῦ ἁγίου.

155. αʹ τροπάριο Λιτῆς.

156. βʹ τροπάριο Λιτῆς καὶ β' στιχηρὸ τῶν Αἴνων.

157. Δοξαστικὸ Ἑσπερινοῦ· «*Τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐλλαμφεὶς τῷ φωτί, τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως, ὄργανον ὤφθης θεόπνευστον*».

158. βʹ τροπάριο Λιτῆς.

159. Δοξαστικὸ Λιτῆς.

160. δʹ στιχηρὸ τῶν Αἴνων.

161. αʹ ἀπόστιχο Ἑσπερινοῦ.

162. βʹ ἀπόστιχο Ἑσπερινοῦ.

στήλη τῆς μετανοίας[164].

Ἡ ὡς ἄνω Ἀκολουθία δημοσιεύεται σ᾽ ἕναν τόμο μὲ τὸν Παρακλητικὸ Κανόνα τοῦ Παναγιώτη Φραγκάκου ποὺ μνημονεύσαμε καὶ μία σύντομη βιογραφία τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου στὴν ἀρχή. Στὸν Πρόλογο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξη Ἱεραποστολικὴ Ἀδελφότητα «Ὁ Σταυρός»[165], σημειώνεται ὅτι στόχος της εἶναι «*νὰ καλύψη τὸ κενὸν ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀσματικῆς ἀκολουθίας εἰς τὸν ἅγιον Ἐπίσκοπον τῆς Ἱππῶνος*» καὶ «*νὰ συμβάλη εἰς μεγαλυτέραν τιμὴν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου*»[166]. Οἱ συντάκτες αὐτοῦ τοῦ κειμένου δὲν μνημονεύουν τὴν ὕπαρξη τῶν δύο παλαιοτέρων Ἀκολουθιῶν γιὰ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο, μία ἐκ τῶν ὁποίων ἐπανεξέδωσαν, ὅπως ἀναφέραμε, οἱ ἴδιοι τὸ 1969. Ἴσως ἤθελαν νὰ ἐξάρουν τὴ νέα δημιουργία τοῦ ἀποδεκτοῦ ἀπὸ ὅλους π. Γερασίμου, μὲ τὴν ἐνδόμυχη εὐχὴ νὰ ἐνταχθεῖ ἐπίσημα ἡ Ἀκολουθία του στὸ Μηναῖο τοῦ Ἰουνίου, κάτι ποὺ δυστυχῶς δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη. Ἐπιβεβαίωση τῆς σημασίας καὶ τῆς εὐρύτερης ἀποδοχῆς τῆς ἐν λόγῳ Ἀκολουθίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ πρὶν ἀπὸ μία δεκαετία μετάφρασή της στὰ Γαλλικά[167].

Κατὰ τὴ διαδικασία τῆς σχετικῆς μὲ τὶς λατρευτικὲς Ἀκολουθίες πρὸς τιμὴν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἔρευνάς μας πληροφορηθήκαμε ὅτι στὴ Φλώρινα λειτουργεῖ ἀπὸ τὶς 3 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1998 γυναικεία Ἱ. Μονή, προστάτης τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος. Πρὶν λίγα χρόνια ἀπὸ τὴν Ἱ. Μονὴ Προφήτου Ἠλιοῦ τῆς νήσου Θήρας εἶχε μεταφερθεῖ ἐκεῖ τεμάχιο ἱεροῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου. Γιὰ τὶς λειτουργικὲς δὲ ἀνάγκες τοῦ Ναοῦ τῆς ἐν λόγῳ Ἱ. Μονῆς ὁ νῦν Ὑμνογράφος τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας π. Ἀθανάσιος Σιμωνοπετρίτης ἔκαμε εἰδικὴ Ἀκολουθία ὅπου ἐγκωμιάζονται μαζὶ ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ μητέρα του Μόνικα[168]. Συγκεκριμέ-

---

163. Δοξαστικὸ ἀποστίχων Ἑσπερινοῦ.

164. Ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου· «*προσευχῆς τὸν ἐραστὴν καὶ στήλην τῆς μετανοίας*».

165. *Βίος καὶ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου Ἐπισκόπου Ἱππῶνος* (354-430 μ.Χ.), (ΙΕ΄ Ἰουνίου), ἔκδ. Ἱεραποστολικῆς Ἀδελφότητος «Ὁ Σταυρός», Ἀθῆναι 1972 (=ἐπανέκδοση 1993).

166. Ὅ.π., σ. 4.

167. D. [Guillaume], *Supplément au Ménée, Août*, Nîmes: Chez l'auteur et traducteur, 1999. Ἡ Ακολουθία ἐντάχθηκε στὸ Μηναῖο τοῦ Αὐγούστου καὶ ὄχι τοῦ Ἰουνίου, γιὰ να ἀνταποκρίνεται στὸ Ρωμαϊκὸ Καλλενδάριο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποιο ὁ ἅγιος τιμᾶται στὶς 28 Αὐγούστου, ἡμέρα τῆς κοίμησής του. Βλ. καὶ P. Galadza, *ὅ.π.*, σσ. 125-126.

168. *Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Αὐγουστίνου, Ἐπισκόπου Ἱππῶνος καὶ Μονίκης της μητρὸς αὐτου* (ἑορταζομένων τῇ 15η Ἰουνίου), ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθωνος 2006. Ἡ ἐν λόγῳ Ἀκολουθια δημοσιεύεται καὶ στὸ προσφάτως ἀπὸ τὴν Ἱ. Μονὴ Ἁγίου Αὐγουστίνου Φλωρίνης μεταφρασθὲν ἔργο τοῦ π. Σ. Ρόουζ, *Ἡ θέσι τοῦ ἱεροῦ*

να γίνεται λόγος κυρίως γιὰ τὴ μεταστροφὴ τοῦ ἁγίου «*φιλοσοφίαν τῆς πλάνης ἀπαρνησάμενος καὶ τοῦ σταυροῦ μωρίᾳ συναφθείς*»[169], καὶ γιὰ τὶς προσευχὲς τῆς μητέρας του καὶ τὰ δάκρυα, διὰ τῶν ὁποίων «*ἐδωρήσω Ἱππῶνι χριστοπρεπῆ ποιμενάρχην καὶ διδάσκαλον*»[170]. Ἁλιεύθηκε, κατὰ τὸν Ὑμνογράφο, ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ ὁ Αὐγουστῖνος «*ὡς ἁλιέα πάνσοφον τὸν Παῦλον ἐφευρών*»[171]. Μὲ τὴ δύναμη δὲ τοῦ Ἰησοῦ νίκησε «*τὸ τρίπλαιον σύνδρομον, κόσμον, σαὐτόν, καὶ τὸν πολυμήχανον σατανᾶν*»[172]. Ἔτσι μὲ τὴ θεία χάρη καὶ τὴ δική του ταπείνωση κατέρριψε «*πάντα τὰ ὑψώματα τοῦ Θεοῦ σε χωρίζοντα*» καὶ ἔγινε «*σκεῦος τοῦ Πνεύματος*»[173], «*μυστηρίων Θεοῦ συμμέτοχος*»[174], «*κῆρυξ Θεοῦ φιλανθρωπίας*»[175], «*μύστης καὶ θεῖος διδάσκαλος, ποτίζων Ἐκκλησίας θεοδίψαστα τέκνα*»[176].

Στὴ σειρὰ τῶν πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου μνημονευθέντων Ἀκολουθιῶν ἀφήσαμε τελευταία τὴν Ἀκολουθία τῶν Χαιρετισμῶν, ἔργο τοῦ μοναχοῦ Κυπριανοῦ ἀπὸ τὴν Κορώνην Μεσσηνίας (1889-1979)[177]. Τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ πολὺ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ ποιητικοῦ δημιουργήματος εἶναι ὅτι ἀναπλάθει καὶ φέρνει στὴ μνήμη μας ὅλη τὴ ζωή του, τὶς ρίζες του, τὰ ἔργα του, τὴ διδασκαλία του, τὴν ἀρετή του. «*Χαῖρε κρήνη θεσπεσία τὰ Μονολόγια ρέουσα· Χαῖρε βρύσις ἐξαισία τὰς Μελέτας προχέουσα*» ἀναφέρεται στὸν πρῶτο Χαιρετισμό. Στὴ συνέχεια τὸν ὀνομάζει ἐξαίρετο φίλο τοῦ Ἱερωνύμου[178], ἀναδεκτὸ τοῦ Ἀμβροσίου καὶ διδάσκαλο τοῦ Ὀροσίου[179] ἐπιστήθιο τοῦ Ποσιδίου[180], ὁμόχωρο τοῦ Κυπριανοῦ καὶ ὁμότροπο τοῦ Κασσιανοῦ[181]. Ἀναγνωρίζοντας τὴν οἰκουμενικότητά

Αὐγουστίνου στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, σσ. 149-178.

169. ε′ στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ.
170. β′ στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ.
171. Κοντάκιον.
172. α′ τροπάριο θ' ᾠδῆς τοῦ Κανόνα τοῦ ἁγίου.
173. α′ στιχηρὸ τῶν Αἴνων.
174. γ′ στιχηρὸ τῶν Αἴνων.
175. α′ τροπάριο ζ′ ᾠδῆς.
176. γ′ τροπάριο δ′ ᾠδῆς.
177. *Χαιρετισμοὶ εἰς τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον μὲ Ἀνθολογία ἐκλεκτῶν κειμένων*, ἐκδ. Π. Σ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1998.
178. Ἀπὸ τὸν δ′ Οἶκο.
179. Ἀπὸ τὸν ια′ Οἶκο· «*Χαῖρε, ὁ ἀναδεκτὸς Ἀμβροσίου· χαῖρε, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὀροσίου*».
180. Ἀπὸ τὸν ιθ′ Οἶκο· «*Χαῖρε, ἐπιστήθιε τοῦ Ποσιδίου*».
181. Ἀπὸ τὸν ιθ′ Οἶκο· «*Χαῖρε, ὁμόχωρε τοῦ Κυπριανοῦ· χαῖρε, ὁμότροπε τοῦ Κασσιανοῦ*».

του τὸν ἀποκαλεῖ μέγιστο τῶν Λατίνων Πατέρων[182], φάρο ἀκτινοβόλο ὀρθοδόξου φωτισμοῦ[183], τῆς Ἐκκλησίας στύλο ἀκράδαντο καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας κρίνο ἀμάραντο[184]. Ὡς πρὸς τὸ συγγραφικό του ἔργο χαρακτηρίζεται ὡς λογογράφος πολυγραφώτατος καὶ ἐπιστολογράφος γλαφυρότατος, μὲ ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένα ἔργα του[185]. Γιὰ τὸν ἀντιαιρετικό του ἀγώνα ὁ ἐν λόγῳ ὕμνος ψάλλει:

«Χαῖρε, δογματιστὰ τριαδικὲ ἀξιόλογε·
χαῖρε, ἀπολογητὰ χριστιανικὲ ἀξιότιμε.

Χαῖρε, τῶν Ἀρειανῶν ἡ κατατρόπωσις·
χαῖρε, τῶν Πελαγιανῶν ἡ καταῤῥάκωσις.

Χαῖρε, ὁ πολεμήσας τὰς φλυαρίας τῶν Ἰουδαίων·
χαῖρε, ὁ ἀναιρέσας τὰς φληναφίας τῶν Μανιχαίων.

Χαῖρε, ὁ Ὠριγενιστὰς κατελέγξας·
χαῖρε, ὁ τοὺς Δονατιστὰς καθαιρέσας.

Χαῖρε, τῶν Πρισκιλλιανιστῶν ἡ καταδίκασις·
χαῖρε, πάντων αἱρετικῶν ἡ καταψήφησις»[186].

---

182. Ἀπὸ τὸν κγ΄ Οἶκο· *«Χαῖρε, ὁ μέγιστος τῶν Λατίνων Πατέρων».*
183. Ἀπὸ τὸν ιγ΄ Οἶκο.
184. Ἀπὸ τὸν ιζ΄ Οἶκο· *«Χαῖρε, τῆς Ἐκκλησίας στύλε ἀκράδαντε·*
χαῖρε, Ὀρθοδοξίας κρίνε ἀμάρατε».
185. Ἀπὸ τὸν θ΄ Οἶκο·
«Χαῖρε, λογογράφε πολυγραφώτατε·
χαῖρε, ἐπιστολογράφε γλαφυρώτατε.

Χαῖρε, ὁ δογματίζων περὶ Ἀληθοῦς Θρησκείας·
χαῖρε, ὁ σαφηνίζων περὶ Θεοῦ Βασιλείας.

Χαῖρε, γλυκυφραδέστατε συνθέτα τῶν Ἐξομολογήσεων·
χαῖρε, μελισταγέστατε συντάκτα τῶν Ἀναθεωρήσεων.

Χαῖρε, ὑψηλὴ θεολογία περὶ Ἀθανασίας ψυχῆς·
χαῖρε, θελκτικὴ φιλοσοφία περὶ Μακαρίας Ζωῆς».
186. Ἀπὸ τὸν η΄ Οἶκο.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ὅσα ἔχουμε παρουσιάσει γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο στὸ Ἑορτολόγιο καὶ τὴν Ὑμνογραφία μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ πατερικὴ μορφὴ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀναγνωρίσθηκε σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς μετανοίας του καὶ τοὺς ἀγῶνες του ἐναντίον μεγάλων αἱρέσεων ποὺ ταλάνιζαν τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία. Ἔτσι ἔγιναν ἀποδεκτὰ τὰ ἔργα του καὶ ἡ διδασκαλία του ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ τὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐνταχθεῖ τὸ ὄνομά του στὰ Δίπτυχα τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς καὶ γενικότερα στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας νὰ θεωρεῖται ἅγιος ἀπὸ τὸν 5ο μ.Χ. αἰώνα.

2. Στὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος τιμᾶται στὶς 28 Αὐγούστου, ἡμέρα τῆς κοίμησής του. Ἡ πρὸς τὸ πρόσωπό του τιμὴ συνδέθηκε ἄμεσα καὶ μὲ τὰ λείψανά του κυρίως μετὰ τὸν 7ο αἰώνα. Μὲ κέντρο δὲ τὸ Μοναστήρι τοῦ τάγματος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὁ ἅγιος ἑορταζόταν ἄλλες τέσσερεις φορὲς τὸ ἔτος. Οἱ δύο ἐκ τῶν ἑορτῶν αὐτῶν ἀφοροῦσαν τὶς ἀνακομιδὲς τῶν λειψάνων του.

3. Στὴν Ἀνατολὴ ἡ μνήμη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου δὲν μαρτυρεῖται σὲ καμία ἀπὸ τὶς Συναξαριακὲς πηγὲς καὶ τὰ λειτουργικὰ τυπικὰ ἕως τὸ 19ο αἰώνα. Καὶ τοῦτο προφανῶς λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν ἦταν γνωστὸ σὲ βάθος τὸ ἔργο του καὶ ὑπῆρχαν διχογνωμίες ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἁγιότητα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τὴ θεολογία τῶν συγγραμμάτων του.

4. Τὸ παλαιότερο ποιητικὸ *Ἐγκώμιο*, χωρὶς ἑορτολογικὸ ἐνδιαφέρον, εἶναι τοῦ ἱστορικοῦ Μιχαὴλ Κριτοπούλου ἢ Κριτοβούλου (15ος αἰ.). Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ μνήμη του εἰσάγεται στὸ Συναξάριο τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο τὸν Ἁγιορείτη.

5. Ὁ ἅγιος Νικόδημος γνώριζε καλὰ τὴ θετικὴ γνώμη ποὺ εἶχαν οἱ Πατέρες καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο. Ὁ ἴδιος μάλιστα μελετοῦσε τὰ ἔργα τοῦ ἐκ τῆς Δύσεως ἁγίου, παρέπεμπε σ᾽ αὐτὰ καὶ περιέλαβε τοὺς *Μονολόγους* τοῦ Αὐγουστίνου στὸ ἔργο του *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Προφητοανακτοδαβητικῶν Ψαλμῶν* ... ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔτος 1799. Εἶναι λοιπὸν κατανοητὸ γιὰ ποιὸ λόγο ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν ἁγιολόγος πατὴρ καὶ λειτουργιολόγος κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἐνέταξε τὸν Αὐγουστῖνο στὸ Συναξαριστή του. Ἡ μνήμη του τοποθετήθηκε στὶς 15 Ἰουνίου, προφανῶς διότι τὴν ἡμέρα αὐτὴ ἀπὸ πολὺ παλαιὰ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τιμᾶ καὶ τὸν ἅγιο Ἱερώνυμο.

6. Ἐξ ἀφορμῆς τῆς πρωτοβουλίας τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου νὰ ἐντάξει τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο στὸ *Συναξαριστή* του, κατὰ τοὺς 19ο καὶ 20ὸ αἰῶνες ἀναπτύχθηκε μία ὄχι εὐκαταφρόνητη ὑμνογραφικὴ παραγωγὴ μὲ ἑορταστικὲς *Ἀκολουθίες*, *Παρακλητικὸ Κανόνα*, *Χαιρετισμοὺς καὶ Ἐγκώμια* πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ αὐτοῦ διδασκάλου. Ἀπὸ τὶς Ἀκολουθίες οἱ παλαιότερες εἶναι τῶν Ἰακώβου Νεασκητιώτου (1861) καὶ Ἰωάννου Δανιηλίδου (1914), καὶ οἱ νεότερες εἶναι τοῦ μακαριστοῦ Ὑμνογράφου τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Γερασίμου Μικραγιαννανίτου (1972) καὶ τοῦ νῦν Ὑμνογράφου τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἀθανασίου Σιμωνοπετρίτου (2006).

7. Ἡ τοπικὴ Ἁγιολογία, ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια εἶναι ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴ Φλώρινα λόγῳ τῆς ἐπὶ πολλὰ ἔτη ποιμαντορίας του μακαριστοῦ Μητροπολίτου κυροῦ Αὐγουστίνου Καντιώτη, ἦταν καθοριστικὸς παράγων γιὰ τὴν προβολὴ καὶ ἀνάδειξη τῆς ἑορτολογικῆς τιμῆς τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου.

8. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ὅλες τὶς παρουσιασθεῖσες Ἀκολουθίες δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ ἐλάχιστη νύξη ἀμφισβήτησης τῆς θεολογίας καὶ τῆς περὶ Ἁγίας Τριάδος διδασκαλίας τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Δὲν θὰ μποροῦσε ἄλλωστε σὲ μία λατρευτικὴ Ἀκολουθία νὰ συμβεῖ κάτι τέτοιο. Ἀντιθέτως ἐγκωμιάζεται ὡς ὑπερασπιστὴς τῆς πίστεως, κήρυκας τῆς εὐσεβείας καὶ φωστήρας τῆς οἰκουμένης. Δίδεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὑμνολογεῖται περισσότερο ὡς Πατέρας τῆς Ἀνατολῆς παρὰ τῆς Δύσεως.

9. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ἀναφερόμενος στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου ἐκφράζει τὴν εὐχή· «*εἴθε νὰ εὑρεθῇ τις φιλόχριστος διὰ νὰ τὰ ἐκδώσῃ*»[187]. Νὰ εὐχηθοῦμε κι ἐμεῖς κάτι ἀνάλογο· μακάρι νὰ βρεθεῖ τρόπος ἡ τιμὴ καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ τοῦ ἁγίου νὰ ἀναδειχθοῦν ἀκόμη περισσότερο στὸν ὀρθόδοξο χῶρο πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια μιᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ προϋποθέσεις ὑπάρχουν. Τὸ λαϊκὸ ἔρεισμα δὲν εἶναι ἀρνητικό. Χρειάζεται μόνο ἡ ἔμπνευση καὶ οἱ συγκεκριμένες ἀπὸ τὰ ἁρμόδια πρόσωπα πρωτοβουλίες.

---

187. *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Β΄, σ. 207.

Μ. Γ. Βαρβούνη
Ἀναπληρωτοῦ Καθηγητοῦ Λαογραφίας ΔΠΘ.

Ἁγιορείτικη λαογραφία καί βίοι Ἁγιορειτῶν Πατέρων (19ος – 20ός αἰ.)

Οἱ βίοι Ἁγιορειτῶν τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰώνα εἶναι πάμπολλοι καί ἰδιαιτέρως δύσκολοι στήν συνολική καί ἐξαντλητική μελέτη τους[1]. Γιά τόν λόγο αὐτό, σέ ὅσα θά ἀκολουθήσουν, θά περιοριστοῦμε σέ ὁρισμένα μόνον παραδείγματα, ἀπολύτως ἐνδεικτικά τῶν τάσεων καί τῶν μορφῶν πού κυριαρχοῦν στό σύνολο. Πρόκειται κυρίως γιά τά ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέα Θεοφιλό-

---

1. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ἡ καθημερινή ζωή στό Ἅγιο Ὅρος καί τή βυζαντινή Θράκη: ὁμοιότητες καί διαφορές στό ἐπίπεδο τῆς βυζαντινῆς λαογραφίας», στόν τόμο *Ἅγιον Ὅρος καί Θράκη. Κείμενα δέκα ὁμιλιῶν*. Κομοτηνή 2001, ἔκδ. Μορφωτικός Ὅμιλος Κομοτηνῆς – Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, σ. 59-74. Ὁ ἴδιος, *Ἡ Κουτλουμουσιανή Σκήτη τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στό Ἅγιον Ὅρος*. Ἀθήνα 2008, σ. 15 κ.ἑξ., μέ πολλά σχετικά παραδείγματα. Πρβλ. γιά ἀνάλογα ἄλλων λαῶν Edith Prieler, «Liturgie als "heiliges Spiel". Zur Dramaturgie im Gottesdienst», *Sommerakademie Volkskultur. 1995 Ordnungen, 1996 Spiele*, Wien 1997, σ. 215-226. G. Lefebvre, «Sint-Leonardus in de Bellegemse volkscultuur», *Leiegouw* 38:2 (1996), σ. 197-198. Ἀνάλογες παρατηρήσεις καί στόν J. Pentikainen, «Ritual», στόν τόμο *Folklore. An Encyclopedia of beliefs, customs, tales, music and art*, Oxford 1997, σ. 733-736. Christian Stadelmann, «Mariazell», στόν τόμο *996-1996 ostarrichi-osterreich*, Berger 1996, σ. 291-301. Βλ. ἐπίσης τίς ἐπισημάνσεις πού διατυπώνονται στήν μελέτη Gustl Motyka, «Wallfahrtskirche Rechberg», *Die Oberpfalz* 85:4 (1997), σ. 212-214. Πρβλ. Wolfgang Ernst, «Das Kunstbuch des Johannes Zahn. Ein handschriftliches Zauberbuch vom Ende des 17. Jahrhunderts», *Archiv fur Geschichte von Oberfranken* 77 (1997), σ. 295-344. Βλ. Ἐπίσης καί Ing. Gilhus (ed.), *In a time of miracles*, Oslo 1997, σ. 25, 43. Werner Gross-Wolfgang Urban (ed.), *Martin von Tours. Ein Heiliger Europas*, Ostfildern 1997, σ. 299. Manfred Weitlauff (ed.), *Joseph*

πουλου σχετικά μέ σύγχρονες μορφές τοῦ Ἁγίου Ὄρους[2], γιά τίς βιογραφίες Ἀθωνιτῶν ἀσκητῶν τοῦ 19ου αἰώνα πού ἔχει φιλοπονήσει ὁ ἱερομόναχος Ἀντώνιος[3], ἀλλά καί γιά τά ἀνάλογα ἔργα τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Γαβριήλ Διονυσιάτη[4], τοῦ Γέροντος Παϊσίου[4], τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Ἰωακείμ Σπετσιέρη[6], τοῦ μοναχοῦ Λάζαρου Διονυσιάτη[7], τοῦ μοναχοῦ Μωυσῆ τῆς κουτλουμουσιανῆς Σκήτης τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος[8], τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Ἱερωνύμου Κοτσώνη[9],

---

Bernhart. Tagebucher und Notizien 1935-1947, Weissenhorn 1997, σ. 453-456. Anton Wieser, *Vom Weg uber die Heiligen Berge. Vierbergelauf in Karnter*, Frauenstein 1997, σ. 67-69.

2. Ἀνδρέας μοναχός Ἁγιορείτης (Θεοφιλόπουλος), Τό *Γεροντικό του Ἁγίου Ὄρους*, Ἀθήνα 2009 (α' ἔκδ. 1978). Στό ἑξῆς, ἡ ἔκδοση αὐτή συντομογραφεῖται ὡς Γ, μέ ἔνδειξη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων, στίς ἐντός τοῦ κειμένου βιβλιογραφικές ἀναφορές μας.

3. Ἱερομόναχος Ἀντώνιος, *Βίοι Ἀθωνιτῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος 1-2*, Ὁρμύλια 1995. Β' ἔκδ. ἐμπλουτισμένη: *Ἁγιορεῖτες Πατέρες τοῦ ΙΘ'αἰῶνος* 1-5, Ἀθῆναι 2005 (ἔκδ. Ἴνδικτος). Πρβλ. Ἀντώνιος Ἱερομόναχος, *Ἀθωνίται ἀσκηταί τοῦ ιθ' αἰ.*, Κρνιέβο 1988 (σερβικά) [= Ὁ ἴδιος, Ἀθωνίται ἀσκηταί τοῦ ιθ' αἰ., «Χιλανδαριναί Μεταφράσεις» ἀρ. 4, ἔκδ. Ἱ. Μ. Χιλανδαρίου, Ἅγιον Ὄρος 1993 (β' ἔκδ., σερβικά) – *Βιογραφίαι Ἀθωνιτῶν ἀσκητῶν τῆς εὐσεβείας τοῦ ιθ' αἰῶνος*, Jordanville, N.Y. 1988 (ἔκδ. Ἱ. Μ. Ἁγ. Τριάδος, ρωσικά)].

4. Ἀρχιμ. Γαβριήλ Διονυσιάτης, *Λαυσαϊκόν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, ἐν Βόλῳ 1976 (β' ἔκδ.: Ἁγιορείτικη Βιβλιοθήκη, 2004 γ' ἔκδ.: Ἱ. Μ. Ἁγίου Διονυσίου, Ἅγιον Ὄρος).

5. Γέρων Παϊσιος, *Ὁ Γέρων Χατζῆ-Γεώργης ὁ Ἀθωνίτης*, Σουρωτή Θεσσαλονίκης 1986. Πρβλ. ἐπίσης Μοναχός Παϊσιος Ἁγιορείτης, *Ἁγιορεῖται Πατέρες καί Ἁγιορείτικα*, Σουρωτή Θεσσαλονίκης 1993 (β' ἔκδ.).

6. Ἀρχιμ. Ἰωακείμ Σπετσιέρης, «Ἀπομνημονεύματα», *Ἁγιορειτική Μαρτυρία* 89 (1990), σ. 209-212. Ὁ ἴδιος, *Ἀπομνημονεύματα 1. Ἅγιον Ὄρος – Ἱεροσόλυμα*, Ἅγιον Ὄρος 1998 (ἔκδ. Νέα Σκήτη, Ι. Καλύβη «Σύναξις τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων»).

7. Λάζαρος μοναχός Διονυσιάτης, *Διονυσιατικαί διηγήσεις*, Ἅγιον Ὄρος 2004 (ε' ἔκδ.: Ἱ. Μ. Ἁγίου Διονυσίου).

8. Μοναχός Μωυσῆς Ἁγιορείτης, *Ὁ Γέροντας Μιχαήλ ὁ ἀόματος*, Θεσσαλονίκη 1988. Ἐπίσης βλ. Μοναχός Μωυσῆς Ἁγιορείτης, *Ἁγιορείτικες διηγήσεις τοῦ Γέροντος Ἰωακείμ*, Θεσσαλονίκη 1989. Ὁ ἴδιος, *Ἱερώνυμος Σιμωνοπετρίτης ὁ Γέρων τῆς 'Ἀναλήψεως'*, Ἅγιον Ὄρος 1991 (γ' ἔκδ.). Ὁ ἴδιος, *Μοναχός Γεώργιος ὁ ἐρημίτης τοῦ Ἄθω (1920-1972)*, Θεσσαλονίκη 1996 (ἐκδ. Μυγδονία). Ὁ ἴδιος, *Ἅγιον Ὄρος καί κοινωνία*, Ἀθήνα 2009 (ἐκδ. Ἁρμός).

9. Ἀρχιμ. Ἰωαννίκιος Κοτσώνης, *Ἀθωνικόν Γεροντικόν*, Κουφάλια Θεσσαλονίκης 1991. Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές 10. Γεράσιμος Μενάγιας*, Ὠρωπός 1990 (γ' ἔκδ.). Ὁ ἴδιος, *Ἀνθοδέσμη ἀπό τό Περιβόλι τῆς Παναγίας*, Κουφάλια Θεσσαλονίκης 1992. Ἐπίσης σειρές σχετικῶν βιογραφικῶν σημειωμάτων βλ. στίς περιοδικές ἐκδόσεις *Ὁ ὅσιος Γρηγόριος* (1992 κ. ἑξ.) τῆς Ἱ. Μ. Ἁγίου Γρηγορίου καί *Πρωτᾶτον*

κυρίως δέ γιά τή σειρά ἀναλόγων βίων πού ἔχει κατά καιρούς δημοσιεύσει ὁ Ἀρχιμανδρίτης Χερουβείμ[10], παλαιός Ἁγιαννανίτης καί μετά ταῦτα ἱδρυτής τῆς μονῆς Παρακλήτου τοῦ Ὠρωποῦ. Κοντά σέ αὐτά ἐλάσσονα ἔργα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ ἱερομονάχου Δαυίδ[11], τοῦ μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου[12], τοῦ ἱερομονάχου Ἰωσήφ[13], τοῦ ἱερομονάχου Ἀγαθαγγέλου[14] ἀλλά καί λαϊκῶν συγγραφέων ὅπως ὁ Ἰ. Μ. Χατζηφώτης[15] καί ὁ Δ. Τάτσης[16], ἔρχονται νά συμπληρώσουν τήν βάση πληροφοριῶν καί δεδομένων στήν ὁποία στηρίχθηκε ἡ παροῦσα μελέτη.

Θά πρέπει ἐπίσης ἀπό τήν ἀρχή νά ἐπισημανθεῖ τό ἑξῆς: Ὅσα ἀκολουθοῦν δέν εἶναι ἐξαντλητική μελέτη τοῦ θέματος, γιά τήν ὁποία θά χρειαζόταν εἰδική μονογραφία. Οἱ βίοι αὐτοί, μία ἐπί τό λαϊκότερον ἐπιβίωση τῆς ἁγιογραφικῆς φιλολογίας τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν χρόνων[17], εἶναι πολλοί, συνεχῶς

(1982 κ. ἑξ.), τῶν ἐκδόσεων «Πανσέληνος» μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ π. Ἱεροθέου καί τοῦ π. Μωυσῆ, τῆς Κουτλουμουσιανῆς Σκήτης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος.

10. Ἀρχιμ. Χερουβείμ, *Ἀπό τό Περιβόλι τῆς Παναγίας νοσταλγικές ἀναμνήσεις*, Ὠρωπός 1981. Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 1. *Ἰωακείμ Ἁγιαννανίτης*, Ὠρωπός 1992 (ἔκδ. η΄). Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 2. *Ἀθανάσιος Γρηγοριάτης*, Ὠρωπός 1990 (ἔκδ. ζ΄). Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 3. *Καλλίνικος ὁ ἡσυχαστής*, Ὠρωπός 1990. Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 4. *Δανιήλ Κατουνακιώτης*, Ὠρωπός 1991 (ἔκδ. ε΄). Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 5. *Ἰσαάκ Διονυσιάτης*, Ὠρωπός 1992 (ἔκδ. στ΄). Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 6. *Σάββας ὁ πνευματικός*, Ὠρωπός 1992 (ἔκδ. ε΄). Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 7. *Ἰγνάτιος ὁ πνευματικός*, Ὠρωπός 1991 (ἔκδ. στ΄). Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 8. *Κοδρᾶτος Καρακαλληνός*, Ὠρωπός 1992. Ὁ ἴδιος, *Σύγχρονες Ἁγιορείτικες Μορφές* 9. *Φιλάρετος Κωνσταμονίτης*, Ὠρωπός 1992 (ἔκδ. δ΄) – γράφτηκε ἀπό τόν Ἀρχιμ. Ἰωαννίκιο Κοτσώνη, ὁ ὁποῖος συμπλήρωσε τή σειρά μέ τόν δέκατο καί τελευταῖο τόμο της.

11. Ἱερομόναχος Δαυΐδ, *Ὁ Γέρων Εὐλόγιος τοῦ Φανερωμένου*, Θεσσαλονίκη 1984.

12. Μοναχός Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ἱερομόναχος Ἀθανάσιος Ἰβηρίτης 1885-1973*, Θεσσαλονίκη 1986.

13. Ἱερομόναχος Ἰωσήφ, *Γέροντας Ἐφραίμ Κατουνακιώτης*, Ἅγιον Ὄρος 2000.

14. Ἱερομόναχος Ἀγαθάγγελος, *Οἱ ἀναμνήσεις μου ἀπό τόν παπᾶ Τύχωνα*, Ἅγιον Ὄρος 1996 (δ΄ ἔκδ.).

15. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Ἀββακούμ Λαυριώτης ὁ 'ἀνυπόδητος'*, Κομοτηνή 1993.

16. Δ. Τάτσης, *Ὁ Γέροντας Παΐσιος*, Κόνιτσα 1995.

17. Γιά τίς λαογραφικές διαστάσεις καί πλευρές αὐτῆς τῆς ἁγιογραφικῆς φιλολογίας βλ. ενδεικτικά L. Kretzenbacher, «Ein Monchs-Flugblatt vom Berge Athos 1971», *Osterreichische Zeitschrift fur Volkskunde* 76 (1973), σ. 43-47. Ὁ ἴδιος, «Weisheit und Weltschau

δέ ἐκδίδονται νέοι, πού ἀποσκοποῦν στό νά προβάλλουν καί ἄλλες ἁγιορείτικες μορφές. Ἡ κρίσιμη καί ἀνερμάτιστη ἐποχή μας δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη γιά πρότυπα βίου, καί οἱ Ἁγιορεῖτες Γέροντες προσφέρονται ὡς τέτοια. Ἐξυπηρετοῦν λοιπόν, τά κείμενα αὐτά, μία εὐρύτερη λαϊκή ἀνάγκη, γι᾽ αὐτό καί καθημερινά σχεδόν πολλαπλασιάζονται. Ὅπως δέ εἶναι φυσικό, περιλαμβάνουν πολλά καί διαφορετικά στοιχεῖα, ὥστε ἡ ἐξαντλητική λαογραφική μελέτη τους θά ἀπαιτοῦσε χρόνο καί ἔκταση πού ξεπερνοῦν κατά πολύ τά ἀντίστοιχα ὅρια μίας ἀνακοίνωσης σέ ἐπιστημονικό συνέδριο. Ἐδῶ ἀποσκοποῦμε στό νά θέσουμε κάποια ὅρια καί νά διατυπώσουμε ὁρισμένες βασικές ἀρχές καί κάποια ἀρχικά συμπεράσματα, ὡς προδημοσίευση μίας εὐρύτερης ἔρευνας, πού βρίσκεται σέ ἐξέλιξη, καί τῆς ὁποίας τά ἀναλυτικά πορίσματα θά δημοσιοποιηθοῦν ἐν καιρῷ.

Στά ὅρια τῆς περιχαράκωσης αὐτῆς τῶν διαφορετικῶν κόσμων κινοῦνται δυό κατηγορίες ἀφηγήσεων, πού συχνά ἀπαντοῦν στούς βίους Ἁγιορειτῶν πού ἐξετάζουμε. Πρόκειται γιά τίς διηγήσεις γιά τά ἀνθρώπινα λείψανα, καί γιά τίς ἀνάλογες διηγήσεις περί τῶν «ἀφανῶν» ἁγίων ἀσκητῶν, πού κινοῦνται μεταξύ τοῦ ὑλικοῦ καί τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Στήν πρώτη περίπτωση, τά λείψανα τῶν ἐναρέτων ἀσκητῶν ἁγιάζουν, ἐνῶ τῶν ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων βρυκολακιάζουν[18]. Τά πρῶτα ἀνακαλύπτονται ὁλόσωμα καί εὐωδιαστά, κάποτε μέσα στή σπηλιά ἤ στήν καλύβη ὅπου ἀσκήθηκαν, ἀπό ἐναρέτους καί ἐνίοτε ἀφελεῖς ἀνθρώπους, λαϊκούς προσκυνητές ἐν προκειμένῳ, πού σπεύδουν στήν κοντινή Σκήτη τῆς Μικρᾶς Ἁγίας Ἄννης καί ἐπανέρχονται μέ τή συνοδεία μοναχῶν, ὅποτε ὅμως τά λείψανα ἔχουν ἐξαφανιστεῖ (Γ 177-179). Πέρα ἀπό τίς στερεότυπες περιγραφές τῶν ἱερῶν λειψάνων, ἐνδιαφέρον ἐδῶ παρουσιάζει ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐπί γῆς ταπείνωση τοῦ ἀσκητῆ ἐπεκτείνεται καί στή μετά θάνατον ζωή του, καθώς ἀπό ταπείνωση ὁ ἅγιος δέν θέλει νά ἀποκαλυφθεῖ στούς ἀνθρώπους τό χαριτόβρυτο λείψανό του, ἀκριβῶς γιά νά μήν ἀπολαύσει νεκρός τίς τιμές πού ἐν ζωῇ ἀπωθοῦσε καί ἀπέφευγε, ἔστω καί ἄν πρόκει-

---

in einer Athos-Einsiedelei», στό βιβλίο τοῦ *Ethnologia Europaea. Studienwanderungen und Erlebnisse auf volkskundlicher Feldforschung im Alleingang*, Munchen 1986, ἀρ. 3, ὅπου καί παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, μέ χαρακτηριστικά παραδείγματα.

18. Βλ. σχετικά Σίμος Μενάρδος, «Βουρβούλακας», *Λαογραφία* 8 (1925), σ. 297-301 [= Ὁ ἴδιος, *Τοπωνυμικαί καί λαογραφικαί μελέται*, Λευκωσία 1970]. Ἀντ. Μομφερᾶτος, «Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων», *Δελτίο Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 3 (1889), σ. 100-133. Στ. Μουζάκης, *Οἱ βρικόλακες στούς βυζαντινούς καί μεταβυζαντινούς νομοκάνονες καί στίς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα 1987.

ται γιά ἐκκλησιαστικές καί λατρευτικές τιμές. Συχνά μάλιστα, καί καθώς τό λείψανο ἀποκαλύπτεται τυχαία, στή διάρκεια ἀγροτικῶν ἐργασιῶν, ὁ ἀσκητής ἐμφανίζεται τρεῖς φορές στόν ὕπνο αὐτοῦ πού τό ἀποκάλυψε, ζητώντας του ἐπιτακτικά – καί τελικά ἀπειλώντας τον – νά ξαναθάψει τό λείψανο, γιά νά μήν γνωστοποιηθεῖ ἡ ὕπαρξή του στούς ἀνθρώπους (Γ 303-304). Ἔχουμε ἐδῶ τήν πλήρη ἀντιστροφή τοῦ μοτίβου τῶν λαϊκῶν παραδόσεων γιά τά μαντικά καί θεόσταλτα ὄνειρα, πού ἐπίσης ἐπαναλαμβάνονται τρεῖς φορές, μέ βάση τά ὁποία ἀποκαλύπτονται θαμμένες εἰκόνες καί ἅγια λείψανα[19], μέ χαρακτηριστικότερη καί πιό πρόσφατη περίπτωση ἐκείνη τῆς Θερμῆς τῆς Λέσβου, ὅπου μέ παρόμοιο τρόπο ἀποκαλύφθηκαν τά λείψανα τῶν νεοφανῶν ἁγίων Ραφαήλ, Νικολάου καί Εἰρήνης[20].

Σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις, τήν ἄριστη μεταθανάτια τύχη καί τήν ἐξαιρετική πνευματική κατάσταση τοῦ νεκροῦ ἀσκητῆ ἀποκαλύπτουν σημάδια πού ἀφοροῦν τό σῶμα του ἤδη ἀπό τήν ὁριακή διαβατήρια στιγμή τοῦ περάσματος ἀπό τή ζωή στό θάνατο: Σέ μία περίπτωση τό πρόσωπο τοῦ νεκροῦ λάμπει καθώς τό σῶμα του ἑτοιμάζεται γιά τήν κηδεία καί τήν ταφή (Γ 284), θυμίζοντας τήν πρόσφατη περίπτωση τοῦ χαμόγελου στό νεκρό πρόσωπο τοῦ Γέροντος τῆς μονῆς Βατοπεδίου Ἰωσήφ, πού σέ φωτογραφίες καί μέσω τοῦ διαδικτύου γνωστοποιήθηκε εὐρύτατα. Στό ἴδιο πλαίσιο ὁ ἐνάρετος μοναχός πεθαίνει ἀμέσως μετά τη θεία κοινωνία μέ τά χέρια σταυρωμένα, καί τό σῶμα του ἀνακαλύπτεται μετά ἀπό μέρες στήν ἴδια θέση (Γ 290), διήγηση πού θυμίζει τήν ἀνάλογη περίπτωση τοῦ Σέρβου μοναχοῦ Γεωργίου τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, ὅπως εἶναι γνωστή ἀπό τίς ὑπάρχουσες συναξαριακοῦ τύπου βιογραφίες του[21].

---

19. Πρβλ. D. S. Loukatos, «Le motif de la chevre decouvrant des lieux sacres en Grece», *Festschrift Matthias Zender*, Bonn 1972, σ. 465-469. Δ. Β. Οἰκονομίδης, « 'Χρονογράφου' τοῦ Δωροθέου τά λαογραφικά», *Λαογραφία* 19 (1960), σ. 76-77. Τ. Ζευγώλης, *Λαογραφικά Σημειώματα* 1, Ἀθῆναι 1950, σ. 81 κ.ἑξ. Στ. Ἥμελλος, *Παρατηρήσεις ἐξ ἐπιτοπίου ἐρεύνης εἰς τόν λαϊκόν πολιτισμόν τῶν νοτίων Κυκλάδων*, Ἀθῆναι 1974, σ. 21.

20. Γιά τούς νεοφανεῖς αὐτούς ἁγίους βλ. ἀνάλογες διηγήσεις στούς Φ. Κόντογλου, *Σημειον μέγα, ήγουν τά θαύματα τής Θερμής*, Ἀθῆναι 1964 (δ' ἔκδ.), σ. 48 κ.ἑξ. καί Θαν. Βαλτινό, *Θα βρειτε τά όστά μου ύπο βροχην. Διηγηματα*, Ἀθήνα 1992, σ. 91-97. Ἀνάλογοι μύθοι ὑπαρχουν καί σέ διάφορους ἀνατολικούς λαούς, ὅπως γιά παράδειγμα στους Κινεζους, οἱ ὁποῖοι πιστευουν στήν ὕπαρξη ὑπεραιωνόβιων καί ἀθανατων ἀνθρωπων, πού ζοῦν στά βουνά καί εμφανίζονται στούς ἀνθρωπους περιστασιακά καί θαυματουργικά, βλ. χαρακτηριστικά Matilde Asensi, *Όλα κάτω ἀπό τόν οὐρανό*, μετάφρ. Μαρία Ἀκριβάκη, Ἀθήνα 2006, σ. 191-192.

21. Πρβλ. L. Kretzenbacher, «Narren am heiligen Orte», στόν τόμο L. Kriss-

Ἀποδεικνύοντας τό ὅτι καί μετά θάνατον ζεῖ, καί μάλιστα μέ κέντρο τόν τάφο του - σύμφωνα μέ μία πανάρχαιη ἀνθρώπινη μεταφυσική ἀντίληψη, κατά τήν ὁποία ὁ νεκρός ζεῖ στόν τάφο του μέχρι τό νεκρό σῶμα νά διαλυθεῖ καί νά ἀποσαρκωθεῖ – ὁ νεκρός Γέροντας παπᾶ Χαρίτων[22] ἐμφανίζεται στόν ὑποτακτικό πού προσφεύγει στό νεόσκαφτο τάφο του, στά Καυσοκαλύβια, γιά νά τόν συμβουλευθεῖ σέ μία αἰφνίδια κρίση ἀσθενείας ἑνός συμμοναστῆ του, καί παρέχει μάλιστα καί σωτήριες συμβουλές (Γ 321-322). Τό ὅτι τό ἀφηγηματικό θέμα πού παραλλάσσεται ἐδῶ εἶναι παλαιό, φαίνεται ἀπό τό ὅτι ἀνάλογο θαῦμα ἀποδίδεται καί στόν ἅγιο Σπυρίδωνα, ὁ ὁποῖος συνομίλησε μέ τή νεκρή κόρη του μετά τήν ταφή της, πάνω ἀπό τόν τάφο της, μέ στόχο νά ἀποκαλυφθεῖ ἕνα χαμένο πολύτιμο ἀντικείμενο πού ἐκείνη εἶχε δανειστεῖ ἀπό κάποιον τρίτο, καί ἔτσι νά ἀποκατασταθεῖ ἡ διασαλευθεῖσα ἠθική τάξη τῶν πραγμάτων[23].

Τέλος, σέ ὁρισμένους ἐνάρετους ἀσκητές, ὅπως ὁ π. Κοσμᾶς τῆς μονῆς Παντοκράτορος, πού ἐργαζόταν στό μετόχι τῆς μονῆς στήν τοποθεσία Ἀμπελική, ἡ ψυχή τους ἀναφέρεται ὅτι ἐμφανιζόταν μέ τήν μορφή πού εἶχε ὅσο ζοῦσε, ἀλλά σέ διαστάσεις βρέφους ἤ μικροῦ παιδιοῦ, ὡς εἶδος φαντάσματος, καί καθόταν κοντά στό λείψανό του, κατέβηκε μάλιστα στόν τάφο μαζί του τή στιγμή τῆς ταφῆς, ἐνῶ ἐπί σαράντα ἡμέρες φαινόταν νά συμψάλλει μέ τούς

Rettenbeck – G. Mohler (επιμ.), *Wallfahrt kennt keine Grenzen*, Munchen-Zurich 1984, σ. 33-44. Γιά τή σπουδαία αὐτή μελέτη βλ. καί M. G. Varvounis, «The Austrian contribution to the research of the Greek Folklore», στον τόμο Herbert Kröll (ἐκδ.), *Austrian – Greek Encounters over the centuries. History – Diplomacy – Politics – Arts - Economics*. Innsbruck-Wien-Bozen 2007, Studien Verlag, σ. 205-215.

22. Πρβλ. γιά τή σπουδαία αὐτή μορφή τοῦ ἀθωνικοῦ μοναχισμοῦ μοναχός Πατάπιος, «Χαρίτων ὁ πνευματικός», *Πρωτᾶτον* 82 (2001), σ. 44-47. Ὁ ἴδιος, *Χαρίτων ὁ πνευματικός. Βίος καί ἔργα*, Θεσσαλονίκη 2003, ὅπου καί σχετικές λεπτομέρειες.

23. Γιά τήν συναξαριακή αὐτή διήγηση καί τά νεοελληνικά λαογραφικά παράλληλά της βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παρατηρήσεις μέ βάση νισυριακή παραλλαγή τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ *Φωνή ἀπό τό μνῆμα*», *Νισυριακά* 12 (1993), σ. 299-304. Γιά ἀνάλογες παραδόσεις βλ. ἐπίσης L. Kretzenbacher, «Legende und Athos-Ikone. Zu Gegenwartsuberlieferung, Geschichte und Kult um die Marienikone der 'Dreihandigen' im Serbenkloster Hilandar», *Sudost-Forschungen* 21 (1962), σ. 22-44 (= Ὁ ἴδιος, *Geheiligtes Recht. Aufsatze zu einer vergleichenden rechtlichen Volkskunde in Mittel- und Sudosteuropa*, Wien-Koln-Graz 1988, ἀρ. 11). Εἰδικότερα γιά τή συμβολή τοῦ L. Kretzenbacher στήν μελέτη τῆς ἀθωνικῆς λαογραφίας βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ἡ συμβολή τῶν Αὐστριακῶν ἐρευνητῶν στή μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ», *Παρνασσός* 49 (2007), σ. 275-290, μέ λεπτομέρειες καί βιβλιογραφία.

πατέρες τῆς μονῆς στούς χορούς, σέ ἀκολουθίες πού τελοῦσαν στό Καθολικό (Γ 367-368). Πέρα ἀπό τίς ὑποκρυπτόμενες ἀντιλήψεις γιά τή ζωή τοῦ νεκροῦ στόν τάφο, πού ἀποτελοῦν προχριστιανικά ἐπιβιώματα μέ παγκόσμια σχεδόν διάδοση, ἡ ὅλη διήγηση θυμίζει καί τήν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπου ὁ Ἰησοῦς Χριστός εἰκονίζεται πάνω ἀπό τό νεκρό σῶμα τῆς Παναγίας νά ἔχει ἀναδεχθεῖ τήν ψυχή της ὡς ἐσπαργανωμένο βρέφος, μία ἀπεικόνιση πού πάλι φαίνεται νά ἔχει λαϊκή προέλευση[24], δεδομένου ὅτι μάλιστα τό νεκρό σῶμα τῆς Παναγίας μετά τριήμερον μετέστη ἀπό τόν τάφο στόν οὐρανό, ἀποδεικνύοντας τήν οὐσιαστική πνευματική καί ὑπερφυσική ζωντάνια πού τό χαρακτήριζε. Τήν ἴδια μάλιστα ζωντάνια ἐπιδεικνύουν κάποτε καί τά ὀστά τῶν νεκρῶν ἐνάρετων μοναχῶν στά κοιμητήρια καί στά ὀστεοφυλάκια τῶν μονῶν: Σύμφωνα μέ μία ἀφήγηση τῶν βίων πού ἐξετάζουμε τό 1935 μετά τήν τελετή τῆς Ἀναστάσεως τοῦ χρόνου ἐκείνου ἕνας μοναχός τῆς μονῆς Ἁγίου Παύλου στάλθηκε ἀπό τόν ἡγούμενο νά μεταφέρει τό χαρμόσυνο ἄγγελμα «Χριστός Ἀνέστη» καί στό ὀστεοφυλάκιο τῆς μονῆς, ὅπου ἔκπληκτος ἄκουσε τά ὀστά νά τρίζουν, νά μετακινοῦνται καί νά τοῦ ἀπαντοῦν μέ τό καθιερωμένο «Ἀληθῶς Ἀνέστη» (Γ 390). Νά θυμίσω ὅτι ἀνάλογες διηγήσεις ἔχουμε καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἀπό τίς ὁποῖες σταχυολογῶ ἐδῶ τήν ἀπολύτως ἀνάλογη τοῦ σπηλαιώδους κοιμητηρίου τῆς ρωσικῆς Λαύρας τῶν Σπηλαίων[25], ὅπου τά λείψανα ἔδωσαν ἀκριβῶς τήν ἴδια ἑορταστική ἀπάντηση. Σέ ἄλλη μάλιστα ἁγιορείτικη περίπτωση τά ὀστά τοῦ ὀστεοφυλακίου τῆς Νέας Σκήτης ἀπαντοῦν σέ ρητορική ἐρώτηση ἑνός μοναχοῦ (Γ 400), παρέχοντας πνευματικές συμβουλές γιά τούς ἐν ζωῇ συμμοναστές καί ἀδελφούς τους.

Σέ μία περίπτωση μάλιστα ὁ νεκρός ἐμφανίζεται ἐπικριτικός καί ἀπειλητικός σέ τριπλό προφητικό ὄνειρο, σέ ζωντανούς ἀσκητές ἤ δόκιμους μοναχούς, ὄχι μέ τό αἴτημα νά ἀποκαλυφθοῦν τά ὀστά του, ἀλλά νά σταματήσει ἡ ἀνεπίγνωστη βεβήλωση τοῦ κρυπτο-

---

24. Πρβλ. γιά τήν εἰκονογραφία αὐτή I. Zervou-Tognazzi, «L' iconografia della Koimisis della Santa Vergine, specchio del pensiero teologico dei Padri bizantini», *Studi e Ricerche sull' Oriente Cristiano* 8 (1985), σ. 21-46, 69-90, ὅπου καί ἡ πλούσια σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

25. Γιά τήν ἀντίστοιχη ρωσική συναξαριακή διήγηση βλ. *Πατερικόν τῶν Σπηλαίων τοῦ Κιέβου. Διηγήσεις ἀπό τή ζωή καί τά κατορθώματα τῶν Ὁσίων Πατέρων τῆς Κιβο-Πετσέρσκαγια Λαυρας*, Ὠρωπός 1997 (στ' ἔκδ.), σ. 296-297, ὅπου καί τό σχετικό κείμενο. Πρβλ. σχετικα L. Kretzenbacher, «Kreuzerhbhung und Nachtliturgie auf dem Heiligen Berge», στό βιβλίο τοῦ *Ethnologia Europaea. Studienwanderungen und Erlebnisse auf volkskundlicher Feldforschung im Alleingang*, Munchen 1986, ἀρ. 6.

μένου καί ἀφανοῦς τάφου του (Γ 105-106). Θυμίζει ἐδῶ ἡ διήγηση τή σχετική ἀφήγηση γιά τήν Παναγία τή Γοργοϋπήκοο τῆς μονῆς Δοχειαρίου, πού μέ ἀνάλογο τρόπο ἀπείλησε, καί τιμώρησε τελικά προσωρινά, τόν ἀμελῆ μοναχό πού τήν μαύριζε μέ τήν καπνιά τοῦ δαυλοῦ πού ἄφηνε μπροστά της[26], φανερώνοντας ταυτοχρόνως τήν θαυματουργική της ὑπόσταση καί τήν ὑπερφυσική δύναμη καί ζωτικότητά της.

Τό λείψανο πάλι τοῦ κολασμένου καί καταδικασμένου ἀνθρώπου, πού ἔχει μετά θάνατον περάσει στήν ἄλλη, τήν δαιμονική πλευρά τοῦ ὑπερφυσικοῦ, εἶναι ἐπίσης ἄλυτο, ἔχει ὅμως ἀνάγλυφα τά σημάδια τῆς κακοποιοῦ του τύχης: Εἶναι μαῦρο καί φουσκωμένο, ὄζει καί ἀποτελεῖ θέαμα φρικτό[27]. Σέ δυό μάλιστα περιπτώσεις ἀναφέρεται παρόμοια ἐθιμική καί πνευματική ἀντιμετώπιση τοῦ φαινομένου: τόσο στά Καυσοκαλύβια γιά τό σῶμα ἑνός πνευματικοῦ μοναχοῦ μέ πρωτοβουλία τοῦ ἐκεῖ ἐγκαταβιοῦντος Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Γ΄ (Γ 307-308), ὅσο καί στήν Εὔβοια γιά τό σῶμα ἑνός ἄδικου καί ἅρπαγα πλουσίου μέ ὁδηγίες τοῦ τότε ἐπισκόπου – καί μετέπειτα μοναχοῦ τῆς Νέας Σκήτης – Θεοφάνη (Γ 404-407), τό ἄλυτο δαιμονικό σῶμα στήνεται ὄρθιο σέ ἐπιφανές σημεῖο καί κάποιος παρακολουθεῖ τίς κρυφές ἀντιδράσεις τῶν διερχομένων, μέχρι πού ἀποκαλύπτεται ὁ ἀδικημένος καί καταρασθεῖς, ὑποχρεώνεται νά συγχωρήσει τήν ἀδικία, καί τήν ἴδια στιγμή τό ἄλυτο νεκρό σῶμα διαλύεται καί κα-

---

26. Οἱ σχετικές μέ τήν Παναγία Γοργοϋπήκοο διηγήσεις εἶναι ἀπό τίς δημοφιλέστερες στό Ἅγιον Ὄρος, βλ. Φιλόθεος Δοχειαρίτης, «Ἡ θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας Γοργοϋπηκόου (ἱστορία-θαύματα-εἰκονογραφία-ὑμνολογία)», στόν τόμο Στ. Παπαδόπουλος (ἔκδ.), *Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου*, Ἅγιον Ὄρος 2001, σ. 199-204, ὅπου καί ὅλες οἱ σχετικές λεπτομέρειες. Ἐπίσης βλ. M. G. Varvounis, «Bemerkungen zur Byzantinischen Tradition des Wachstums des Feuerbrands oder des Trockenen Stocks (AaTh 756)», *Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines* 76 (2006). *Volume offert au professeure Edmond Voordeckers*, σ. 321-329. Ἀνάλογες παρατηρήσεις βλ. ὁ ἴδιος, «Σχόλια σε βυζαντινή μοναστική παράδοση (AaTh 756)», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 89:811 (2006), σ. 769-777, ὅπου καί ἡ σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

27. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Οἱ βρυκόλακες παρά Βυζαντινοῖς», *Ὅμηρος* 12 (1877), 503-504. Σπ. Λάμπρος, «Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβᾶ», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 12 (1915), 106, ἀρ. 23 φ. 99α, ὅπου ἀνάλογη ἀναφορά ἀπό *Εὐχολόγιον τοῦ* 17ου αἰώνα. Βλ. καί Δ. Οἰκονομίδης, «Παραδόσεις ἐκ Σαντορίνης», στόν τόμο Ἰω. Δανέζης (ἔκδ.), *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασιά, Ἀσπρονήσι, Ἡφαίστεια, Ἀθήνα* 2001, 401-404. Ἐπίσης, Γερμανός Παρασκευόπουλος, Μητροπολίτης Ἠλείας, «Τά ἄλειωτα σώματα τῶν νεκρῶν», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Ἠλειακῶν Μελετῶν* 1 (1982), 307, 308. Γ. Ράλλης-Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων* 2, Ἀθῆναι 1852, 17, 443.

ταρρέει, ἀψευδές σημεῖο τῆς ἐπελθούσας συγχώρησης[28].

Ἡ δεύτερη ὁριακή περίπτωση τῆς περιχαράκωσης τῶν διαφορετικῶν κόσμων, τοῦ ὑλικοῦ – δαιμονικοῦ καί τοῦ πνευματικοῦ – ἀγγελικοῦ / θείου ἀνιχνεύεται στίς κοινές καί πασίγνωστες στόν Ἄθω παραδόσεις γιά τούς ἀφανεῖς καί αἰώνιους ἅγιους ἀσκητές. Πρόκειται γιά αἰωνόβιους καί εὐλογημένους μοναχούς, πού προσεύχονται ἀδιαλείπτως καί ζοῦν ἀόρατοι, ἐμφανιζόμενοι μόνο περιστασιακά σέ ἐνάρετους καί ἁπλοϊκούς, ἄρα «καθαρούς τῇ καρδίᾳ», λαϊκούς προσκυνητές ἤ μοναχούς (Γ 133-134). Οἱ κρυπτόμενοι αὐτοί ἐρημίτες, πού ἀφηγηματικά τοποθετοῦνται κυρίως στή νότια πλευρά τῆς ἀθωνικῆς χερσονήσου (Γ 191-193) μένουν σέ σπηλιές, ὅπου περιστασιακά ἀποκαλύπτονται ἴχνη καί ἀποδείξεις τῆς παρουσίας τους, χωρίς ὅμως νά βρίσκονται ποτέ καί οἱ ἴδιοι (Γ 146-147). Σέ μία μάλιστα περίπτωση οἱ βίοι μᾶς ἀναφέρουν ὅτι ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς τούς ἀοράτους ἀσκητές – πού κατά τήν παράδοση εἶναι πάντοτε δώδεκα, καί ὅποτε κάποιος πεθάνει ἀμέσως ἀντικαθίσταται ἀπό ἄλλον πού «ἁρπάζεται» ἀπό τή θεία χάρη καί ὁδηγεῖται κοντά στούς ὑπόλοιπους, κοινωνοῦσαν κάθε Σάββατο στή θεία λειτουργία πού τελοῦσε ἕνας ἀσκητής στό ἐρημητήριο τοῦ σπηλαίου τοῦ ἁγίου Νείλου τοῦ μυροβλήτη, στή Βίγλα τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Γ 335-336). Εἶχαν μάλιστα ὑποδείξει στόν ἀσκητή νά κρατήσει τήν ὕπαρξή τους ἀπολύτως μυστική, καί ὅταν κάποτε τυχαία βρέθηκε ἐκεῖ καί ἄλλος μοναχός, ἐκεῖνοι ἔφυγαν καί δέν ἐπανῆλθαν ἔκτοτε. Πρόκειται γιά παλαιούς τύπους ἁγιορειτικῶν παραδόσεων[29], πού ὑπογραμμίζουν αὐτές τίς ἐνδιάμεσες μορφές μεταξύ τοῦ ἐδῶ καί τοῦ ἐπέκεινα, μέσω τῶν ὁποίων ὡστόσο οἱ δυό αὐτοί διαφορετικοί κόσμοι – παρά τίς ἐξαιρέσεις τῶν ἐπικοινωνιῶν τους, ἤ μᾶλλον ἀκριβῶς λόγω αὐτῶν – παριστάνονται ἀπολύτως ξεχωριστοί, ὁριοθετημένοι καί περιχαρακωμένοι.

---

28. Πρβλ. Ν. Ἐμμανουηλίδης, «Οἱ λαϊκές δοξασίες γιά τούς βρυκόλακες καί ἡ ἀντιμετώπισή τους στά μεταβυζαντινά νομοκανονικά κείμενα», *Πρακτικα Συμποσιου «Ἡ διαχρονική πορεία τοῦ κοινοτισμοῦ στή Μακεδονία»*, Θεσσαλονίκη 1991, 108-121. Γ. Δημητροκάλλης, *Θρησκειολογικά και λαογραφικά μελετηματα*, Ἀθήνα 1997, 41. Βλ. καί Ἀρ. Γερούκη, «Μία ἱστορικό-ἀνθρωπολογική προσέγγιση τοῦ περιθωριακοῦ: ἡ μάγισσα, ὁ Ἑβραῖος, ὁ βρυκόλακας (17ος-18ος αἰ., Κέρκυρα-Αἰγαῖο», *Ἐθνολογια* 5 (1996-1997), 103-114, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Σπ. Κοντογιάννης, «Παλαιογραφικά ἤτοι παρατηρήσεις καί σχολια ἐπι περιγραφῆς κώδικος», *Ἐπιστημονικη Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 26 (1984), 671-679.

29. Βλ. σχετικα *L. Kretzenbacher*, «*Spat-Byzanz lebt fort in den Athos-Legenden*», στό βιβλίο τοῦ *Das verletze Kultbild. Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendlandischen Legendentypus*, Munchen 1977, ἀρ. 6.

Πολλές ἀπό τίς διηγήσεις τῶν βίων Ἁγιορειτῶν πού ἐξετάζουμε ἀποτελοῦν ἀναπλάσεις παλαιότερων, κάποτε μάλιστα ἰδιαιτέρως κοινῶν στή συναξαριακή μας παράδοση, ἁγιολογικῶν μύθων[30]. Ἐδῶ ἐντάσσονται, γιά παράδειγμα, οἱ ἐκτιμήσεις γιά τή σταδιακή ἠθική ἔκπτωση τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες παλαιότερα οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἐνάρετοι, καί μέ τήν πάροδο τῶν ἐτῶν χάνουν, ὅλο καί περισσότερο, τήν ἁγνότητα καί τήν καλοσύνη τους, ὁδηγούμενοι στόν ἐκφυλισμό καί τόν ὄλεθρο (Γ 91), ἰδέες πού διατυπώνονται ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἐπικῆς ποίησης στήν ἑλληνική γραμματεία. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς πολλές διηγήσεις περί προορατικοῦ χαρίσματος τό ὁποῖο διέθετε κάποιος ἐνάρετος καί ἀγωνιζόμενος ἀσκητής, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο μποροῦσε νά γνωρίζει τά πάντα γιά τόν συνομιλητή του, ἔστω κι ἄν δέν τόν εἶχε ξανασυναντήσει, ἕναν κοινό ἀφηγηματικό τόπο σέ διάφορα συναξαρικά κείμενα. Ἐνδεικτική ἐδῶ εἶναι ἡ διήγηση γιά τόν παπᾶ Γρηγόρη στή Μικρή Ἁγία Ἄννα, πού ἀνέφερε στόν διαβιοῦντα στό Ἅγιον Ὄρος Οἰκουμενικό Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ΄ λεπτομέρειες τῆς ζωῆς καί τοῦ χαρακτήρα του, χωρίς κάποιος νά τόν ἔχει πληροφορήσει γιά τήν ταυτότητα τοῦ συνομιλητῆ του (Γ 92).

Ὁ Γέρων Δανιήλ τῆς Κουτλουμουσιανῆς Σκήτης, στή διάρκεια τῆς ἀρρώστιας του, καί ἐνῶ κοιμόταν μέσα στό Κυριακό της Σκήτης, εἶδε στόν ὕπνο του τόν προστάτη τῆς Σκήτης ἅγιο Παντελεήμονα νά μεσιτεύει στόν Χριστό γιά τήν θαυματουργική θεραπεία του, πού πράγματι ἐπηκολούθησε (Γ 99-100). Πρόκειται ἐδῶ γιά μετάπλαση τῶν πανάρχαιων διηγήσεων – οἱ ρίζες τῶν ὁποίων βρίσκονται στίς ἀρχαῖες ἐγκοιμήσεις καί στήν λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ - γιά τίς τελετουργικές ἐγκοιμήσεις τῶν ἀσθενῶν στό ναό[31], κατά τήν διάρκεια τῶν ὁποίων ὁ ἅγιος παρουσιάζεται στόν ἀσθενή καί τόν θεραπεύει,

30. Γιά τό εἶδος αὐτό βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Εἰδήσεις γιά τήν καθημερινή ζωή τῶν Βυζαντινῶν ἀπό ἁγιολογικά κείμενα καί μοναστηριακά τυπικά», *Βυζαντιναί Μελέται* 5 (1993), σ. 292-306. Ὁ ἴδιος, «Δημώδεις ροδιακές παραδόσεις περί ἁγίων», *Πρακτικά Διεθνοῦς Συνεδρίου «Ρόδος 2400 χρόνια»*, Ρόδος 1994, σ. 129-139 [= *Ὁ Ἐφημέριος* 11-12 (1994), σ. 212-215, 255-257 = *Ἡ Ροδιακή* 14793-14795 (18-21 Σεπτεμβρίου 1994)]. Ὁ ἴδιος, «Συμβολή στή μελέτη τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων τῆς Χίου καί τῶν Ψαρῶν», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 78 (1995), σ. 101-107. Ὁ ἴδιος, «Κυπριακές ἁγιολογικές παραδόσεις», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν 22* (1996), σ. 349-377. Οὐσιαστικά τό ὅλο ζήτημα ἔχει θέσει ὁ H. Delehaye, *Les legends grecques des Saints Militaires*, Paris 1909 (φωτ. ἀνατύπωση: New York 1975), σ. 186-187.

31. Βλ. σχετικά μέ τίς τελετουργικές αὐτές ἐγκοιμήσεις L. Deubner, *De incubatione*, Lipsiae 1910. B. Schmidt, *Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum*, Leipzig 1875, σ. 77 κ.ἑξ. Μ. Γ. Μερακλῆς, *Ὁ σύγχρονος ἑλληνικός λαϊκός πολιτισμός*, Ἀθήνα 1973, σ. 54. Δ. Σ. Λουκάτος, *Εἰσαγωγή στήν ἑλληνική λαογραφία*, Ἀθήνα

μετά δέ ἀπό τό ὄνειρο αὐτό πράγματι ξυπνᾶ ἀποθεραπευμένος.

Σέ μία περίπτωση, κατά τή διάρκεια ἑνός σφοδροῦ βομβαρδισμοῦ κατά τόν ἐμφύλιο πόλεμο, τό 1948, ἡ ἴδια ἡ Παναγία προστατεύει μία καλύβη ἀσκητῶν ἀπό τήν ἔκρηξη βλήματος πού ἔπεσε στήν ὀροφή της (Γ 103). Ἡ συγκεκριμένη διήγηση ἀποτελεῖ βεβαίως συνέχεια τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων γιά τούς στρατιωτικούς ἁγίους προστάτες, πιό γνωστός ἀπό τούς ὁποίους εἶναι ὁ ἅγιος Δημήτριος πού προστάτευε τήν Θεσσαλονίκη ἀποκρούοντας τίς ἐναντίον της πολεμικές ἐπιβουλές[32], ἀλλά καί παράλληλη ἀναλόγων παραδόσεων γιά τήν Παναγία πού προστατεύει διαχρονικά τόν βυζαντινό καί ἑλληνικό στρατό, ἀπό τά τείχη καί τίς πολιορκίες τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς καί τίς μάχες τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στά βουνά τῆς Ἀλβανίας[33].

Σέ ἀρκετές περιπτώσεις ἀναφέρονται θαυματουργικές μετακινήσεις ἀσκητῶν σέ μεγάλες ἀποστάσεις, πού ἀποδίδονται στή θεία χάρη πού ἑλκύσθηκε ἀπό τήν ἅγια ζωή τοῦ συγκεκριμένου μοναχοῦ. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ π. Μιχαήλ ἀπό τήν Καλύβη τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης, πού μεταφέρθηκε ἀπό τούς Ἀρχαγγέλους θαυματουργικά στό κελί του, γιά νά ἐπιβραβευθεῖ ἡ προσπάθειά του νά μείνει πιστός στίς ἀνάλογες ἐντολές πού εἶχε πάρει ἀπό τόν Γέροντά του, ἔστω κι ἄν αὐτό ἦταν ἀδύνατο, λόγω τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν (Γ 150-151). Θυμίζει ἡ διήγηση αὐτή τό ἀνάλογο θαῦμα τῶν Ἀρχαγγέλων στή μονή Δοχειαρίου, μέ τό ὁποῖο ἔσωσαν ἄνθρωπο πού κινδύνευε καί ταυτοχρόνως τιμώρησαν τόν ἐπίορκο, ἐπίβουλο καί ἐπίδοξο δολοφόνο[34]. Γενικότερα οἱ ἀναφερόμενες στούς βίους μας θαυματουργικές καί ὑπερφυεῖς μετακινήσεις (Γ 152) μοναχῶν

1978 (β' ἔκδ.), σ. 261. Εὐφρ. Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Ἡ θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Κέας. Συμβολή στή μελέτη τοῦ κυκλαδικου χώρου*, Ἀθήνα 1988, σ. 62.

32. Πρβλ. γιά τά θαύματα αὐτά τοῦ ἁγίου Δημητρίου Δημ. Ἠλιάδου, «Ὁ ἅγιος Δημήτριος καί οἱ Σλαῦοι», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης* 3, Ἀθῆναι 1958, σ. 128-140. Ἀντ. Σιγάλας, *Ἐκλαϊκευμένα Μελετήματα*, Ἀθῆναι 1970, σ. 1-34. Χαρ. Μπακιρτζῆς (εἰσαγωγή-σχόλια-ἐπιμέλεια) – Ἀλ. Σιδέρη (μετάφραση), *Ἁγίου Δημητρίου θαύματα. Οἱ συλλογές Ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου καί ἀνωνυμου. Ὁ βίος, τά θαυματα και ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, Ἀθήνα 1997, σ. 306-307, 433-435, καί 439 κ.ἑξ., ὅπου ἀναδημοσιεύεται σχετικό μελέτημα τοῦ Paul Lemerle.

33. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ὁ Δευτερος Παγκοσμιος Πολεμος ὡς ὁροσημο γιά τόν ἑλληνικό παραδοσιακο πολιτισμό*. Κομοτηνή 1994, σ. 25 κ.ἑξ. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Ἡ λαϊκή μοῦσα στούς ἐθνικούς πολέμους μας*, Ἀθήνα 1992, σ. 133 καί σημ. 64.

34. Γιά τό θαυμα των Ἀρχαγγέλων στή μονή Δοχειαρίου βλ. Ἀμφιλόχιος Δοχει-

προέρχονται ἀπό ανάλογες συναξαριακές διηγήσεις γιά θαυματουργικές μετακινήσεις ἁγίων, στήν ξηρά ἤ στή θάλασσα[35], ἀπό τίς ὁποῖες μάλιστα δημιουργήθηκαν καί ἀνάλογες λαϊκές ἁγιολογικές παραδόσεις[36], καθώς τό φυσικῶς ἀδύνατο, λόγω κακοκαιρίας, μεγάλης ἀποστάσεως κ.τ.ὅ., ἀνατρέπεται ἀπό τήν ἀντίστοιχη ὑπερφυσική παρέμβαση, διδάσκοντας τούς ἀνθρώπους γιά τήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ καί τήν παράδοξη, πέραν τῶν ὁρίων καί τῶν ὅρων τῆς φύσεως, προστασία πού παρέχει σέ ὅσους τόν ἀκολουθοῦν καί τόν εὐχαριστοῦν μέ τήν ἄσκηση καί τήν ὑπακοή τους.

Ἡ θαυματουργική ἀνατροπή ἤ ἀντιστροφή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀποτελεῖ πάντοτε, στίς ἀφηγήσεις τῶν βίων μας, σημεῖο θείας βοηθείας καί θαυματουργικῆς ἐπεμβάσεως. Χαρακτηριστικό εἶναι τό παράδειγμα τῆς ἀφήγησης γιά τόν μοναχό Θεοφύλακτο τῆς Σκήτης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, τῆς μονῆς Ξενοφῶντος, πού ἀπό τήν ἁπλότητά του εἶχε πάρει κατά γράμμα τά λεγόμενα στήν ὑμνολογία τῆς ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων, κατέβαινε μετά τόν ἁγιασμό στήν παραλία μπροστά ἀπό τή μονή καί ἔπινε θαλασσινό νερό, τό ὁποῖο ὁ Θεός γλύκαινε καί μετέτρεπε σέ πόσιμο, ὥστε νά μήν ψυχράνει τή ζῶσα πίστη του (Γ 199-202). Ἡ θαυματουργική αὐτή παραμυθία διήρκεσε, κατά τήν ἀφήγησή μας, ὅσο διήρκεσε καί ἡ ἀταλάντευτη πίστη στήν θεία παντοδυναμία: Ὅταν τό θαῦμα, πού ἐπαναλαμβανόταν ἐπί

αρίτης, «Ἡ λειτουργική παράδοση τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στή μονή Δοχειαρίου», στόν τόμο Στ. Παπαδόπουλος (ἔκδ.), *Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου*, Ἅγιον Ὄρος 2001, σ. 443-452. Δ. Γόνης, «Ἱστορικό διάγραμμα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου», στόν τόμο Στ. Παπαδόπουλος (ἔκδ.), *Παρουσία Ἱερᾶς Μονῆς Δοχειαρίου ... ὅ.π.*, σ. 45-46. Ἀρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τά θαύματα-ἐμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καί ἀρχαγγέλων στή βυζαντινή τέχνη τῶν Βαλκανίων*, Ἀθήνα-Γιάννινα 1989, σ. 174-175.

35. Τό μοτίβο αὐτό ἀπαντᾶ σέ συναξάρια ἁγίων, βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ὑμνογραφικά καί ἁγιολογικά Ἰωάννου τοῦ Ξένου καί τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων, Μάρκος Χαμετῆς, Γαβριήλ ὁ Ροδίτης καί Δημήτριος Σουρούμης», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 20 (1950), σ. 327. Ὁ ἴδιος, «Ἰωάννης ὁ Ξένος καί ἡ διαθήκη αὐτοῦ», *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948), σ. 47-72. Ν. Θεοτοκᾶς, «Ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καί ἐφίππου καί οἱ σχετικές παραδόσεις τῶν θαυμάτων», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου* 1, Ἀθῆναι 1955, σ. 487.

36. Γιά ἀνάλογες λαϊκές διηγήσεις, μέ συναξαριακή προέλευση, βλ. Στ. Δ. Ἤμελλος, *Ἡ περί πειρατῶν λαϊκή παράδοσις*, ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 70-71, ὅπου καί τό σχετικό πρωτογενές ὑλικό. Ἀγγ. Παπακώστας, «Ὁ ὅσιος Πατάπιος, τό εἰς Γεράνεια ἀσκητήριον καί αἱ περί αὐτοῦ παραδόσεις», *Μεσαιωνικά Γράμματα* 4 (1939), σ. 12. Μ. Klaar, *Christos und das verschenkte Brot*, Berlin 1963, σ. 174-175.

δεκαετίες, κοινοποιήθηκε σέ ἄλλους, ὀλιγόπιστους μοναχούς καί μερικῶς ἀμφισβητήθηκε ἔπαυσε νά πραγματοποιεῖται, σύμφωνα μέ μία πάγια σχετική ἀρχή τῶν λαϊκῶν ἀφηγήσεων, κατά τήν ὁποία τό κοινοποιούμενο ὑπερφυσικό χάνει μαζί μέ τήν μυστικότητα καί τή χάρη του, γίνεται κοινό, στερεῖται τήν ἁγιότητα τοῦ ἀπόκρυφου, αὐτοακυρώνεται καί καταργεῖται[37].

Τό ἴδιο ἰσχύει μέ τήν διήγηση γιά τό πεῦκο πού θαυματουργικά βλάστησε καί ἀναπτύχθηκε, ὥστε νά σκεπάσει τήν κατοικία τοῦ ἰδιαιτέρως ἀγωνιζομένου καί αὐστηροῦ μοναχοῦ Παναρέτου, προσφέροντάς του ἀναψυχή καί παραμυθία (Γ 169), πού ἀποτελεῖ μετάπλαση τῆς παλαιοδιαθηκικῆς διήγησης γιά τήν κολοκύνθη πού μέ θεία ἐντολή φύτρωσε καί μεγάλωσε γιά νά προστατεύει τόν προφήτη Ἰωνᾶ ἀπό τόν ἥλιο, ἀλλά καί γιά νά τοῦ δώσει τελικά ἕνα ἔμπρακτο μάθημα ἀγάπης, ἐπιείκειας καί συγχωρητικότητας (Ἰωνᾶς δ'). Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἰδιαιτέρως στή Σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννης ὑπάρχουν πολλές διηγήσεις αὐτῆς τῆς κατηγορίας, μέσω τῶν ὁποίων καταδεικνύεται ἡ φροντίδα καί ἡ μέριμνα τοῦ Θεοῦ γιά τούς ἀσκητές του[38].

Μετάπλαση βιβλικῆς ἀφήγησης ἀποτελοῦν καί οἱ παραδόσεις γιά τόν θαυματουργικό καί ὑπερφυσικό πολλαπλασιασμό τῶν τρο-

---

37. Πρόκειται γιά βασική ἀρχή καί στή λαϊκή μαγεία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μαγική συνταγή ἤ ἐπωδή πού κοινοποιεῖται παύει νά ἐνεργεῖ, βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ἐπωδές καί Κατάδεσμοι ἀπό τήν Ἀνατολική Σάμο*. Ἀθήνα 1992, σ. 14, ὅπου καί ἡ σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία. Πρβλ. Δ. Α. Κρεκούκιας, *Ἐπωδές καί κατάδεσμοι Τριφυλίας μέ συσχετισμό πρός ἀρχαῖα, μεσαιωνικά καί ἄλλα νεώτερα στοιχεῖα*, Ἀθήνα 1971, σ. 5-6. Στ. Κυριακίδης, *Ἑλληνική λαογραφία 1. Μνημεῖα τοῦ λόγου*, Ἀθήνα 1965 (β' ἔκδ.), σ. 128. Κ. Π. Χατζηιωάννου, «Γεωργικά καί ποιμενικά Κύπρου», *Λαογραφία* 11 (1934-1937), σ. 110. Στ. Δ. Ἤμελλος, «Ναξιακαί ἐπωδαί», *Λαογραφία* 20 (1962), σ. 120.

38. Γιά ἀνάλογες μαγικές ἀναβλαστήσεις δένδρων βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Βυζαντινές παραδόσεις γιά τίς μονές τῆς Σάμου», *Γρηγοριος ὁ Παλαμᾶς* 88:809 (2005), σ. 537-542. Γιά ἀνάλογες νεοελληνικές μοναστικές παραδόσεις βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Οἱ Μονες τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 2006, σ. 23 κ.ἑξ., ὅπου καί συνοπτικά στοιχεῖα περί τήν ἱστορία τῆς μονῆς. Ἐπίσης, Γ. Κ. Ἀγγελινάρας, *Το μοναστήρι τῆς Μεγάλης Παναγίας στη Σάμο*, (Αθήνα) 1989, ὅπου καί τά ἱστορικά τῆς μονῆς. Εὐ. Λέκκος, *Μοναστήρια της Σαμου*, (Ἀθήνα) 1996, σ. 12 κ.ἑξ. Ἰω. Κουμανούδης, «Σκαρίφημα σαμιακῶν μονῶν», *Σαμιακη Ἐπιθεωρηση* 11-12 (1968), σ. 113-123. Πρβλ. Ἱερά Μητρόπολις Σάμου, Ἰκαρίας καί Κορσεῶν, *Μοναστηρια της Σαμου*, Ἀθήνα χ.χρ., σ. 11 κ.ἑξ., μέ ἀνακεφαλαίωση τῶν περί τήν μονή πληροφοριῶν τῆς σχετικῆς σαμιακῆς βιβλιογραφίας. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ἰωάννης, *Ἡ Ἐκκλησια τῆς Σαμου ἀπό της ἱδρυσεως αὐτῆς μεχρι σήμερον*, Σάμος 1967, σ. 147-175.

φίμων στά ἱερά καθιδρύματα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τό πρότυπό της βρίσκεται βεβαίως στόν πολλαπλασιασμό τῶν ψαριῶν καί τῶν ψωμιῶν ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό, κατά τή σχετική καινοδιαθηκική ἀφήγηση (Ματθαῖος 14,17). Σέ ἀνάλογες ἁγιορείτικες ἐκδοχές ἔχουμε λ.χ. παράλληλους πολλαπλασιασμούς μαγειρεμένων ψαριῶν γιά νά χορτάσουν οἱ ἀπρόσμενα πολυπληθεῖς προσκυνητές μίας πανηγύρεως ἁγιορειτικῆς καλύβης, τό 1958 (Γ 188-189), ἤ θαυματουργικό πολλαπλασιασμό τοῦ ἐλλείποντος καί ἀναγκαίου λαδιοῦ, ὅπως γιά παράδειγμα στό δοχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου, θαῦμα ἀπό τό ὁποῖο ἡ ἐκεῖ εἰκόνα τῆς Παναγίας ὀνομάστηκε Παναγία ἡ Ἐλαιοβρύτισσα[39] ἤ πρόσφατα στά πιθάρια τοῦ δοχείου τῆς μονῆς Σίμωνος Πέτρας[40]. Ἀκόμα καί χρήματα πού χρωστοῦσε ἐλεήμων καί ἀφιλοχρήματος μοναχός στέλνονται, κατά τους βίους πού ἐξετάζουμε, θαυματουργικά (Γ 249-250) ἀποδεικνύοντας τήν ἔμπρακτη ὑλική πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιά τούς Ἁγιορεῖτες ἀσκητές. Παρομοίως, τό 1941-1942 μαρτυρεῖται στούς βίους πού ἐξετάζουμε ὅτι στή μονή Γρηγορίου ὁ προστάτης της ἅγιος Νικόλαος εὐλόγησε τό λιγοστό ἀπόθεμα σταριοῦ, μέ ἀποτέλεσμα αὐτό νά ἐπαρκέσει γιά ὅλη τή χρονιά (Γ 419-420), ὥστε νά καλυφθοῦν πλήρως οἱ ἀνάγκες τῶν μοναχῶν σέ ψωμί καί παξιμάδι.

Σέ μία μάλιστα περίπτωση ἔχουμε τό συγγενές καί ἐναλλακτικό μοτίβο τῶν θεόσταλτων τροφίμων πού στέλνονται στούς αὐστηρούς ἀσκητές ὡς παρηγοριά τῶν κόπων τους (Γ 232-233), ὅπως συνέβη στήν περίπτωση τοῦ Ἐφραίμ τοῦ ἐπιλεγομένου ταλαίπωρου, καί τό ὁποῖο στούς βίους πού ἐξετάζουμε συγκρίνεται καί συσχετίζεται μέ τό θαῦμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν τροφίμων. Στό ἴδιο ἀφηγηματικό πλαίσιο ἐντάσσονται καί ὁρισμένες διηγήσεις γιά θαυματουργική ἀνάβλυση ὕδατος (Γ 234), πού ἀποσκοπεῖ καί πάλι στήν παραμυθία τῶν ἀσκητῶν, καί πραγματοποιεῖται μέ θεία βούληση διά μέσου κάποιου ἐνάρετου ἀσκητή[41].

Ὁρισμένες διηγήσεις τῶν βίων Ἁγιορειτῶν πού ἐξετάζουμε

---

39. Πρβλ. σχετικά Γ. Μαντζαρίδης, «Θαυματουργές εἰκόνες καί ἅγια λείψανα», στόν τόμο *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ἱστορία-Τέχνη 1*, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 120.

40. Πρβλ. σχετικά Ἀρχιμ. Αἰμιλιανός, «Μοναχικός βίος. Οἶκος Θεοῦ καί πύλη τοῦ οὐρανοῦ», στόν τόμο *Σιμωνόπετρα. Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήνα 1991, σ. 120-121.

41. Βλ. Στ. Δ. Ἥμελλος, «Ἡ ‘Ὕδατος βλύσις’ κατόπιν θαύματος στό βίο Νίκωνος τοῦ ‘Μετανοεῖτε’. Συναφεῖς θαυματικές καί ἄλλες διηγήσεις», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 50 (1999-2000), σ. 39-84 [= Ὁ ἴδιος, *Λαογραφικά* 4. *Ποικίλα*, Ἀθήνα 2003, σ. 96-140], ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία, μέ πολλά ἁγιολογικά παραδείγματα.

χρησιμοποιοῦν παλαιότερο ἀφηγηματικό ὑλικό, ἀπό συναξαριακές ἀφηγήσεις περί ἱεροσύλων[42], καί ἀπό λαϊκές παραδόσεις γιά ἱερόσυλους καί πειρατές[43]: Σέ μία περίπτωση, γιά παράδειγμα, ὁ προστάτης ἑνός ἡσυχαστικοῦ κελιοῦ ἅγιος Γεώργιος ἐμφανίζεται ὡς νέος καί ἀκινητοποιεῖ θαυματουργικά ἱερόσυλους ληστές, σώζοντας τούς ἀσθενεῖς Γέροντες τοῦ κελιοῦ[44]. Ἐκεῖνοι μόλις ἀντιλαμβάνονται τό θαῦμα ἐξηγοῦν στούς ληστές ποιός τούς ἀκινητοποίησε, δείχνοντάς τους τήν ἐφέστιο εἰκόνα τοῦ ναοῦ τους, καί οἱ ἅρπαγες μετανοοῦν γιά τόν πρότερο βίο τους, ἐπιστρέφουν τά κλοπιμαῖα καί μένουν στό κελί ὡς μετανοοῦντες μοναχοί (Γ 237). Πρόκειται βεβαίως γιά μεταπλασμένο καί προσαρμοσμένο ἀφηγηματικό ὑλικό ἀπό τίς παραστάσεις πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ἡ ὕπαρξη τοῦ ὁποίου μᾶς δείχνει τίς διαδικασίες χρησιμοποίησης παλαιῶν μοτίβων σέ νέες διηγήσεις, μέσω τῶν ὁποίων τά ἀνάλογα συναξαριακά κείμενα πολλαπλασιάζονται καί οὐσιαστικά ἀναπαράγονται.

Φυσικά, δέν θά μποροῦσαν νά ἀπουσιάζουν ἀπό τούς βίους πού ἐξετάζουμε παραδόσεις γιά θαυματουργές εἰκόνες[45], ὅπως ἐκεῖνες γιά τήν προέλευση τῆς ἀχειροποίητης – ἐν προκειμένῳ ἀποπερατωθείσης χωρίς ἀνθρώπινη ἐπενέργεια στό τελικό στάδιο τῆς ἱστόρησής της, γι᾽ αὐτό καί μέ θεϊκό ὕφος καί ἀπόκοσμη λάμψη,

---

42. Πρβλ. τίς σχετικές συναξαριακές ἀναφορές Ε. Λ. Βρανούση, *Τά ἁγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς*, Ἀθῆναι 1966, σ. 53, 72-73, 82, 84. Θεόφ. Ἰωάννου, *Μνημεια ἁγιολογικά*, Βενετία 1884, σ. 14-15. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Περί τοῦ βίου καί τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγιας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καί ἡ εἰσαγωγή τῆς ἑορτῆς της εἰς τό ἑορτολόγιον», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον* 1, Ἀθῆναι 1964, σ. 109.

43. Βλ. σχετικά Στ. Δ. Ἡμελλος, *Ἡ περί πειρατῶν λαϊκή παράδοσις* ... ὅ.π., σ. 85-99. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 1, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 115. Ἀν. Βρόντης, «Ροδιακή λαογραφία», *Λαογραφία* 11 (1934-1937), σ. 548. Γ. Α. Μέγας, *Ἑλληνικά παραμύθια* 1, Ἀθῆναι 1956 (β′ ἔκδ.), σ. 168. R. M. Dawkins, *More greek folktales*, Oxford 1955, ἀρ. 5. Δ. Σ. Λουκᾶτος, «Λαογραφική ἀποστολή εἰς Ὀθωνούς», *Ἐπετηρις Λαογραφικου Ἀρχειου* 13-14 (1960-1961), σ. 278-279. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ἡ διήγηση τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπη γιά τόν τάφο τοῦ Βελιουλλάχ στή Μενδενίτσα», *Φθιωτικα Χρονικα* 13 (1992), σ. 18-29, μέ τή σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία.

44. Γιά ἀνάλογο καί συγκρίσιμο θαῦμα τοῦ ἁγίου Γεωργίου βλ. Φ. Κουκουλές, «Τό σφουγγάτον τοῦ ἁγιου Γεωργιου», *Ἡμερολογιον Μεγαλης Ἑλλαδος* (1936), σ. 281-290.

45. Πρβλ. γιά ἀνάλογες διηγήσεις L. Kretzenbacher, «Madonna mit den drei Handen. Die Wunder-Ikone der 'Tricheirousa' – 'Trojerucica' im Serbenkloster Chilandar auf dem Berge Athos», στό βιβλίο του *Bilder und Legenden. Erwandertes und erlebtes Bilder-Denken und Bild-Erzahlen zwischen Byzanz und dem Abendlande*, Bonn 1971, ἀρ. 5.

κατά τή σχετική άγιολογική παράδοση – θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας, στή ρουμάνικη Σκήτη τοῦ Τιμίου Προδρόμου, κοντά στή μονή Μεγίστης Λαύρας (Γ 337-338). Ἡ ἁγιότητα καί ἡ ἱερότητα τῶν εἰκόνων μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό θαυμαστά φαινόμενα πού συνδέονται μέ αὐτές καί τήν λατρευτική τιμή τους. Ἔτσι, τό μεγάλο καντήλι πού καίει μπροστά στή θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας, στή μονή Ἰβήρων, κινεῖται ἀνεξήγητα καί θαυματουργικά σέ περιπτώσεις ἀναμενόμενων μεγάλων θλίψεων ἤ ἐξαιρετικά εὐχάριστων γεγονότων (Γ 346-347). Πίσω ἀπό τήν διήγηση αὐτή, ὡς ἀφηγηματικό ὑπόβαθρο, βρίσκεται βεβαίως μία ὁλόκληρη κατηγορία λαϊκῶν παραδόσεων σχετικά μέ θαυματουργές εἰκόνες τῶν ὁποίων τό βάρος αὐξάνεται στίς θλίψεις ἤ μειώνεται στίς χαρές[46], πού τρίζουν γιά νά προαναγγείλουν κάποια συμφορά[47] ἤ μετακινοῦνται θαυματουργικά[48], γιά νά φανερώσουν τήν ὑπερφυή βούληση τοῦ εἰκονιζομένου ἁγίου προσώπου[49], καί δι᾽ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ.

Λαϊκή καί συναξαριακή ἐπίσης προέλευση ἔχουν οἱ ἀφηγήσεις τῶν βίων πού ἐξετάζουμε γιά τά σημεῖα πού ἀποδεικνύουν τήν ἁγιότητα τῶν βιογραφούμενων ἀσκητῶν. Γιά τόν Ἀρχιμανδρίτη Ἰωακείμ Σπετσιέρη, γιά παράδειγμα, ἀναφέρεται ὅτι συχνά κατά τήν Μεγάλη Εἴσοδο τῶν θείων λειτουργιῶν πού τελοῦσε τόν ἔβλεπαν νά ὑπερίπταται, νά προχωρᾶ δηλαδή χωρίς νά πατοῦν τά πόδια του στή γῆ (Γ 401). Ἀνάλογες διηγήσεις ὑπάρχουν σέ ἀρκετά συναξαριακά κείμενα, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ παράβαση τῶν ὅρων τῆς φύσεως δέν δείχνει μόνο τήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ταυτο-

46. Πρβλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία καί θρησκευτική συμπεριφορά τῶν κατοίκων τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 1992, σ. 163, ὅπου σχετικά παραδείγματα καί ἡ ἀνάλυσή τους.

47. Πρβλ. Δ. Λουκόπουλος- Δ. Πετρόπουλος, *Ἡ λαϊκή λατρεία τῶν Φαράσων*. Ἀθῆναι *1949*, σ. 29. Δ. Πετρόπουλος – Ἑρμ. Ἀνδρεάδης, *Ἡ θρησκευτική ζωή στήν περιφέρεια Ἀκσεράϊ – Γκέλβερι. Ἀθήνα* 1971, σ. 96. Πρβλ. Δ. Σ. Λουκᾶτος, Εἰσαγωγή ... *ὅ.π.*, σ. 245.

48. Πρβλ. Στ. Δ. Ἤμελλος, «Εἰκόνες ἁγίων δεσμευόμεναι», Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας 24 (1975-1976), σ. 60-64 [= Ὁ ἴδιος, *Λαογραφικά* 1. *Δημώδεις παραδόσεις*, Ἀθήνα 1988, σ. 141-145. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Συμβολή στή μελέτη τῶν βοιωτικῶν ἁγιολογικῶν παραδόσεων», *Ἐμβόλιμον* 13 (1992), σ. 35-37. Ὁ ἴδιος, «Ἡ λειτουργία τοῦ λαογραφικοῦ στοιχείου στό ἔργο τοῦ Μ. Καραγάτση: ἡ περίπτωση τοῦ μυθιστορήματος *Σέργιος καί Βάκχος*», *Ἀρχεῖο Θεσσαλικῶν Μελετῶν* 11 (1995), σ. 191-196, μέ βιβλιογραφία.

49. Βλ. σχετικά L. Kretzenbacher, «Eine kirchenslawische Marientraum-Handschrift im serbischen Nationalkloster Chilandar auf dem Berge Athos», στό βιβλίο του *Sudost-Uberlieferungen zum apokryphen 'Traum Mariens'*, Munchen 1975, ἀρ. 2.

χρόνως ἀποδεικνύει καί τήν ἁγιότητα τῶν πιστῶν καί ἀγωνιστῶν ἀσκητῶν του[50]. Κατ᾽ ἀντιστοιχία, ὅταν ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Νήφων, ὁ ἐγκαταβιῶν λάθρα στή μονή Διονυσίου καί ἀπό ταπείνωση προσποιούμενος τόν ἀγράμματο καί ἀδαῆ μοναχό, προσεύχεται κρυφά στό βορδοναρεῖο, τόν σταῦλο τῆς μονῆς ὅπου ὁρίστηκε νά διακονεῖ, ἀπό τά χέρια του ἐκπηγάζουν στῆλες φωτός πού φτάνουν μέχρι τόν οὐρανό (Γ 357-358), ὅπως τίς βλέπουν οἱ τυχαία ἐκεῖ εὑρεθέντες συμμοναστές του, χωρίς ὁ ἅγιος νά τό γνωρίζει. Καί στήν περίπτωση αὐτή, τά ὑπερφυσικά φαινόμενα ἐπιβεβαιώνουν τήν ἁγιότητα τοῦ συγκεκριμένου μοναχοῦ, συνοδεύοντας ὄχι τήν ἐπέλευση τοῦ θείου στόν κόσμο, ἀλλά τήν μετοχή τοῦ ἀνθρώπου στίς θεῖες ἰδιότητες καί κατηγορίες[51].

Τέλος, συχνές εἶναι οἱ ἀφηγήσεις τῶν βίων πού ἐξετάζουμε, στίς ὁποῖες ὁ Θεός διά τῶν ἁγίων του ἐπεμβαίνει θαυματουργικά γιά νά ἀποκαταστήσει τό ἄδικο, ἀλλά καί γιά νά προστατεύσει τόν καταφόρως ἀδικούμενο, ἀποκαθιστώντας τήν κοσμική τάξη τῆς δικαιοσύνης, τῆς ὁποίας εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ καί νομοθέτης ἀλλά καί θεματοφύλακας. Ἔτσι, ὅταν ζηλόφθονες μοναχοί δηλητηριάζουν τόν ἐξαιρετικά καλλίφωνο μοναχό ἱεροψάλτη Νεκτάριο τόν Βλάχο, πού εἶχε προσκληθεῖ νά ψάλλει σέ πανήγυρη τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἐκεῖνος μόλις νιώθει τούς πρώτους πόνους καί ἀντιλαμβανόμενος τί συνέβη σπεύδει νά πιεῖ τό καντήλι τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας, ἐπικαλούμενος τή βοήθειά της. Ὡς ἀποτέλεσμα, τό δηλητήριο θαυματουργικά ἐξουδετερώνεται καί ὁ ἴδιος ψάλλει ἀνενόχλητος στή διάρκεια ὁλόκληρης τῆς ὁλονυκτίας, προκαλώντας τήν φρίκη, τόν θαυμασμό καί τή μετάνοια τῶν ἐπίδοξων δολοφόνων του (Γ 351-353). Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὑπερφυσική δύναμη ὑλοποιεῖται στό ἀντικείμενο πού βρίσκεται σέ ἄμεση σχέση πρός τήν περίπυστη θαυματουργή εἰκόνα, στό καντήλι της, μέσω τοῦ ὁποίου καί μεταδίδεται στόν ἀσθενῆ ἤ ἐμπερίστατο ἄνθρωπο[52]. Ἄς

---

50. Πρβλ. L. Kretzenbacher, «Kulturbedingungen und Funktionen der mittelalterlichen Legende», *Ethnologia Europaea* 9:1 (1976), σ. 57-58. Ἀνάλογες διηγήσεις ἀναφέρονται καί σέ θαυματουργά εἰκονίσματα, βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Οἱ εἰκόνες στή λαϊκή λατρευτική παράδοση», *Ἐκκλησιαστικός Φαρος* 78 (2007), σ. 205-210, μέ παραδείγματα καί τήν προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

51. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σαμιακή ἁγιολογική παράδοση», *Βυζαντινός Δομος* 4 (1990), σ. 65-84, ὅπου ἀνάλυση τοῦ μοτίβου τοῦ ὑπερφυσικῆς προελεύσεως φωτός ὡς σημείου ἁγιότητος. Πρβλ. Ἀγγ. Κομποχόλη, *Θρησκευτική και κοσμική λαϊκή διηγηση. Ἀλληλεπιδρασεις. Τό παραδειγμα τοῦ ἁγίου Ἰωαννη τοῦ Καλυβιτη*, Ἀθήνα 2008 (δ.δ.), σ. 302.

52. Γιά τήν Παναγία τήν Πορταΐτισσα τῆς μονῆς Ἰβήρων καί τό θαυματουργό

μήν ξεχνοῦμε ὅτι καί στή λαϊκή λατρευτική παράδοση καί πρακτική του λαοῦ μας τό λάδι τοῦ καντηλιοῦ κάποιας θαυματουργῆς εἰκόνας θεωρεῖται ὅτι περικλείει κάτι ἀπό τή χάρη καί τή δύναμή της, γι' αὐτό καί χρησιμοποιεῖται σέ μία σειρά ἰαματικοθρησκευτικῶν πρακτικῶν, ὥστε ἡ θαυματουργή δύναμη νά μεταφερθεῖ δι' αὐτοῦ στόν ἀσθενῆ ἄνθρωπο καί νά τόν λυτρώσει ἀπό τόν πόνο του[53].

Τέλος, νά σημειωθεῖ ὅτι σέ πολλές ἀπό τίς ἀφηγήσεις τῶν βίων πού ἐξετάζουμε ὑπάρχουν καί χρησιμοποιοῦνται, κάποτε ἀνασημασιοδοτημένα, παλαιά καί πανανθρώπινα σύμβολα. Ἔτσι, τόν πνευματικό Νικηφόρο τῆς μονῆς ἁγίου Παντελεήμονος (1870-1872) σκότωσε ἕνα δαιμονικό φίδι, πρός τό ὁποῖο ἐκεῖνος εἶχε ἀναπτύξει φιλία, χωρίς νά ὑποψιαστεῖ ὅτι ἐπρόκειτο γιά μορφή μεταμφίεσης καί ἐμφάνισης τοῦ διαβόλου (Γ 421-424). Ἐνυπάρχουν ἐδῶ οἱ ἀρχέγονες ἰδέες γιά τήν χθόνια καί γονιμική φύση τοῦ φιδιοῦ, συνδυασμένες μέ τίς βιβλικές εἰκόνες τῆς ἐμφανίσεως τοῦ διαβόλου ὡς φιδιοῦ, πού εἶναι συχνές καί στή λαϊκή μας παράδοση, τόσο τήν ἀφηγηματική, ὅσο καί τήν μαγική[54]. Ἔτσι, μία μακρά καί προαιώνια ἀφηγηματική γραμμή συνδέει τούς βίους τῶν Ἁγιορειτῶν πού μελετοῦμε μέ τήν παλαιότερη λαϊκή θρησκευτική παράδοση

καντήλι της βλ. Ν. Πλατῆς, *Ἀθωνικό λεξικό*, Ἀθήνα 2000, σ. 447-449. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Παναγία ἡ Πορταΐτισσα τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀθήνα 1980. Ὁ ἴδιος, *Θαυματουργές εἰκόνες τῆς Παναγίας στόν Ἄθω*, Ἅγιον Ὄρος 1985, σ. 5 κ.ἑξ. Ὁ ἴδιος, *Ἡ καθημερινή ζωή στό Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήνα 1995, σ. 398-411, ὅπου καί ἡ σχετική πλούσια βιβλιογραφία.

53. Πρβλ. M. G. Varvounis, «Folklore information in an unpublished work of Damaskin Rilski», *Plovdiv University "Paisii Hilendarski", Scientific Papers – History* 1:1 (2006), σ. 261-268, ὅπου μελέτη ἀναλόγων πληροφοριῶν. Ὁ ἴδιος, «Trakya'da Ortak Müsülman ve Hristiyan Ibabet Gelenekleri : Xanti'den (Iskece) Örnek Bir Olay», *Yöre. Aylik Kültür Dergisi* 8:85 (2007), σ. 20-25, μέ ἀνάλυση τοῦ τύπου αὐτοῦ θαυματουργικῆς διήγησης.

54. Γιά τίς περί φιδιοῦ αὐτές διηγήσεις καί παραδόσεις βλ. John Esten Keller, *Motif Index of Mediaeval Spanish Exempla*, Knoxville 1949, ὅπου καί ἐκτενέστερες σχετικές παρατηρήσεις. Πρβλ. ἐπίσης G. Calame-Griaule, «La jeune fille cherche ses freres», στόν τόμο V. Gorog-Karody (ἐπιμ.), *Genres, Forms, Meaning Essays in African Oral Literature*, Oxford-Jaso 1982, σ. 45-46. J. Bolte-G. Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmarchen der Bruder Grimm* 2, Leipzig 1913, σ. 420. Γ. Α. Μέγας, *Ἑλληνικά παραμύθια* 1, Ἀθῆναι 1962, ἀρ. 5. G. A. Megas, *Griechische Volksmarchen*, Dusseldorf-Koln 1965, σ. 310. G. A. Megas, *Folktales of Greece*, Chicago – London 1970, σ. 214. W. Eberhard-P.N. Boratav, *Typen turkischer Volksmarchen*, Wiesbaden 1953, σ. 48. καί Elfr. Moser-Rath, *Predigtmarlein der Barockzeit. Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raums*, Berlin 1964, ἀρ. 126, ὅπου καί σχετικές λαϊκές διηγήσεις.

τοῦ ἀνθρώπου, καθώς φαίνεται μέσω τῶν χρησιμοποιούμενων καί ἀναφερόμενων συμβόλων, καθώς καί παραπάνω ἀναλύθηκε.

Δέν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις πού στούς βίους Ἁγιορειτῶν πού ἐξετάζουμε περιλαμβάνονται ἀφηγήσεις, στοιχεῖα καί λεπτομέρειες γιά τήν καθημερινή ὑλική ζωή στό Ἅγιον Ὄρος, γιά τρόπους ζωῆς, μοναστικά ἔθιμα, λατρευτικές τυπικές συνήθειες, μορφές ἄσκησης, ἀκόμη καί γιά τοπωνύμια, πού συμπληρώνουν τά ἤδη γνωστά γιά τήν καθημερινή ζωή καί τά τοπωνύμια τοῦ Ἁγίου Ὄρους[55], ὅπως γιά παράδειγμα στήν περίπτωση τῶν τοπωνυμίων *Βαβύλα* (Γ 133) στόν Ἄθωνα, *Πεῖνα* στη Μικρή Ἁγία Ἄννα (Γ 177), *Κρύα Νερά* (Γ 285) καί *Βαθύλακας* (Γ 312) κοντά στή Σκήτη τῆς Ἁγίας Τριάδος, τήν ἐπιλεγόμενη τῶν Καυσοκαλυβίων, ἀλλά καί *Ζαρκάδι* (Γ 375), ὅπου ἡσυχαστήριο τῆς μονῆς Ἁγίου Παύλου, στό ὁποῖο μάλιστα ἔζησε σέ κάποιο διάστημα τῆς μοναστικῆς ζωῆς καί ἀσκήσεώς του ὁ λόγιος μοναχός Θεόκλητος ὁ Διονυσιάτης.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἁγιολογική ἑρμηνεία τῆς ὀνομασίας τοῦ ἀθωνικοῦ ἀκρωτηρίου *Καραβοστάσι*, κοντά στά Καυσοκαλύβια: Σύμφωνα μέ αὐτήν ἐδῶ σταμάτησε καί ἀκινητοποιήθηκε θαυματουργικά τό πλοῖο μέ τό ὁποῖο ὁ ὅσιος Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης - μία μορφή ἀσκητή τοῦ Ἄθωνος πού ἔζησε πρίν τήν εἰσαγωγή ὀργανωμένης κοινοβιακῆς μοναστικῆς ζωῆς στό Ἅγιον Ὄρος τόν 10ο αἰώνα ἀπό τόν ὅσιο Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη – ἔφευγε στήν Κωνσταντινούπολη. Κατά τήν ἀφήγηση τό πλοῖο ἀποδεσμεύτηκε καί μπόρεσε νά ἀποπλεύσει μόνο ὅταν ἀποβίβασαν τόν ὅσιο Πέτρο (Γ 311), γεγονός πού θυμίζει τόσο τήν παλαιοδιαθηκική ἀφήγηση γιά τόν κλύδωνα πού ἔπληξε τό πλοῖο πού μετέφερε τόν προφήτη Ἰωνᾶ ὅταν αὐτός ἔφευγε λάθρα γιά νά μήν συμμορφωθεῖ μέ τήν ἐντολή πού εἶχε λάβει ἀπό τό Θεό, καί ὁ ὁποῖος κατέπαυσε μόνο ὅταν, κατά ὁδηγία καί τοῦ ἴδιου, τό πλήρωμα τόν ἔριξε στή θάλασσα (Ἰωνᾶς α΄-β΄). Θυμίζει ἐπίσης ἡ ἀφήγηση αὐτή τίς γνωστές παραδόσεις περί ἱεροσύλων καί πειρατῶν, ὁρισμένες ἀπό τίς ὁποῖες μαρτυροῦνται καί σέ βυζαντινά συναξάρια ἁγίων[56] ἀποτελώντας πηγή ἔμπνευσης γιά τήν ἀνάλογη λαϊκή παράδοση, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες τό πλοῖο

---

55. Πρβλ. σχετικά Μ. Γ. Βαρβούνης, *Τοπωνύμια τοῦ Ἁγίου Ὄρους*. Ἀθήνα 2010 (ἐκδ. Φιλιππότη, Λαογραφία-Παράδοση αρ. 31), ὅπου καί τα σχετικό τοπωνυμικό ὑλικό, μέ τίς ἀνάλογες ἐπεξηγήσεις.

56. Γιά ανάλογα συναξαριακων διηγήσεων βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ἡ λατρεία του άγιου Σεραφειμ στη Βοιωτια», *Επετηρις Εταιρειας Βοιωτικων Μελετων* 4:2 (2008). Βασ. Ἀραβαντινος (επιμ.), *Πρακτικα Δ΄ Διεθνους Συνεδριου Βοιωτικῶν Μελετων*, σ. 229 κ.ἑξ. Πρβλ. ὁ ἰδιος, «Die Heilige Anastasia die Patrizia und die Heilige Patrizia von Neapol», *Church Studies. Annual Journal of the Centre of Church Studies of the University of Nis* 6 (2009), σ. 295-301. Βλ. καί παραπάνω, σημ. 58.

πού τούς μεταφέρει καί στό όποῖο ἔχουν ἐπιβιβαστεῖ μέ θαυματουργές εἰκόνες ἤ μέ τεμάχια ἱερῶν λειψάνων πού μόλις ἅρπαξαν ἤ ἔκλεψαν, ἀκινητοποιεῖται, μέχρι νά ὁμολογήσουν την πράξη τους καί νά ἐπιστρέψουν τά ἱερά ἀντικείμενα πού ἅρπαξαν ἐκεί ὅπου ἀνήκουν[57].

Στούς βίους πού ἐξετάζουμε πολλές καί συχνές εἶναι οἱ ἀναφορές στούς ἐναλλακτικούς τρόπους ἄσκησης πού ἐφαρμόζονται στόν Ἄθωνα, μέ χαρακτηριστική τήν μᾶλλον ἰδιόρρυθμα σκληρή μοναχική βιωτή τοῦ π. Βαρνάβα, στόν Ἅγιο Βασίλειο τῆς ἀθωνικῆς ἐρήμου (Γ 261-263). Ἀποτελεῖ καί αὐτό μία μᾶλλον ἀνεξερεύνητη πτυχή τῆς ἁγιορείτικης καθημερινότητας, πού προσφέρει πολύ ὑλικό γιά μελλοντική ἔρευνα, καθώς οἱ τρόποι αὐτοί δέν εἶναι, τίς περισσότερες φορές, ἰδίας ἐμπνεύσεως, ἀλλά ἀποτελοῦν διδαχές καί συμβουλές, παραδόσεις καί ὑποθῆκες τῶν παλαιοτέρων Γερόντων κάθε Καλύβης, πού οὐσιαστικά σχηματίζουν τήν ἄγραφη καί προφορική παράδοσή της. Οἱ ἐπιμέρους αὐτές πατροπαράδοτες παραδόσεις τῶν ἡσυχαστικῶν ἁγιορειτικῶν κελιῶν καί καλυβῶν δέν ἔχουν μέχρι σήμερα καταγραφεῖ καί μελετηθεῖ συστηματικά[58].

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ περιγραφόμενες στούς βίους πρακτικές ὀνοματοδοσίας τῶν μοναχῶν. Ἀνάλογα λ.χ. μέ τό ἐργόχειρο στό ὁποῖο ἐπιδίδονταν ἔπαιρναν ὀνόματα ὅπως Κοσκινάδες ἤ Φαναρτζῆδες, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ Γέρο Γαβριήλ ὁ Κοσκινᾶς (Γ 328-329), πού ὑποκαθιστοῦσαν τό ὄνομα τοῦ κελιοῦ, καί διατηροῦνταν ἀκόμη καί ἄν σέ μεταγενέστερη γενιά μοναχῶν τό ἐργόχειρο αὐτό εἶχε

---

57. Παρόμοιες διηγήσεις σέ ἑλληνικές λαϊκές ἁγιολογικές παραδόσεις βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Ποντιακή ἁγιολατρεία», στό Μανόλης Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Πόντος. Θέματα Λαογραφίας τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ*. Ἀθήνα 2008, σ. 85 κ.ἑξ. *Ὁ ἴδιος*, «Ταυτότητες καί ἑτερότητες στόν λαϊκό πολιτισμό καί στήν παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά τῶν βαλκανικῶν λαῶν», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος 79 (2008)*, σ. 28-32. *Ὁ ἴδιος*, «Δυό ἔγγραφα γιά τό μετόχι τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Χοζοβιώτισσας Ἀμοργοῦ στή Σάμο», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν 20 (2006-2010). Πεντηκονταέτηρος*, σ. 371-372. Βλ. καί παραπάνω, σημ. 59.

58. Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, *«Κατά τό Ὄρος τοῦ Ἄθωνος». Ἀθωνικά καί ἁγιορείτικα μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 135 κ. ἑξ. Ὁ ἴδιος, «Καθημερινή ζωή καί λαογραφική πραγματικότητα στό Ἅγιον Ὄρος», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 23 (2002), σ. 221-236, μέ σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. σχετικά Μ. Κορδώσης, «Ἁγιορείτικη μοναστική ζωή καί λασογραφία», *Ἠπειρωτική Ἑστία* 25 (1976), σ. 187 κ.ἑξ. Ἐπίσης βλ. Παν. Χρήστου, *Ὁδοιπορικό στό Ἅγιον Ὄρος. Ἡ μοναχική πολιτεία, ἡ ἱστορία, ἡ ζωή καί οἱ θησαυροί της*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 119. Πρβλ. Reinhold Baumstark (ed.), *Rom in Bayern. Kunst und Spiritualitat der ersten Jesuiten*, Munchen 1997, σ. 345-346. Robert Plotz, «Ambrosio de Morales», *Sternenweg* 19 (1997), σ. 25-30, ὅπου καί σχετικές μέ τό ζήτημα διαπιστώσεις καί παρατηρήσεις.

ἀλλάξει ἤ διαφοροποιηθεῖ. Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης εἶναι τά ὀνόματα ὁρισμένων κελιῶν, ὅπως γιά παράδειγμα τά ἡσυχαστικά κελιά *Λιαστη* καί *Χατζούδα* (Γ 274), πού μᾶς θυμίζουν ὅτι τά ὀνόματα αὐτά δέν ἔχουν μέχρι σήμερα πλήρως καταγραφεῖ, μαζί μέ τίς παραδόσεις καί τίς ἀναφορές τῆς προφορικῆς συλλογικῆς μνήμης πού τά συνοδεύουν, καθώς ἡ ἁγιορειτική ἔρευνα περιορίζεται, κατά κύριο λόγο, στά εἴκοσι μεγάλα μοναστήρια καί στίς δώδεκα σκῆτες τοῦ Ἄθωνος. Σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις τό ὄνομα τοῦ κελιοῦ προέρχεται ἀπό τήν τοπική καταγωγή τοῦ κτίτορα, τῶν ἀνακαινιστῶν ἤ τῶν πλέον γνωστῶν οἰκιστῶν του, ὅπως π.χ. οἱ *Χιῶτες* ἤ οἱ *Σαμιῶτες*, ἀλλά καί ἀπό τό ὄνομα τῶν κτιτόρων αὐτῶν, π.χ. τά *Γιαννακόπουλα* (Γ 313-314), ἀκόμη δέ καί ἀπό τό ὄνομα τοῦ ἁγίου στόν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός τῆς καλύβας ἤ τοῦ κελίου, π.χ. οἱ Ἀντριῶτες γιά τό κελί τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα στήν Προβάτα[59].

Ὅσα προηγήθηκαν ἀποτελοῦν ἐνδεικτικές ἀναφορές τοῦ ἐνδιαφέροντος πού παρουσιάζει τό σπουδαῖο αὐτό ὑλικό, τό ὁποῖο πρέπει νά ἐξεταστεῖ ἀπό λαογραφική ἄποψη λεπτομερῶς, στά πλαίσια εἰδικῆς μονογραφίας. Τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου, πού ἔχει ἤδη ξεκινήσει ἀπό τόν γράφοντα, ὅσα παραπάνω παρατέθηκαν ἄς θεωρηθοῦν προδημοσιεύσεις, μέ σκοπό νά ἀρχίσει ὁ ἐπιστημονικός διάλογος καί γιά αὐτές τῆς σπουδαιότατες πηγές τῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας μας, πού δέν ἔχουν προσελκύσει, ὅσο θά ἔπρεπε, τό ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας.

---

59. Πρβλ. Ἰ. Μ. Χατζηφώτης, *Ἡ καθημερινή ζωή στό Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήνα 1995, σ. 205-207. Πρβλ. μοναχός Μωϋσῆς Ἁγιορείτης, «Ὁ Ἰ. Μ. Χατζηφώτης καί τό Ἅγιον Ὄρος», στόν τομο Μ. Γ. Βαρβούνης – Παν. Τζουμέρκας (ἐπιμέλεια), *Ἀλεξανδρινός Ἄμητος. Αφιερωμα στη μνημη του Ἰ. Μ. Χατζηφωτη* 1, Ἀλεξάνδρεια 2008, σ. 403-406. Ἐπισης, Μ. Γ. Βαρβουνης, «Μνήμη Γιάννη Χατζηφώτη», στό Γ. Κ. Καιροφύλας-Σ. Γ. Φιλιππότης (ἔκδ.), Ἀθηναϊκό Ἡμερολόγιο 18 (2007), σ. 187-192. Ὁ ἴδιος, «Ἰωάννης Μιχ. Χατζηφωτης (1944-2006)», *Ἑστια* 37537 (21 Ἰουλίου 2006), σ. 8. Ὁ ἴδιος, «Στό Ἅγιον Ὄρος μέ τόν Ἰ. Μ. Χατζηφώτη», *Πρωτᾶτον* 113 (2009), σ. 208-210.

Ἑλένης Σ. Χατζόγλου – Μπαλτᾶ
Δρος Φιλολογίας – Πτυχ. Θεολογίας

Ἀνθρωπολογικές προσεγγίσεις σέ μεταβυζαντινά ὁμιλητικά κείμενα (μέσ. ις' – ἀρχ. ιη' αἰ.)

Μέσα ἀπὸ τὸν ἀστείρευτο πλοῦτο τῶν κειμένων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀρχαίας, βυζαντινῆς καὶ νέας, ἀναδύονται θέματα, ἰδέες, ἀξίες, μὲ διαχρονικότητα, συχνὰ καὶ μὲ ἐπικαιρότητα, ποὺ ἐκπλήσσει. Σ᾽ αὐτὴ τὴ θεματικὴ σφαίρα ἐντάσσονται τὰ ἀνθρωπολογικὰ ζητήματα, πάντοτε ἐνδιαφέροντα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν ἐποχῶν. Εἶναι ζητήματα ποὺ προσεγγίζουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὸν κόσμο, ἀφοροῦν τὴν οὐσία καὶ τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, τὸ αὐτεξούσιο καὶ τὸ λογικό του, τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ καὶ πῶς αὐτὸ ἐκτυλίσσεται στὶς διάφορες ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρώπινου βίου.

Εἰδικότερα γιὰ τὸν χριστιανὸ ἡ ἀνθρωπολογία συνάπτεται ὄχι μόνο μὲ κοσμολογικὰ θέματα, ὅσο, καὶ κυρίως, μὲ σωτηριολογικὰ καὶ ἐσχατολογικά. Ἐνδιαφέρει δηλαδὴ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία τὸ σωτηριολογικὸ περιεχόμενο τῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται στὴ δυνατότητα τῆς ἐν Χριστῷ ἀνάστασης καὶ κατὰ χάριν θέωσης τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ θέματα αὐτὰ διερευνῶνται στὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ὁποία ἔχει ἀποθησαυριστεῖ ἡ ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ. Φορεῖς αὐτῆς τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ ἀποστολικὴ Παράδοση. Ἀνάλογη θεματολογία ἀνιχνεύεται ἐπίσης στὴ σκέψη καὶ στὸ ἔργο πρωτίστως τῶν θεοφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας[1] καὶ δευτερευόντως σὲ αὐτὰ τῶν

---

1. Βλ. ἐνδεικτικῶς Β. Ν. Τατάκη, «Ἡ περὶ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας», στο *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1963, σσ.

φιλοσόφων καὶ τῆς θύραθεν ἐπιστήμης[2], στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὴ ἔχει νὰ κομίσει κριτήρια συντελεστικὰ στὴ διασάφηση τῆς πατερικῆς σκέψης. Τὰ πατερικὰ καὶ φιλοσοφικὰ κείμενα στὴν πλειονότητά τους βρίθουν ἀπὸ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες ἀναφορὲς σὲ ἀνθρωπολογικὰ θέματα. Ὅλη ἡ πατερικὴ σκέψη ὑπηρετεῖ ὄχι μόνο τὸ δόγμα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνθρωπολογία, στὴν ὁποία ἐρείδεται κατὰ κανόνα ἡ διαποίμανση τῶν ἀνθρώπων.

Αὐτὴ ἡ μέριμνα διακατεῖχε τοὺς ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας[3] διαχρονικά, εἴτε σὲ καιροὺς εἰρηνικοὺς ἱστορικὰ εἴτε σὲ καιροὺς χαλεποὺς ἢ καὶ ἄγονους πνευματικά. Δύσκολα, ἂν καὶ ὄχι ἄγονα ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως, ὑπῆρξαν τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑνετοκρατίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μεγάλη προσπάθεια κατέβαλλαν πανθομολογουμένως οἱ ποιμένες τοῦ εὑρισκόμενου σὲ κατάσταση δουλείας ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὥστε νὰ διαφωτίσουν τὸ ποίμνιο, νὰ τὸ ἀφυπνίσουν πνευματικά, νὰ τὸ μορφώσουν. Βασικότατος πυλώνας τῆς λιγότερο ἢ περισσότερο ὀργανωμένης κατὰ τόπους παιδείας ὑπῆρξε ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Μέσα ἀπὸ τὶς ἄοκνες προσπάθειες τῶν ποιμένων της, ποὺ ἦταν σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ διδάσκαλοι, ἀπέβλεπε στὴν ἀνόρθωση τοῦ πνευματικοῦ

30-43· Κ. Ι. Λογοθέτη, *Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου Αἰῶνος*, τόμ. Α-Β, ἐν Ἀθήναις 1937 (ἐπανατύπ. ΟΕΣΒ, 1981)· H. U. v. Balthasar, *Kosmische Liturgie, Das Weltbild Maximus des Bekenners. Zweite völlig veränderte Auflage*, Einsiedeln ²1961· Ἀρχ. Ἠλία Μαστρογιαννοπούλου, *Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ ἄνθρωπος*, Ἀθῆναι ²1979· Δημητρίου Γ. Τσάμη, *Εἰσαγωγὴ στὴ σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη (ἀνατύπ. β΄ ἔκδ.) 2005.

2. Βλ. ἐνδεικτικῶς E. V. Ivanka, *Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1964· Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα ³2000, σσ. 608-817.

3. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἱεροὺς Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι χρέος τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου ἡ διδασκαλία τῶν πιστῶν: «Ὁ νη΄ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κανών, Ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις διδάσκειν ἐπισκήπτειν τοὺς ὑπὸ χεῖρα, τὰ πρὸς ὀρθοδοξίαν καὶ σεμνὸν βίον ῥυθμίζοντα δόγματα... Παῦλος δὲ ὁ μέγας, μὴ ὅτι τὸν ἐπίσκοπον, ἀλλὰ καὶ τὸν πρεσβύτερον νηφάλιον εἶναι κελεύει, ἐγρηγορότα δηλαδή, καὶ μὴ ἀνειμένον, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, καὶ δυνατὸν παρακαλεῖν τὸν λαὸν ἐν τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ, καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν... κοινὸν γὰρ ἔργον ἀμφοῖν ἡ τοῦ δήμου πρὸς τὸ κρεῖττον ἐπίδοσις· τοὺς δὲ περὶ τὴν τοῦ λαοῦ διδασκαλίαν ὀλιγώρως διακειμένους ἀφορίζεσθαι· ἐπιμένοντας δὲ τῇ ἀμελείᾳ, καὶ καθαιρέσει κελεύει ἐπιτιμᾶν» (Ματθαίου τοῦ Βλάσταρη, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον Δ΄*, Κεφάλαιον Ζ΄. Πῶς δεῖ διδάσκειν τὸν λαὸν τοὺς ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους, στὸ Γ. Ράλλη – Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. ΣΤ΄, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 211-212).

φρονήματος τοῦ λαοῦ, στὴ μέθεξή του ὄχι μόνο μὲ τὰ διαθέσιμα κατὰ τὴν ἐποχὴ μορφωτικὰ ἀγαθά, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν κατὰ Θεὸν ἀναμόρφωση καὶ ἀναγέννηση. Βασικὴ προτεραιότητα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἦταν ἡ συνειδητοποίηση ἀπὸ τὸν λαὸ τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας καὶ ἡ ἐπανόρθωση τοῦ καταρρακωμένου κύρους τῶν ἀνθρώπων. Γι᾽ αὐτὸ τὰ κηρύγματα ἀπ᾽ ἄμβωνος, ἡ διδασκαλία, τὰ συγγράμματα ἐπικεντρώνονται σχεδὸν κατὰ κόρον στὴν προσπέλαση θεμάτων ἀνθρωπολογικῶν, ἰδωμένων βεβαίως ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ προοπτική. Ὁ ἄνθρωπος ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἔχει ἀξία, εἶναι ἡ κορωνίδα τῆς δημιουργίας καὶ ὀφείλει νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς πνευματικῆς δουλείας στὴν ὁποία ἔχει περιέλθει ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ κακοῦ. Αὐτὸ τὸν σκοπὸ ὑπηρετεῖ ἐν τῇ οἰκονομίᾳ του τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Σωτῆρος.

Στὴ διερεύνηση τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνθρωπολογίας κατατείνουν ὅλοι σχεδὸν οἱ λόγιοι καὶ διδάσκαλοι τοῦ Γένους κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ θεματολογία αὐτὴ ἀποτελεῖ βασικὴ προτεραιότητα στὰ κηρύγματά τους καθιστώντας μάλιστα τὸ πνευματικὸ τους ἔργο ἀνθρωπιστικό. Ὁ ὅρος «θρησκευτικὸς οὐμανισμός», ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγράψει αὐτὸ τὸ φάσμα τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀναζητήσεων στὸν χῶρο τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας κατὰ τὴν τουρκοκρατία, περιγράφει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν πνευματικὴ ζύμωση. Ὅμως οἱ λόγιοι καὶ οἱ ποιμένες τοῦ Γένους κατ᾽ οὐσίαν δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἐπιδόθηκαν διαχρονικὰ ὅλοι οἱ Πατέρες καὶ ἅγιοι, νὰ διδάσκουν δηλαδὴ τὸ περιεχόμενο τῆς ὀρθόδοξης πίστης, «ἄχρις οὗ μορφωθῇ Χριστὸς ἐν ἡμῖν»[4]. Συνεπῶς δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα πρωτόφαντο πνευματικὸ «κίνημα», ἀλλὰ ἁπλῶς παίρνει τὶς συγκεκριμένες διαστάσεις λόγῳ τῆς ἔκτακτης ἀνάγκης στὴν ὁποία βρισκόταν τότε ὁ ἑλληνισμός. Ἑπομένως αὐτοὶ οἱ ἱεροκήρυκες δὲν ἐκφράζουν ἕναν φιλοσοφικὸ ἀνθρωπισμό, ἀλλὰ περισσότερο τὸν ὀρθόδοξο θεολογικὸ προσανατολισμὸ περὶ ἀνθρώπου. Καὶ ἐφόσον στὴν Ἐκκλησία νοεῖται μόνον ὁ Θεάνθρωπος ὡς τέλειος ἄνθρωπος, ὅπως ἄλλωστε καὶ τέλειος Θεός, γι᾽ αὐτὸ καὶ προκρίνεται ἡ υἱοθέτηση τοῦ ὅρου «ὀρθόδοξος θεανθρωπισμός», μὲ τὸ περιεχόμενο ποὺ τοῦ προσέδωσε ὁ ὅσιος Ἰουστῖνος Πόποβιτς[5].

Στὴν παροῦσα μελέτη γίνεται προσπάθεια νὰ παρουσιασθοῦν ὄψεις τῆς ἀνθρωπολογίας τῶν λογίων αὐτῆς τῆς περιόδου, εἰδικότερα δὲ αὐτῶν ποὺ ἔδρασαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἕκτου μέχρι

4. *Γαλ.* δ′ 19.

5. Ἀρχιμ. Ιουστινου Πόποβιτς, *Ἄνθρωπος και Θεάνθρωπος. Μελετήματα ὀρθοόξου Θεολογίας*, Ἀθῆναι [5]1987, σ. 149.

καὶ τὸ α' ἥμισυ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα. Ἔτσι ἡ μελέτη ἀφενὸς ὁριοθετεῖται μὲ ἀφετηρία τὴν ἐποχὴ ὅπου ἀρχίζει κάπως πιὸ ἐνεργὰ νὰ ἐκδηλώνεται ἡ πνευματικὴ ζωὴ στὴν ὑπόδουλη ἐπικράτεια καὶ ἀφετέρου παρακολουθεῖ τὴ δράση τῶν ἀνθρώπων ποὺ ὑπὸ δύσκολες συνθῆκες ἀγωνίζονται γιὰ νὰ τονώσουν τὴν ὀρθόδοξη χριστιανική τους αὐτοσυνειδησία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνική τους συνείδηση. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα τὸ κίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ θεωρεῖται ὅτι ἐξαπλώνεται εὐρέως καὶ φυσικὰ σημειώνει τὸν ἀντίκτυπό του καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο[6].

Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἔργα ποὺ ἀξιοποιοῦνται ἐδῶ εἶναι κατ᾿ ἐξοχὴν γνωστὰ γιὰ τὸ συγγραφικό, διδακτικό, κηρυγματικό τους ἔργο· ὁρισμένοι μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καὶ ἀναγνωρισμένοι ἅγιοι τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας (Μελέτιος Πηγᾶς, Κύριλλος Λούκαρις, Γεράσιμος Παλλαδᾶς, Μακάριος Καλογερᾶς). Ὁ λόγος τους λοιπὸν ἔχει βαρύτητα, οἱ ἀνθρωπολογικές τους τοποθετήσεις, αὐτούσιες, ὅπως ἀκριβῶς δηλαδὴ ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς συνανθρώπους τους, ἔχουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ γι᾿ αὐτὸ θεωρήθηκε ὡς ἀναγκαῖος ὁ περιορισμὸς τῶν πηγῶν τῆς μελέτης αὐτῆς στὰ ὁμιλητικὰ τους μόνον κείμενα. Αὐτὰ στρέφονται σαφῶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξαρτήτως μορφωτικοῦ, κοινωνικοῦ ἢ ἄλλου ἐπιπέδου, καὶ γι᾿ αὐτὸ προτάσσονται γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς παρούσας στοχοθεσίας. Ὁπωσδήποτε ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς ἔχει νὰ ἐπιδείξει καὶ ἄλλα ἀξιόλογα ἔργα, ὅπως ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες, θεολογικὲς καὶ δογματικές, μαθηματάρια, ἐξειδικευμένα διδακτικὰ ἐγχειρίδια, ὑμνολογικὰ κείμενα, ἐπιστολές. Ὅμως ἡ ὁμιλητικὴ[7] ἀποτελεῖ τὸ πιὸ πρόσφορο ὑλικὸ γιὰ νὰ ἀντλήσει κανεὶς θέματα ἀνθρωπολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἐπιπροσθέτως τὰ ὁμιλητικὰ αὐτὰ κείμενα ἀκολουθοῦν τὴν προγενέστερη κηρυγματικὴ παράδοση, τόσο ἀπὸ πλευρᾶς μορφῆς καὶ ὕφους, ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου. Ἂν καὶ εἶναι κείμενα διαχρονικά, ἀποτυπώνουν ὅμως ἐναργέστερα τὶς ἀνάγκες τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς ποὺ τὰ γέννησε, τὶς προτεραιότητες τῶν ἀνθρώπων της, τὶς ἀγωνίες καὶ γενικὰ τὸ πνευματικό τους βίωμα.

Βεβαίως, τὰ περισσότερα ὁμιλητικὰ κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς βρίσκονται ἀνέκδοτα σὲ χειρογράφους κώδικες, καθὼς εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ παραγωγὴ τοῦ ἐντύπου βιβλίου ὑπῆρξε σχετικὰ περιορισμένη καὶ οἱ ὁμιλίες ἀπ᾿ ἄμβωνος δὲν προ-

---

6. Βλ. γενικῶς Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1998, σσ. 26-28 κ. ἄ.

7. Βλ. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Ὁμιλητική*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 21· Κωνστ. Κ. Κούρκουλα, *Ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*, (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθῆναι 1957.

κρίνονταν εὔκολα μεταξὺ τῶν πρὸς ἔκδοση πονημάτων τῶν λογίων ἱερωμένων. Σκοπὸς τῆς μελέτης ἑπομένως εἶναι νὰ προβληθοῦν τὰ ἴδια τὰ κείμενα ὡς οἱ πιὸ εὔγλωττοι μάρτυρες τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ἱεροκηρύκων. Γι᾽ αὐτὸ καὶ πλεονάζουν ἐδῶ, ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ τόσο ὁ θεωρητικὸς ἐξοπλισμὸς τῶν δημιουργῶν τους, ὅσο καὶ ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφωνηθοῦν.

Α. Προϋποθέσεις τῆς Ἀνθρωπολογίας

Ὁριοθετοῦνται κατ᾽ ἀρχὴν οἱ προϋποθέσεις τῆς ἀνθρωπολογίας σὲ σχέση μὲ τὰ βασικὰ θέματα ποὺ τὴν ἀπασχολοῦν (Θεὸς καὶ κόσμος, οἱ λόγοι τῶν ὄντων, εἶδος καὶ ὕλη, τὰ τέσσερα στοιχεῖα) καὶ εἰδικότερα ὅπως αὐτὰ προσεγγίζονται στὰ ὁμιλητικὰ κείμενα τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται. Μάλιστα ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων προκύπτει ὅτι οἱ ἀνθρωπολογικές ἀναζητήσεις τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐρείδονται κατὰ κανόνα στὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ στὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Πεποίθηση τῶν ποιμένων εἶναι ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ ἀνήκουν στὸν χῶρο τῆς μυστηριακῆς ἐνέργειας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς πεπερασμένος κατὰ τὴ γνώση ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβει πλήρως[8] τὸ μυστήριο τῆς δημιουργίας καὶ τὴν οὐσία τῶν ὄντων. Εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας ἡ διευκρίνηση ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ θεία οὐσία, ποὺ εἶναι ἀπροσπέλαστη, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ θεία βούληση[9], ἀπὸ τὴ βουλητικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐδῶ εἶναι ἀναγκαία ἡ διάκριση μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείων ἐνεργειῶν, ποὺ θὰ πρέπει νὰ διατρέχει κάθε θεωρητικὴ πραγμάτευση τῶν ζητημάτων αὐτῶν. Ἐξίσου ἀπαραίτητη εἶναι καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἄκτιστη θεία οὐσία καὶ τὴν κτιστὴ οὐσία τῶν ὄντων.

Αὐτὴ ἡ σύνεση, κατὰ τὴν προσέγγιση θεμάτων ποὺ ὑπερβαίνουν τὴν πεπερασμένη ἀνθρώπινη νόηση, πρέπει νὰ συνέχει κάθε πιστό. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Ἀγάπιο Λάνδο (περ. 1600 - ;1656)[10], ὁ ἄνθρωπος περιπίπτει σὲ μία κατάσταση περιεργεί-

---

8. Πρβλ. τὸ χωρίο: «Ἐὰν δὲ λέγῃ· Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν, ἀξίως νόει ἄναρχον καὶ ἀτελεύτητον, ἀλλὰ καὶ ἀνεξερεύνητον» (Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου Περὶ Θείων ὀνομάτων*, PG 4, 189C).

9. Νίκου Ματσούκα, *Κόσμος, ἄνθρωπος καὶ κοινωνία κατὰ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητη*, Ἀθήνα 1980, σσ. 47-49· Πρωτοπρ. Γεωργίου Φλωρόφσκι, *Ἀνατομία προβλημάτων της πιστεως*, μετάφρ. Ἀρχιμ. Μελετιου Καλαμαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 13, 43, 50.

10. Δέσποινας Δ. Κωστούλα, *Ἀγάπιος Λάνδος ὁ Κρής. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ*

ας καὶ δυσπιστίας. Γι᾿ αὐτὸ καλὸ εἶναι,

> «νὰ ἐρευνῶμεν περὶ τῆς θείας οἰκονομίας καὶ Θεότητος μόνον τόσον, ὅσον δυνάμεθα· εἰς δὲ τὰ ἀνερμήνευτα καὶ ἀκατάληπτα νὰ μὴ τολμῶμεν νὰ ἐγγίσωμεν, ἀλλὰ νὰ τὰ ἀφίνωμεν ὡς τυλιγμένα καὶ ἀποκεκρυμμένα εἰς τοὺς θησαυροὺς τοῦ τὰ πάντα ἐρευνῶντος καὶ γινώσκοντος Πνεύματος. Μὴν ἐρευνᾷ τὸ λοιπὸν τινὰς πράγματα ὁποῦ δὲν τοῦ δίδουν οὐδεμίαν ὠφέλειαν, οὔτε κακῶς νὰ περιεργάζεται, ἐρωτῶν διὰ μερικὰ πράγματα, ὁποῦ οἱ ἅγιοι Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν ἑρμήνευσαν· μόνον ἂς πιστεύωμεν ὀρθοδόξως, καθὼς παρελάβομεν»[11].

Ἀπαραίτητος εἶναι σὲ κάθε ἀπόπειρα προσπελάσεως τῶν θεμάτων αὐτῶν ὁ φωτισμὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὥστε νὰ ἀποφεύγονται οἱ δογματικὲς παρεκκλίσεις καὶ οἱ πιθανὲς κακοδοξίες. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πεποίθηση τοῦ ἁγίου Μελετίου Πηγᾶ (1551-1601)[12].

> «χωρὶς ἐπεξεργασίας καὶ κόπου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταμάθη τινὰς τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ, μετὰ καὶ τῆς τοῦ Παναγίου Πνεύματος βοηθείας»[13].

Ἀντιστοίχως, ἀνεξερεύνητη εἶναι καὶ ἡ χρονικὴ στιγμὴ τῆς

ἔργου του, (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἰωάννινα 1983.

11. Ἀγαπίου Λάνδου, *Ὁμιλία εἰς τὸ Ζ΄ Ἑωθινόν*, στὸ *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον ἤγουν Διδαχαὶ καὶ Ὁμιλίαι εἰς τὰς Κυριακὰς ὅλου τοῦ Ἐνιαυτοῦ. Συλλεχθεῖσαι παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητὸς ἐκ διαφόρων Διδασκάλων. Προστεθείσης ἐν τῷ τέλει τῆς Ἐξηγήσεως τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Ταυρομενείας εἰς τὰ ἕνδεκα ἑωθινὰ Εὐαγγέλια. Νεωστὶ μετατυπωθὲν εἰς κοινὴν τῶν Ὀρθοδόξων ὠφέλειαν, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθέν.* Ἐν Βενετίᾳ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος 1859, σ. 281.

12. Γ. Γ. Μαζαράκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (62-1934)*, Ἀλεξάνδρεια 1935 (ἀνατύπ. Ἀθήνα 1985), σσ. 612-668· Εὐθυμίου Κ. Λίτσα, *Τὸ ὁμιλητικὸ ἔργο τοῦ Μελετίου Πηγᾶ Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας (1590-1601) καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή του. Γραμματολογικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1992· Κυρίλλου Κογεράκη, Μητροπολίτου Ρόδου, *Ἅγιος Μελέτιος ὁ Πηγᾶς Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ἀκολουθίαι καὶ Βίος*, Ἔκδοσις Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 2009· βλ. καὶ περαιτέρω σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ ἔργο τοῦ Gerhard Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, μετάφρ. Πρωτοπρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005, σσ. 179-188.

13. Μελετίου Πηγᾶ, *ΙΑ΄ Κυριακὴ (Λουκᾶ). ''Ἄνθρωπός τις ἐποίησε δεῖπνον μέγα...'', Ἰωάν. α΄*, § 21, στὸ *Χρυσοπηγή, Εὐαγγελικῆς Διδασκαλίας περίοδος. Ἀνέκδοτοι Λόγοι γραμμένοι στὰ 1586-1587 καὶ ἐκφωνημένοι στὸ ναὸ τῆς Χρυσοπηγῆς καὶ παμμα-*

δημιουργίας, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ τρόπος αὐτῆς. Συνεπῶς, εἶναι ἀδιέξοδη κάθε προσπάθεια διερεύνησης τοῦ μυστηρίου αὐτοῦ[14], ἐνῶ ἡ πίστη θεωρεῖται ὡς ἡ ἀσφαλέστερη ὁδὸς γιὰ τὴν προσέγγισή του· αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴ νηφαλιότητα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴ δημιουργικὴ πρόνοια τοῦ Θεοῦ[15].

α. Θεὸς καὶ κόσμος

Ἀφετηρία γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση ἀποτελεῖ ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσης τοῦ Δημιουργοῦ μὲ τὰ δημιουργήματά Του καὶ κυρίως μὲ τὸ ἀνώτερο ἀπὸ αὐτὰ τὸν ἄνθρωπο.

Στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ κοσμολογία γίνεται δεκτὸ ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος»[16]. Καὶ μάλιστα ἀποκλείεται ἡ θεώρηση τῆς ὕλης ὡς δημιουργικῆς ἀρχῆς· διότι, πρῶτον, ἐὰν προϋπῆρχε ἡ ὕλη, ὁ Θεὸς δὲν θὰ ἦταν παντοδύναμος, ἐπειδὴ θὰ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ὕλη γιὰ νὰ δημιουργήσει τὸν κόσμο· καὶ δεύτερον, θὰ ἔπρεπε αὐτὴ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀΐδιος, ἀλλὰ ἀΐδιος εἶναι μόνον ὁ Θεός. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου «ἐπιφέρει τὴν τομὴν τῶν ὄντων εἰς δύο, εἰς τὸ ἄκτιστον καὶ εἰς τὸ κτιστόν»[17]. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ διάκριση μεταξὺ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου δὲν ἀπαντᾶ στὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ παράδοση, λ.χ. στὴν Πλατωνικὴ καὶ στὴ Νεοπλατωνικὴ ἐκδοχή της[18], οὔτε ἀκόμη καὶ στὰ Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα[19],

---

καρίστου Κωνσταντινουπόλεως (κατὰ τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδικα). Ἀναστήλωσε Γ. Βαλέτας, Ἀθῆναι 1958, σ. 388.

14. Βλ. ἀρχικῶς Παναγιώτη Κ. Χρήστου, *Τὸ μυστήριο τοῦ Θεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 95-100.

15. «... ὁ Θεὸς ὅτε βούλεται δημιουργεῖ Λόγῳ ὁμοουσίῳ καὶ Πνεύματι δι' ἄπειρον ἀγαθότητα. Καὶ μὴ εἴπῃς, τίνι τῷ λόγῳ νῦν ἐδημιούργησεν ἀεὶ ἀγαθὸς ὑπάρχων; Ἐπεί, κἀγώ σοι λέγω, ὅτι ἡ τῆς ἀπείρου οὐσίας ἀνεξιχνίαστος σοφία τῇ ἀνθρωπίνῃ οὐχ ὑποπίπτει γνώσει» (Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια περὶ Ἀγάπης*, PG 90, 1048C).

16. «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παρήγαγες» (Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Θεια Λειτουργία*, Εὐχὴ τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς)· πρβλ. καὶ «τὰ πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γενέσθαι» (*Β΄ Μακ*. η΄ 28).

17. Π. Κ. Χρήστου, *Ὁ Μέγας Βασίλειος. Βίος καὶ πολιτεία. Συγγράμματα. Θεολογικη σκέψις*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 254· βλ. ἐπίσης Ἀ. Κεσελόπουλου, *Ἄνθρωπος και φυσικὸ περιβαλλον. Σπουδη στὸν ἅγιο Συμεων τον Νέο Θεολόγο*, Ἀθήνα 1992, σσ. 27-29, 52-57.

18. Βλ. σχετικῶς Ἰω. Ν. Θεοδωρακόπουλου, *Εἰσαγωγὴ στὴ φιλοσοφία*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα ³2006, σ. 176.

19. «Ἔστι γὰρ ... τὰ μὲν αἰσθητῶς ἱερὰ τῶν νοητῶν ἀπεικονίσματα, καὶ ἐπ' αὐτὰ χειραγωγία και ὁδός· τὰ δὲ νοητά, τῶν κατ' αἴσθησιν ἱεραρχικῶν αρχη καὶ ἐπιστημη»

ὅπου ἡ κυρίαρχη ὀντολογικὴ διάκριση ἑστιάζεται ἀποκλειστικὰ στὸ αἰσθητὸ καὶ στὸ νοητὸ στοιχεῖο.

Καὶ πάλι ὅσον ἀφορᾶ τὴν ὕλη, αὐτὴ ὑπάρχει πάντοτε μὲ κάποια μορφὴ (εἶδος). Ἔτσι τὸ εἶδος καὶ ἡ ὕλη ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τοῦ συγκεκριμένου ὄντος. Κλασσικὴ εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ὅτι ὁ Θεὸς «εἰς νοῦν βουλόμενος καὶ ὁρμήσας ἀγαγεῖν εἰς γένεσιν τὰ μὴ ὄντα, ὁμοῦ τε ἐνόησεν ὁποῖόν τινα χρὴ τὸν κόσμον εἶναι, καὶ τῷ εἴδει αὐτοῦ τὴν ἁρμόζουσαν ὕλην συναπεγέννησε»[20]. Αὐτὴ ἡ διάκριση εἶναι προσφιλὴς καὶ στοὺς μεταβυζαντινοὺς λογίους καὶ τὴ χρησιμοποιοῦν ὄχι μόνο στὰ ἐπιστημονικά, ἀλλὰ καὶ στὰ ὁμιλητικά τους κείμενα. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ ἅγιος Γεράσιμος Παλλαδᾶς (περ. 1630-1714)[21], πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ὅταν γράφει:

> «Σύνθετα σώματα εἶναι αὐτὰ ὁποῦ ἔχουσι κοινῶς τὴν κατὰ τὸ εἶδος μεταβολήν, ἤτοι γένεσις, φθορά, ἀλλοίωσις, αὔξησις. Σύνθετα ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος εἶναι ὡσὰν ὁ ἄνθρωπος. Αὐτοὺς τοὺς τέσσαρας βαθμοὺς ὁ ἄνθρωπος ἐπέρασεν ἀπὸ τὴν γένεσίν του, ἕως καὶ ἐκατέβη κάτω εἰς τὴν ἄλλην ἄκραν τῆς κλίμακος, τὴν ὕλην, ὅτι ἀπὸ χῶμα τῆς γῆς ὁ Θεὸς τὸν ἔπλασε, τὸ εἶδος, ὅτι ὄρθιον τὸν ἔπλασε καὶ ζῶον λογικόν, μὲ τὰ ὁποῖα ἐδιάφερεν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ζῷα»[22].

Γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία ὁ κόσμος ὡς κτιστὸς δὲν εἶναι αὐθύπαρκτος καὶ αὐτάρκης. Ἡ σύνολη δημιουργία εἶναι «προϊὸν» τῆς ἀγαθότητας[23] καὶ τῆς βούλησης τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι ἐξωτερικῆς

(Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG 3, 397C).

20. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὴν ἑξαήμερον ὁμιλία Β'*, ἔκδ. S. Giet, Basile de Césarée Homélies sur l' héxaéméron, SC 26bis, Paris, 1949, 2, 3-6, σ. 148.

21. Ἑλένης Σ. Χατζόγλου – Μπαλτᾶ, *Γεράσιμος Β' Παλλαδᾶς, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (± 1625/30 – 1714). Ὁ βίος καὶ τὸ συγγραφικόν του ἔργον*, (Διδακτορικὴ Διατριβή), «Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων», Ἀθῆναι 2006 καὶ τῆς ἰδίας, «Ἡ ἐπιστολιμαία διατριβὴ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΝΒ' (2004-2006), σσ. 251-322· βλ. καὶ Κυρίλλου Κογεράκη, Μητροπολίτου Ρόδου, *Ἅγιος Γεράσιμος ὁ Παλλαδᾶς Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ἀκολουθία καὶ Βίος*, Ἀλεξάνδρεια 2009.

22. Γερασίμου Παλλαδᾶ, *Τῇ Κυριακῇ β' τῶν ἁγίων Νηστειῶν, Λόγος ξζ'. Εἰς τὸν παραλυτικόν*, χφ. Ἱερᾶς Μονῆς Σινᾶ ἀρ. 1173, φ. 47v.

23. «Πρῶτον δ' ἁπάντων ἐκεῖνο εἰπεῖν ἀληθές, ὡς ἀγαθότητι πάσας ἡ ὑπερούσιος θεαρχία τὰς τῶν ὄντων οὐσίας ὑποστήσασα πρὸς τὸ εἶναι παρήγαγεν. Ἔστι γὰρ τοῦτο τῆς πάντων αἰτίας καὶ ὑπὲρ πάντα ἀγαθότητος ἴδιον τὸ πρὸς κοινωνίαν

ἀναγκαιότητας ἢ ἀόριστης τυχαιότητας. Ἔχει παρατηρηθεῖ σχετικὰ ὅτι ὁ κόσμος ἦταν δυνατὸν καὶ νὰ μὴν ὑπάρξει, διότι καμία ἀναγκαιότητα δὲν ὁδήγησε στὴν ὕπαρξή του· αὐτὴ κατέστη δυνατὴ μόνο χάρη στὴ θέληση τοῦ πανάγαθου Θεοῦ[24].

Μάλιστα ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὸν σύμπαντα κόσμο ἔχοντας κάποιο σκοπό. Κάθε ὂν ἔχει δημιουργηθεῖ σύμφωνα μὲ «τοὺς ἐν Θεῷ τῶν ὄντων οὐσιοποιούς καὶ ἑνιαίως προϋφεστῶτας λόγους, οὓς ἡ θεολογία προορισμοὺς καλεῖ, καὶ θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα, τῶν ὄντων ἀφοριστικὰ καὶ ποιητικά, καθ' οὓς ὁ ὑπερούσιος τὰ ὄντα πάντα καὶ προώρισε καὶ παρήγαγε»[25]. «Λόγος» γιὰ κάθε ὂν ὀνομάζεται ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερο στοιχεῖο του ποὺ καθορίζει τὸν μοναδικό του ρόλο στὸ θεῖο σχέδιο. Ἔχει ἐμφυτευθεῖ σὲ κάθε ὂν ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ Λόγο καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐσώτατη οὐσία του, ἡ ὁποία μάλιστα ἐξασφαλίζει τὴ θεία παρουσία σ' αὐτό. Γνωρίζοντας κανεὶς τοὺς «λόγους τῶν ὄντων» μπορεῖ νὰ ὁδηγηθεῖ στὴ γνώση τοῦ θείου θελήματος γιὰ καθένα ἀπὸ αὐτά[26]. Αὐτοὶ οἱ «λόγοι τῶν ὄντων» ὀνομάζονται καὶ «παραδείγματα», ὅρος ποὺ δηλώνει τὶς θεῖες ἐνέργειες ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν[27]. Ἡ ἀγαθὴ θεία προαίρεση καθόρισε προαιωνίως τὴν ὕπαξη τῶν λόγων τῶν ὄντων[28]. Στοὺς λόγους τῶν ὄντων καὶ στὴ συνεκτικὴ μεταξὺ αὐτῶν δύναμη φανερώ-

---

ἑαυτῆς τὰ ὄντα καλεῖν, ὡς ἑκάστῳ τῶν ὄντων ὥρισται πρὸς τῆς οἰκείας ἀναλογίας» (Διονυσιου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ ουρανιου ἱεραρχιας*, ἔκδ. René Roques, Günter Heil, Maurice de Gandillac, Denys l'Aréopagite La Hiérarchie céleste, *SC* 58, Paris 1958, σ. $93_{21\text{-}27}$)· πρβλ. «Ἐπεὶ οὖν ὁ ἀγαθὸς καὶ ὑπεραγαθος θεὸς οὐκ ἠρκέσθη τῇ ἑαυτοῦ θεωρίᾳ, ἀλλ' ὑπερβολῇ ἀγαθότητος εὐδόκησε γενέσθαι τινὰ τὰ εὐεργετηθησόμενα καὶ μεθέξοντα τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος, ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγει καὶ δημιουργεῖ τὰ συμπαντα» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδοξου πίστεως*, ἔκδ. B. Kotter, Expositio fidei, Die Schriften des Johannes von Damaskos, t. II, Berlin-New York 1973, ιστ', σ. $45_{2\text{-}5}$).

24. Πρωτ. Γεωργίου Φλωρόφσκι, *Ἀνατομία προβλημάτων*, ὅπ. π., σσ. 10-11.

25. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ Θείων ὀνομάτων*, PG 3, 824C.

26. Μοναχῆς Θεοσέμνης, *Ἄνθρωπος καὶ κόσμος. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς κοσμολογίας του άγιου Μαξιμου του Ὁμολογητοῦ και της αισχυλειας θεωρησης τοῦ πεπρωμένου*, Χανιὰ 2010, σσ. 38-39 καὶ Καλλίστου Γουέαρ, Ἐπισκόπου Διοκλειας, *Ὁ Ὀρθοδοξος Δρόμος. Ὁ Θεὸς ὡς Μυστήριο, Τριάς, Δημιουργός, Ἄνθρωπος, Πνεῦμα, Προσευχή, Αἰωνιότητα*, μετάφρ. Μαρίας Πάσχου, Ἀθήνα ⁶1994, σ. 39.

27. Vl. Lossky, *Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 109.

28. «... (ὁ Θεὸς) τοὺς γὰρ λόγους τῶν γεγονότων ἔχων πρὸ τῶν αἰώνων ὑφεστωτας βουλησει αγαθῇ» (Μαξίμου του Ὁμολογητοῦ, *Περι διαφυρων ἀποριων*, PG 91, 1080A).

νεται ἡ ἐνυπόστατη σοφία τοῦ Θεοῦ Λόγου.

Ἀσφαλῶς τὰ ἐν λόγῳ «παραδείγματα» δὲν συσχετίζονται μὲ τὶς «ἰδέες – παραδείγματα» τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ἀποτελοῦν πρότυπα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου[29]. Ἐπίσης δὲν τίθεται ζήτημα προκαθορισμοῦ τῆς οὐσίας τῶν κτιστῶν ὄντων ἀπό προϋπάρχουσες «ἰδέες», δηλαδὴ ἀπὸ ἕνα ἀρχετυπικὸ ὑλικό. Ἀναλόγως καὶ οἱ μεταβυζαντινοί, ὅπως ὁ ἅγιος Μελέτιος Πηγᾶς, δὲν συμμερίζονται τὴν πλατωνικῆς προέλευσης ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος, καὶ γενικότερα ὁ κτιστὸς κόσμος, συγκροτήθηκαν ἀπὸ κάποια προϋπάρχουσα «ἰδέα»:

> «Πλὴν μὴ νοεῖς ἰδέαν κατὰ τοὺς ἔξω σοφούς, οὐσίαν ὑπάρχουσαν, μάλιστα αὐθυπάρχουσαν ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ διανοίας. ''Ἐποίησε λοιπὸν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον -ἄκουε!- αὐτῇ διανοίᾳ τοῦ Θεοῦ τὸν ἄνθρωπον''... ὅρος ἀνθρώπου εἶναι ὁ λόγος, ὁ περιέχων τὴν φύσιν ὅλην τῆς ἀνθρωπότητος· ὡς ἀκούεις ἐσὺ ὁ σοφός, ἄνθρωπός ἐστιν οὐσία ἔμψυχος, νοερὰ ψυχὴ καὶ λογική, νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτική»[30].

Διότι, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀντίθετα πρὸς τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη, στὴ χριστιανικὴ ὀντολογικὴ θεώρηση ὁ κόσμος ἔχει δημιουργηθεῖ «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» καὶ ὄχι ἀπὸ κάποια προϋπάρχουσα ὕλη. Μάλιστα, ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου τέθηκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου, στὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς διέθεσε τὸ πλήρωμα τῆς ἀγαπητικῆς Του δύναμης πλάθοντάς τον κατὰ τὴν εἰκόνα Του. Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος Νοταρᾶς (1641-1707)[31] ἀναφέρεται στὴ σκοπιμότητα τῶν θείων δημιουργικῶν ἐνεργειῶν:

> «Δὲν εἶναι δυνατὸν μήτε ἐνδεχόμενον νὰ κάμῃ ὁ Θεὸς μήτε ἡ φύσις, τὸ ὀργανικὸν αἴτιον τοῦ Θεοῦ, μηδένα πρᾶγμα χωρὶς τίποτε τέλος. Καθὼς καὶ οἱ ἔξω φιλόσοφοι λέγουσι, Θεὸς καὶ φύσις οὐδὲν μάτην ποιεῖ, ἀλλὰ μάλιστα τὰ ὅσα γίνουνται πρὸ τοῦ τέλους, διὰ τὸ τέλος γίνονται»[32].

Τὸ ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ σύμπαντος κόσμου ἀνάγεται στὴν

---

29. Πλάτωνος, *Τίμαιος* 28c-29ab.

30. Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῆς Α΄ Νηστειῶν δεύτερος. ''Τῇ ἐπαύριον ἠθέλησεν ὁ Ἰησοῦς ἐξελθεῖν εἰς τὴν Γαλιλαίαν''*, *Ἰωάν. α΄*, § 13, στὸ *Χρυσοπηγή*, σ. 376.

31. Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλου, *Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων (1641-1707)*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907· Ἰω. Ν. Καρμίρη, «Δοσίθεος (Πατριάρχης Ἱεροσολύμων)», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Ε΄, 191-197.

32. Δοσιθέου Νοταρᾶ, *Τῇ Κυριακῇ τοῦ Ἀσώτου*, χφ. ΜΠΤ 254, σ. 362.

ἀγαθοποιὸ δύναμη τοῦ Θεοῦ εἶναι κάτι ποὺ ἐπισημαίνεται ἐπανειλημμένως καὶ στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, ὅπως γιὰ παράδειγμα φανερώνουν τὰ λόγια τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου·

> «Φυσικὰ μὲν μόνος ὁ Θεὸς ἔχει τὴν ἀγαθότητα, εἰς δὲ τὴν γνώμην, γίνεται ἀγαθός, ἤγουν καλὸς καὶ ὁ θεομίμητος καὶ ἐνάρετος· ἀμὴ τινὰς οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε Ἄγγελος εἶναι κυρίως καὶ καθολικὰ ἀγαθός, εἰμὴ μόνον ὁ Θεὸς ὁ πανάγαθος· διότι εἰς τὸν Θεὸν μὲν εἶναι κατὰ φύσιν ἡ ἀγαθότης, καὶ δι' αὐτὸ εἶναι ἄτρεπτος, ἀμὴ εἰς τοὺς Ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους εἶναι κατὰ προαίρεσιν, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι τρεπτοί, τουτέστιν ἠμπορεῖ νὰ γένῃ ὁ ἀγαθὸς πονηρός, καθὼς τινες ἔπαθον Ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι διὰ τὴν κακήν τους προαίρεσιν»[33].

Κάθε δημιούργημα προῆλθε «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος» καὶ μόνον Ἐκεῖνος ὡς αἰωνίως ὑπάρχων εἶναι ὁ Ὤν, ἡ ἀληθινὴ Ὕπαρξη. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ πηγὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἡ πηγὴ τῆς διατήρησης, τῆς ἑνότητας καὶ τῆς ἁρμονίας, ποὺ συνέχουν ὁλόκληρη τὴν κτίση[34]. Ὁ Θεὸς ἑπομένως εἶναι δημιουργὸς καὶ συντηρητής, τόσο γιὰ τὰ ἄψυχα ὅσο καὶ γιὰ τὰ ἔμψυχα δημιουργήματά Του. Ἡ μὲν ἄπειρη σοφία Του γνωρίζει τὴ φύση καὶ τὶς ἀνάγκες ὅλων τῶν δημιουργημάτων, ἡ δὲ ἄπειρη ἀγάπη Του συνέχει τὴ δημιουργία, διότι ἐκχέεται τόσο σὲ κάθε ἕνα δημιούργημα χωριστά, ὅσο καὶ στὴ σύνολη δημιουργία.

Ἡ κοσμολογικὴ διάσταση τῶν θεμάτων αὐτῶν προϋποθέτει τὸν καθορισμὸ τῶν ὅρων καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς δημιουργίας. Κατ᾽ ἀρχὴν ὑπάρχει διάκριση ὡς πρὸς τὴν οὐσία μεταξὺ τῆς ἄκτιστης δημιουργικῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ τοῦ κτιστοῦ σύμπαντος κόσμου. Συγκεκριμένα, ὁ κτιστὸς κόσμος εἶναι αἰσθητὸς (ἄνθρωποι, ζῶα, φυτὰ κ. ἄ.) καὶ νοητὸς (ψυχές, ἄγγελοι, δαίμονες), ἐνῶ ἄκτιστος εἶναι μόνον ὁ ὑπερούσιος Θεός. Βεβαίως ἡ ὑπερουσιότητα τοῦ Θεοῦ δηλώνει τὴ ριζικὴ ἀνομοιότητα τῆς «οὐσίας» Του μὲ τὴν οὐσία τῶν κτιστῶν ὄντων. Κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητή, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι «ὢν»

---

33. Ἀγαπίου Λάνδου, *Τῇ δωδεκάτῃ Κυριακῇ τοῦ Ματθαίου*, στὸ *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον*, σ. 151.

34. «Τοῦτο γάρ ἐστι τὸ χρίσμα, καθ' ὃ Χριστὸς γέγονεν ἐκ τοῦ χρίσαντος Πατρός, παρὰ τοὺς μετόχους αὐτοῦ, ὁμοίως καὶ ὅλην τὴν ἐν αὐτῷ θεότητα, ὅτι ἐν αὐτῷ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς, εἰς αὐτὴν ἀκολουθεῖ νὰ ὁμολογᾷ τὴν ἔμφυτόν του ἀγαθότητα καὶ τὴν ποιητικὴν καὶ συνεκτικὴν δύναμιν, ἣν ἔχει κατὰ πάντων τῶν κτισμάτων» (Μελετίου Συρίγου, *Τῇ Κυριακῇ τῶν Ἁγίων Πάντων*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 448, φ. 4).

ἀλλὰ «ὑπὲρ τὰ ὄντα», ἐφ᾽ ὅσον δημιουργεῖ ὁ Ἴδιος τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος[35]. Ὅμως, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ ἄγγελοι ἀνήκουν στὸν κτιστὸ κόσμο, οἱ ἄγγελοι εἶναι μὲν ἄϋλοι σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ «ὑλικοὶ» συγκρινόμενοι πρὸς τὸν Θεό[36]. Ἐπισημαίνεται ὅμως ὅτι διαφέρουν σαφῶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, κατὰ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὄχι οἱ ἄγγελοι, πλάσθηκαν «κατ᾽ εἰκόνα» Θεοῦ.

Ὁ Ἠλίας Μηνιάτης (1669-1714)[37], στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα, κάνει μία ἄρτια παρουσίαση τοῦ ρόλου καὶ τοῦ ἔργου τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων καὶ μία σαφὴ τοποθέτησή τους μέσα στὴ δημιουργία:

> «Οἱ Ἄγγελοι εἶναι ἐκεῖνα τὰ λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα· ἄϋλα εἰς τὴν οὐσίαν, ὀξύτατα εἰς τὴν κίνησιν, ἀκοπίαστα εἰς τὸν δρόμον· ἀναβαίνουσιν εἰς τὸν οὐρανόν, κατεβαίνουσιν εἰς τὴν γῆν, περιέρχονται ὅλην τὴν Κτίσιν· καὶ ἡ ψυχὴ ἔχει τοὺς ὑπηρέτας λογισμούς, ὁποὺ ἀποῦ ἀπεσταλμένοι ἀκαταπαύστως, εἰς μίαν στιγμὴν πετοῦσιν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὴν Δύσιν, ἀπὸ τὴν γῆν εἰς τὸν οὐρανόν, ἀπὸ τὸν οὐρανὸν εἰς τὸν ᾌδην· διαβαίνουσιν ἄπειρα διαστήματα, τείχη, βουνά, πελάγη, δὲν τοὺς ἐμποδίζουσι φυλακαί, κλειδία, σφραγίδες, δὲν τοὺς κρατοῦσιν· ὥστε ὁποῦ, καθὼς εἶπον, δὲν ἠξεύρω εἰς τί οἱ Ἄγγελοι ὑπερβαίνουσι τὴν ψυχήν. Ἠξεύρω μάλιστα, πῶς ἡ ψυχὴ ὑπερβαίνει τοὺς Ἀγγέλους εἰς τοῦτο· ὅτι οἱ Ἄγγελοι δὲν λέγονται εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ»[38].

Βεβαίως, ἡ θαυμαστὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, τῶν ἐμψύχων καὶ ἀψύχων, παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπο πρὸς θεωρία τῶν ἀκτίστων τοῦ Θεοῦ ἐνεργειῶν καὶ διεγείρει τὸν θαυμασμὸ γιὰ τὴ συγκεκρο-

---

35. «εἰ γὰρ αὐτὸς τὰ ὄντα ἐκ τῶν μὴ ὄντων δημιουργεῖ, οὐκ ἄρα τῶν ὄντων ἐστίν, ἀλλ' ὑπὲρ τὰ ὄντα» (Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τὸ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου Περὶ Θείων ὀνομάτων*, PG 4, 189C).

36. «Ἀσώματος δὲ λέγεται καὶ ἄυλος, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὑρίσκεται, μόνον γὰρ ὄντως ἄυλον τὸ θεῖόν ἐστι καὶ ἀσώματον» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἔκδοσις ἀκριβής, ὅπ. π., ιζ', σ. $45_{11\text{-}14}$).

37. Βλ. ἀρχικῶς, Κ. Γ. Κασίνη, *Ἡ Ρητορικὴ τῶν Διδαχῶν τοῦ Μηνιάτη*, τόμος πρῶτος, Α΄. Ἡ Ἀντίθεση, Ἀθήνα 1999· Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, «Ἠλίας Μηνιάτης», *Παρνασσὸς* ΙΑ΄ (1969), 559-576· Χ. Γ. Πατρινέλη, «Ἠλίας ὁ Μηνιάτης», *ΘΗΕ*, τόμ. Ϛ', Ἀθῆναι 1965, στ. 32-37.

38. Ἠλία Μηνιάτη, *Κυριακῇ Γ΄ τῶν Νηστειῶν. Τί γὰρ ὠφελήσει ἄνθρωπον, ἐὰν κερδήσῃ τὸν κόσμον ὅλον, καὶ ζημιωθῇ τὴν Ψυχὴν αὐτοῦ; Ἢ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς Ψυχῆς αὐτοῦ; Μάρκ. η΄. Περὶ Ψυχῆς*, στὸ *Διδαχαὶ*..., σ. 88.

τημένη ἁρμονία ποὺ διέπει τὰ πάντα. Ἡ ἐξέταση καὶ μελέτη τῆς δημιουργίας εἶναι ὁ ἀψευδὴς μάρτυρας γιὰ τὴν παντοδυναμία, τὴ σοφία καὶ τὴν ἀγαθότητα τοῦ ἀπείρου Θεοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ πεποίθηση διαχρονικὰ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας[39] καὶ αὐτὸ τονίζει κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδο καὶ ὁ Κρητικὸς μοναχὸς Ἀγάπιος Λάνδος:

> «Ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸν κόσμον μὲ σοφίαν ἀνείκαστον, διὰ νὰ βλέπουν οἱ ἄνθρωποι τοιαῦτα ἔργα θαυμάσια, νὰ γνωρίσουν τὸν Ποιητὴν ἀπὸ τὰ ποιήματα· τὰ ὁποῖα καὶ χωρὶς γλῶσσαν διηγοῦνται τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴν σύνταξιν ὁποῦ ἔχουν καὶ ὡραιότητα. Ἐὰν οὖν θαυμάζῃς, ἄνθρωπε, τὸν οὐρανὸν μὲ τοὺς φωστῆρας, τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, πῶς εἶναι τοσοῦτον ὡραῖα καὶ εὔμορφα κτίσματα, περισσότερον πρέπει νὰ θαυμάσῃς τὸν Κτίστην, ὁποῦ τὰ ἔκαμε μὲ ἕνα λόγον καὶ εὔκολα»[40].

Αὐτὴ ἡ θαυμαστὴ συγκρότηση τοῦ κόσμου ἐξαίρεται συχνὰ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας[41], ποὺ εἶναι ἐραστὲς ὄχι μόνο τοῦ φυσικοῦ κάλλους, ἀλλὰ ἀναγωγικὰ τῆς δημιουργικῆς καὶ ἀγαθοποιοῦ δυνάμεως τοῦ Δημιουργοῦ, στὶς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Ὁποίου μπορεῖ νὰ γίνει μέτοχος ὁ κτιστὸς ἄνθρωπος.

Βεβαίως ἡ κτίση προσφέρει ὄχι μόνον αἰσθητικὴ τέρψη καὶ ἀναψυχή, ἀλλὰ καὶ παραδείγματα ἠθικοῦ καὶ πρότυπου κοινωνικοῦ βίου, στὶς περιπτώσεις ἐντελοῦς λειτουργίας τοῦ ζωϊκοῦ ἢ φυτικοῦ βασιλείου. Αὐτὰ ὅλα λειτουργοῦν ἀφενὸς παιδαγωγικὰ καὶ παραδειγματικὰ καὶ ἀφετέρου παρακινοῦν πρὸς δοξολογία τοῦ Δημιουργοῦ καὶ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὶς ἄπειρες δωρεὲς καὶ εὐεργεσίες Του. Δυστυχῶς ὅμως οἱ ἄνθρωποι πολλὲς φορὲς ἀποδίδουν λατρεία «τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα»[42] καὶ ὁδηγοῦνται στὴν εἰδωλολατρία,

---

39. Πρβλ. «ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν αἰσθητῶν τούτων καὶ περιγραπτῶν σωμάτων ἀναλογιζώμεθα τὸν ἄπειρον καὶ ὑπερμεγέθη καὶ πᾶσαν διάνοιαν ἐν τῷ πλήθει τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως ὑπερβαίνοντα» (Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον ὁμιλία α'*, ὅπ. π., 11, 12-16, σ. 134).

40. Ἀγαπίου Λάνδου, *Τῇ δευτέρᾳ Κυριακῇ τοῦ Ματθαίου*, στὸ *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον*, σ. 104.

41. Πρβλ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *Λόγος πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας ἐπὶ ταῖς δυσημερίαις ταῖς γενομέναις, καὶ τῇ τοῦ λαοῦ καὶ πολλῶν ἱερέων διώξει καὶ διαστροφῇ, καὶ περὶ ἀκαταλήπτου, καὶ κατὰ Ἰουδαίων*, PG 52, 492-496· τοῦ ἰδίου, *Εἰς Γένεσιν Ὁμιλία Ε'*, PG 53, 52 κ. ἀ.

42. *Ρωμ. α'* 25.

στὴ φυσιοκρατία καὶ σὲ διάφορες μορφὲς ἀνιμισμοῦ[43]. Αὐτὸ ἐκφράζει σὺν τοῖς ἄλλοις ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος (1565/1570 - 1621/1630)[44] μὲ τὰ ἑξῆς:

«Θέλει νὰ εἰπῇ ἂν τύχῃ τινὰς διὰ τῶν κτισμάτων νὰ βλέπουν, ἤγουν νὰ βλέπουν οἱ ἄνθρωποι τὸν οὐρανὸν πῶς εἶναι στολισμένος καὶ τὴν γῆν καὶ ὅλα τὰ κτίσματα, καὶ νὰ ἐγνωρίσουν τὸν Θεὸν ὁποῦ τὰ ἔκαμεν, ἔκαμέ το καὶ τοῦτο ὁ Θεός, ἀμὴ δὲν ἐδυνήθησαν οἱ ἄνθρωποι μετ᾽ αὐτὰ νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ ἐγνωρίσουν τὸν Θεόν, ἀμὴ ἄλλαξαν τὴν δόξαν τοῦ ἀφθάρτου Θεοῦ ἐν ὁμοιώματι εἰκόνος φθαρτοῦ ἀνθρώπου»[45].

Συμπερασματικὰ λοιπὸν θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε χάρη στὴ σοφὴ θεία βούληση καὶ ἐνέργεια, συνέχεται καὶ διαφυλάσσεται χάρη στὴ θεία πρόνοια, ἐνῶ προορίζεται γιὰ τὴν κατὰ χάριν θέωση.

β. Ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴ δημιουργία

Ὅλα τὰ δημιουργήματα ἔχουν δημιουργηθεῖ ὡς «καλὰ λίαν»[46] ἀπὸ τὸν Θεό, ἡ ἀγαθότητα τοῦ Ὁποίου ἀγγίζει τόσο τὰ λογικὰ ὅσο καὶ τὰ ἄλογα ὄντα[47].

---

43. Καὶ ὁ Μελέτιος Συρίγος (1585-1663) διακρίνοντας τὴν παρὰ φύσιν «ἀγάπη» τῆς κτίσης, ποὺ ἀντιβαίνει πρὸς τὴν ὀρθὴ διαχείρισή της, ὑπογραμμίζει: «Φύσει γὰρ πᾶσι τοῖς ζῴοις τὴν ἀγαπητικὴν ταύτην ἐγκατέσπειρε δύναμιν πρὸς τὴν αὐτῶν συντήρησιν, μὴ δυναμένου ἄλλως διατηρεῖσθαι τοῦ θνητοῦ γένους, εἰμὴ δι' αὐτῆς. Ἀλλὰ κολάζει τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἀκαιρίαν, διατὶ δὲν θέλει νὰ εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς φύσεως τόσον ἰσχυρὰ ὥστε νὰ χωρίζῃ καὶ τὸ πλάσμα ἀπὸ τὸν πλάστην του, ἀλλ' ἕως μὲν πρὸς Θεὸν ὁδηγῇ καὶ κατὰ σκοπὸν τοῦ δεδωκότος εὐθύνεται. Πρὸς τὰ καίρια ἐπὶ τὰ πρόσω ἰέσθω καὶ κατευοδούσθω θάλλουσα, διατέμνουσα δὲ ἀπὸ Θεοῦ ἐκτετμήσθω καὶ ἀπερρίφθω ὡς ἄχρηστος, μάλιστα ὡς ἐμπόδιον τῆς κατὰ Χριστὸν πορείας, ὡς διαστρέφουσα τὸν νοῦν καὶ ἀπάγουσα ἐπὶ τὸ ἀποστῆναι ἀπὸ Θεοῦ ζῶντος καὶ προτεθῆναι τῇ φθορᾷ» (Μελετίου Συρίγου, *Τῇ Κυριακῇ τῶν Ἁγίων Πάντων*, χφ. ἀρ. ΜΠΤ 448, φ. 12).

44. Βλ. ἀρχικῶς Κ. Ι. Δυοβουνιώτη, «Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 13 (1914), 451-463· Ἐμμ. Ἰ. Κωνσταντινίδη, «Μάξιμος, ὁ Πελοποννήσιος», *ΘΗΕ*, τόμ. Η΄, 637-638· καὶ γενικότερη βιβλιογραφία βλ. στὸ ἔργο τοῦ G. Podskalsky, ὅπ. π., σσ. 210-212.

45. Μαξίμου Πελοποννησίου, *Διδαχὴ εἰς τὴν Κυριακὴν πρὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου*, χφ. ἀρ. ΜΠΤ 170, φ. 5.

46. *Γέν*. α΄ 31.

47. «Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ἄλογοι ψυχαί, καὶ πάντα τὰ ἄλογα ζῶα, τὰ ἀέρια, τὰ

Ἀπὸ τὰ αἰσθητά δημιουργήματα τοῦ κτιστοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀνώτερο καὶ τελειότερο, διότι δημιουργήθηκε «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ». Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, ἀποκαλεῖ τὸν ἄνθρωπο «βασιλέα τῆς κτίσεως»[48], ἐφόσον ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει κατ' ἐξοχὴν χαρακτῆρα δοξολογικὸ τῆς ἀγαθότητας καὶ τῆς μεγαλουργίας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ ἅγιος Γεράσιμος Παλλαδᾶς ἐπισημαίνει κατ' ἐπανάληψιν στὸ ἔργο του τὴν ἀξία τῆς δημιουργίας, τὴν ἀπόδοση τιμῆς τοῦ Δημιουργοῦ πρὸς τὰ δημιουργήματά Του, τονίζει μάλιστα τὴν ἀξιολογικὴ διαβάθμιση τῶν δημιουργημάτων, μὲ κορωνίδα αὐτῶν τὸν ἄνθρωπο·

> «Τοιοῦτος ἀγαθὸς καὶ δίκαιος Πατὴρ εἶναι ὁ τῶν ὅλων Θεός. Ὅλα τὰ κτίσματά του ὡσὰν τέκνα τὰ ἐγέννησε καὶ τὴν ἀγαθοσύνην του ἴσα τὴν κάνει εἰς ὅλα ἀναλόγως, κατὰ τὴν ἀξίαν ἑκάστου. Θέλει νὰ τιμήσῃ τοὺς ἀγγέλους ὡς πλησιέστερα καὶ ἄϋλα καὶ ἐξ ἀθανασίας λάμποντα κτίσματα· θέλει νὰ τιμήσῃ τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἰδίας εἰκόνας· θέλει νὰ τιμήσῃ καὶ τὰ ἄψυχα, ἤτοι τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς. Εἶναι δὲ ἡ ἐξαίρετος τιμὴ εἰς ταῦτα ὅλα διπλῆ. Ἡ πρώτη τιμὴ εἰς τὸν πρῶτον ἐρχομὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὴν δευτέραν αὐτοῦ Παρουσίαν. Μὲ τὴν πρώτην αὐτοῦ παρουσίαν τοὺς ἀγγέλους ἐδόξασε... Τοὺς ἀνθρώπους ἐτίμησε μὲ τὴν ἀγάπην... Ὁμοίως καὶ τὰ ἄλλα ὅλα τὰ ἐτίμησεν ὁ Θεὸς μὲ τὴν ἀνακεφαλαίωσιν πάντων εἰς τὸν Κύριον Ἰησοῦν»[49].

Ὁ Θεὸς ὡς ἀνενδεὴς δὲν δημιουργεῖ τὸν κόσμο γιὰ τὸν ἑαυτό Του, ἀλλὰ σκοπός Του εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Τὰ πάντα τίθενται στὴν ὑπηρεσία του καὶ αὐτὸν ἐξυπηρετοῦν. Καὶ μάλιστα

χερσαῖα, τὰ ἑρπετά, τὰ ἐν ὕδασι, τὰ ἀμφίβια, τὰ ὑπὸ γῆν ἐγκεχωσμένα, πάντα ταῦτα διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητα ἐψύχωνται καὶ ἐζώωνται» (Γεωργίου Παχυμέρη, *Παράφρασις εἰς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου Περὶ Θείων ὀνομάτων*, PG 3, 753C).

48. «Οὐδὲ γὰρ δι' ἄλλο τι ἢ δι' ἐμὲ τὸν κατ' εἰκόνα σὴν καὶ καθ' ὁμοίωσιν πάντα ἐξ οὐκ ὄντων παρήγαγες, βασιλέα με τῶν ἐπιγείων πάντων πεποιηκὼς εἰς δόξαν τῆς σῆς μεγαλουργίας καὶ ἀγαθότητος» (Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Λόγος ΛΕ', Εὐχαριστία πρὸς Θεὸν ὑπὲρ ὧν ἠξίωται δωρεῶν*, ἔκδ. Basile Krivochéine – Joseph Paramelle, Syméon Le Nouveau Théologien Catéchèses 23-24, t. III, SC 113, Paris 1965, σσ. 304_{11}-306_{14}).

49. Γερασίμου Παλλαδᾶ, *Λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, εἰς τὸν σεισμόν· ''καὶ ἰδοὺ σεισμὸς μέγας ἐγένετο ἐν τῇ θαλάσσῃ, ὥστε τὸ πλοῖον καλύπτεσθαι ὑπὸ τῶν κυμάτων''*, χφ. Μετέωρα. Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγ. Τριάδος ἀρ. 6, σ. 30.

ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ὡς διφυὲς ὂν μετέχει τόσο τοῦ ὑλικοῦ ὅσο καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, ὅλα συντείνουν στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν του ἀναγκῶν. Ἔτσι ὁ κόσμος χρησιμεύει ἀφενὸς ὡς κατοικητήριον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀφετέρου τὸν ὑποβοηθεῖ στὴν ἐκπλήρωση τοῦ προορισμοῦ του, ποὺ εἶναι ἡ κοινωνία του μὲ τὸν τριαδικὸ Θεό. Αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη σκοποθεσία κατὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἐπισημαίνει καὶ ὁ Σεβαστὸς Κυμινήτης (1632-1702)[50]:

«Γιὰ συλλογίσου, ἄνθρωπε, τὸν σκοπὸν τοῦ Θεοῦ καὶ στοχάσου διὰ τί τέλος ἔκαμεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον καὶ θέλεις εὕρῃ πῶς δὲν τὸν ἔκαμε μήτε διὰ τοῦ λόγου του, διότι εἶναι ἀνενδεὴς καὶ παντέλειος καὶ δὲν ἔχει καμίαν χαρὰν ἀπὸ κανένα Του κτίσμα, ἐπειδὴ καὶ Αὐτὸς εἶναι ὁποῦ τὰ ἔκαμε καὶ συνέχει καὶ τὰ κυβερνᾷ. Δὲν τὸν ἔκαμε μήτε διὰ τοὺς ἀγγέλους, ἐπειδὴ καὶ εἶναι ἄϋλοι καὶ ἀσώματοι καὶ καμίαν χρείαν ἀπὸ τὰ ἔνυλα δὲν ἔχουν, μάλιστα αὐτοὶ εἶναι ὡσὰν δεύτερα αἴτια, ὁποῦ μὲ πρόσταγμα Θεοῦ ἐπιτηροῦν καὶ σῴζουν τὸν κόσμον· ἀμὴ τὸν ἔκαμεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον αὐτὸν δι᾽ ἐσένα τὸν ἄνθρωπον καὶ διὰ τὴν ἐδικήν σου χρείαν καὶ σωτηρίαν»[51].

Αὐτὴ ἡ ἱεραρχικὴ τάξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία προηγοῦνται κατὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου τὰ ἄψυχα καὶ ἕπονται τὰ ἔμψυχα, ἐπισημαίνεται ἐμφαντικὰ στὰ κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς. Παρουσιάζουν τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ὡς τὴ συγκεφαλαίωση τῆς δημιουργικῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ ἔτσι τὸ ὕψιστο στάδιο τῆς δημιουργίας. Κατὰ τὸν λόγιο Μελέτιο Συρίγο (1585-1663/4)[52], ἡ κλιμάκωση τῆς δημιουργικῆς ἀνάπτυξης τοῦ κόσμου ἐνεργεῖται ὡς ἑξῆς:

«Τάξις τούτη τοῦ λόγου ἁρμοδιωτάτη, προϊοῦσα ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς φύσεως, ἡ ὁποία εἰς μὲν πρῶτον βαθμὸν ἔθηκε τὰ ἄψυχα, εἰς δεύτερον τὰ ζῶντα, εἴτουν τὰ ἔμψυχα, εἰς τρίτον δὲ τὰ λογικά

---

50. Charitonas Karanasios, *Sebastos Trapezuntios Kymenites (1632-1702). Biographie, Werkheuristik und die editio princeps der Exegese zu De virtute des Pseudo-Aristoteles*, Wiesbaden 2001.

51. Σεβαστοῦ Κυμινήτη, *Ὁμιλία εἰς τὴν θ^ην^ τρίστιχον παραίνεσιν τοῦ Θεολόγου· ''πανήγυριν νόμιζε τόνδε τὸν βίον ἣν πραγματεύσῃ κέρδος μικρῶν τὰ μείζω καὶ ῥέοντ᾽ ἀϊδίων''*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 299, φ. 121.

52. Βλ. ἀρχικῶς Π. Γ. Νικολοπούλου, «Συρῖγος, Μελέτιος», *ΘΗΕ*, τόμ. ΙΑ΄, σσ. 594-596 καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία G. Podskalsky, ὅπ. π., σσ. 271-278.

τὰ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, εἰς τὸν ὁποῖον μέλλει νὰ εἰπῇ ὁ Θεολόγος πῶς ὁ Λόγος ἐκατάβηκε καὶ διὰ τοῦτο, μετὰ τὸ εἰρηκέναι περὶ τῆς ἁπλῶς γενέσεως τῶν ὄντων, κάτεισι διηγούμενος τὴν πρόνοιαν τοῦ Λόγου, τὴν εἰς τὰ ἔμψυχα καὶ λογικὰ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐν οἷς μᾶλλον ἐκλάμπει ἡ πρόνοια διὰ τὸ εἶναι σύνθετα. Καὶ ἐπείγει λέγων ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων χρώμενος τούτῳ τῷ τρόπῳ τοῦ λέγειν, διὰ νὰ δείξῃ πῶς ὁ Λόγος εἶναι καὶ φύσει ζωὴ καὶ φῶς καὶ δίδει καὶ εἰς τὰ ὄντα τὴν ζωὴν καὶ τὸν φωτισμὸν τὸν νοερόν»[53].

Ἄλλοτε πάλι, κατὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ κόσμου, ἐξαίρεται ἡ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ὅτι εὑρίσκεται ὑπὲρ τὸν κόσμο ἀλλὰ ὑπὸ τὸν Θεό. Ἔχει ὑπέροχες πνευματικὲς καὶ σωματικὲς δυνάμεις, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπουν τὴν ἐπὶ τοῦ κόσμου κυριαρχία, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἀξιοποίησή τους καλοῦνται νὰ ἐνεργοποιηθοῦν μὲ τὴ θεία χάρη[54].

Ἡ ξεχωριστὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ δημιουργία ὀφείλεται στὴν ἰδιαίτερη δημιουργικὴ φροντίδα μὲ τὴν ὁποία τὸν ἔπλασε ὁ Θεός, πράγμα ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Νεκτάριος πατριάρχης Ἱεροσολύμων (1605-1676)[55], ὅταν γράφει ἐπὶ λέξει:

«Εἰς ταῖς ἕξι ἡμέραις ὑπέγραψεν ὁ Θεὸς καὶ ἐδημιούργησε καὶ

---

53. Μελετίου Συρίγου, *Τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 432, φ. 126.

54. «Λόγιασαι πόσα καὶ ὁποῖα πράγματα σοῦ ἐχάρισε καὶ πρὶν εἰς φῶς σὲ προαγαγεῖν, εἴπερ διὰ σὲ ταῦτα προητοίμαζεν, ἤγουν τὸν οὐρανὸν καὶ ὅσα ἄστρα ἐπρόσταξε νὰ σοῦ δουλεύουσιν ἀκατάπαυστα, τὴν γῆν καὶ ὅσα αὐτὴ περικρατεῖ εἰς τὰ νῶτα καὶ εἰς τοὺς κόλπους της, ζῷα, φυτὰ καὶ μέταλλα, τὴν θάλασσαν μὲ τὰ ἐν αὐτῇ θαύματα, τὴν διακονίαν τῶν ἀγγέλων Του, τὴν πατρίδα σου, εἴτε τὴν ὁρωμένην ταύτην καὶ ἐπίγειον, εἴτε τὴν ἐπουράνιον, ἥν σοι πρὸς καταβολῆς κόσμου ἡτοιμάσατο, τοὺς γονεῖς καὶ προπάτοράς σου. Καὶ πάλιν ἀφ' οὗ ἔπλασε μὲ τόσην φιλοτεχνίαν τό τε σῶμα καὶ τὴν ψυχήν σου καὶ τὸ θνητὸν μὲ τὸ ἀθάνατον ἔσμιξεν εἰς ἕνα ὑποκείμενον, κάνωντας τὴν φύσιν νὰ θαυμάζῃ, βλέπουσαν τὴν θείαν εἰκόνα τῷ χοῒ συνημμένῳ, πόσας ταῖς προλαβούσαις δωρεαῖς προσέθηκεν εἰς διατήρησιν καὶ κόσμησιν τῆς συνθέσεως ταύτης; Τὴν ζωήν, τὴν ἀναπνοήν, τὴν κίνησιν, τὴν ἐνέργειαν, τὴν φρόνησιν, τὰς τέχνας, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν λοιπὴν πᾶσαν περὶ σὲ οἰκονομίαν» (Μελετίου Συρίγου, *Τῇ Κυριακῇ των Ἁγίων Παντων*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 448, φ. 11).

55. Ν. Λ. Φοροπούλου, «Νεκτάριος (πατρ. Ἱεροσολύμων, 1661-1669)», *ΘΗΕ*, τόμ. Θ΄, 396-397· βλ. καὶ G. Podskalsky, ὅπ. π., σσ. 314-318.

ἔπλασσε τὸν ἄνθρωπον· μὲ τὸ ἴδιόν του χέρι ἔβαλε τὴν βούλαν του, ὁποῦ εἶναι ἡ λογικὴ ψυχή, τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ εἰς ταῖς ἑπτὰ ἐσφάλισε τὸν ὁρισμόν. Τῇ ἑβδόμῃ κατέπαυσεν ὁ Θεὸς ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ ὁ Θεός, ὧν ἤρξατο ποιεῖν. Καὶ δὲν ἐμπόρει νὰ τὸ κάμῃ τοῦτο ἡ φύσις... Ὕλην καὶ εἶδος ἀχώριστον ἠμπορεῖ καὶ δημιουργεῖ ἡ φύσις, ἀλλὰ ὕλην καὶ εἶδος χωριστόν, σὰν εἶναι ἡ λογικὴ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἠμπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ. Διὰ τοῦτο ὁ φυσικὸς φιλόσοφος, ὁποῦ ἐρευνᾷ τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων, σκοτώνεται ἐρευνῶντας τὴν φύσιν τουτουνοῦ τοῦ δημιουργήματος καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ γνωρίσῃ μὲ φυσικὸν λογαριασμόν, ἀνίσως καὶ τὸ εἶδος τοῦ ἀνθρώπου, ὁποῦ εἶναι ἡ λογικὴ ψυχή, ἠμπορεῖ νὰ εἶναι χωριστὸν τῆς ὕλης. Εἶναι λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ἡ βούλα ὁλωνῶν τῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τοῦτο μὲ τὸ ἴδιον χέρι τοῦ Θεοῦ ''αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με''. Βλέπεις μὲ τί μεγαλειότητες, βλέπεις μὲ τί δόξαις, βλέπεις μὲ τί τιμαῖς ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν ἄνθρωπον;»[56].

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ φύση δὲν εἶναι ἡ δημιουργὸς δύναμη τῶν λογικῶν ὄντων, ἀντιθέτως ἡ ὕπαρξη τῶν ὄντων ὀφείλεται στὸν Θεό. Οἱ ἱεροκήρυκες τῆς τουρκοκρατίας σὲ μία συνειδητὴ ἢ ἀσύνειδη προσπάθειά τους νὰ ἀνορθώσουν τὴν ἐξαχρειωμένη ἀπὸ τὴ στέρηση τῆς ἐλευθερίας αὐτοσυνειδησία τῶν ἀνθρώπων, τονίζουν ἰδιαίτερα τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου. Φαίνεται σὰν νὰ προσπαθοῦν νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ ζοφερὴ εἰκόνα ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους, φροντίζοντας ὅμως αὐτὸ νὰ μὴ γίνει σὲ ἐπίπεδο αὐτονόμησης ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ σὲ πνευματικὴ συνάφεια μὲ τὴ ζείδωρο παρουσία Του. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ (περ. 1663-1731)[57], πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ἑνὸς λογίου ποὺ διακρίθηκε γιὰ τὶς ἐπιδόσεις του στὶς ἐπιστῆμες, τόσο τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καὶ τὶς φυσικές·

«Ὁ Θεὸς ἔκαμε τὸν ἄνθρωπον εὔμορφον, λαμπρόν, καὶ καλλίτερον ἀπὸ ὅλα τὰ κτίσματα, καὶ ἦτον τοιοῦτος, ὅσον εὑρίσκετο εἰς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ· ἀμὴ ἀφ' οὗ ἐξέπεσεν, ἔγινε τόσον ἄσχημος, ὁποῦ μόνος του ἐσυχαίνετο τοῦ λόγου του»[58].

---

56. Νεκταρίου πατριάρχη Ἱεροσολύμων, *Λόγος εἰς τὸ ''ἄνθρωπός τις προσῆλθε Θεῷ Ἰησοῦ γονυπετῶν αὐτὸν καὶ λέγων, διδάσκαλε ἤνεγκα τὸν υἱόν μου''*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 254, σ. 443.

57. Πηνελόπης Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρᾶς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999.

58. Χρυσάνθου Νοταρᾶ, *Τῇ Κυριακῇ τοῦ Ἀσώτου, εἴρηται ἐν τῷ ἁγίῳ Γολγοθᾷ*,

Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο στὸ ἔργο τοῦ Χρυσάνθου τονίζεται ἡ ἰδιαίτερη φροντίδα κατὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ συμμετοχὴ καὶ τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος σὲ μιὰ διαφορετική, σὲ σχέση μὲ αὐτὴ τῶν ἄλλων κτισμάτων, δημιουργικὴ διαδικασία. Διότι, ἂν καὶ γιὰ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη δημιουργία ὁ Θεὸς «εἶπε καὶ ἐγένετο», μόνο γιὰ τὸν ἄνθρωπο κατὰ τρόπο ἐξαίρετο προέβη δημιουργικῶς στὸ «ποιήσωμεν ἄνθρωπον»[59]. Ὁ ὁμιλητὴς δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐξάρει τὸ ἀνθρώπινο μεγαλεῖο, ἐξ ἀφορμῆς καὶ μόνο τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου·

«εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν ἄλλων κτισμάτων δὲν ἔβαλεν ὁ Θεὸς τόσην ἐπιμέλειαν καὶ φροντίδα, ὡσὰν εἰς τὸν ἄνθρωπον, δείχνωντας τὸ ἐξαίρετον φίλτρον καὶ τὸ μεγαλεῖον ὁποῦ ἐχάρισεν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν ἄλλων κτισμάτων, δὲν ἔγινε, πρὸ τοῦ νὰ γένουν, καμία προστόχασις καὶ συμβουλή, ἀμὴ εἰς τὴν πλάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀκολούθησε κοινὴ σύνοδος τῶν τριῶν Θεαρχικῶν Ὑποστάσεων ''ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν'', ἐπειδὴ καὶ ἔμελλε νὰ γένῃ ἐπισφράγισμα ὅλης τῆς δημιουργίας... εἰς ἄλλο κανένα δημιούργημα δὲν παραστήνεται τὸ τρισυπόστατον τῆς Θεότητος, ὡσὰν εἰς τὸν ἄνθρωπον, διότι ἔχωντας νοῦν καὶ λόγον, καὶ πνοήν, ὁ νοῦς εἰκονίζει τὸν Πατέρα, ὁ λόγος τὸν Υἱόν, καὶ ἡ πνοὴ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Βλέπεις, μὲ τί μεγαλειότητες, μὲ τί ὑπεροχαῖς, μὲ τί ἀξίαις ἐτίμησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον; Καὶ λοιπὸν ἀπὸ αὐτὰ ἐπαρακινήθη καὶ παρακινᾶται ὁ Διάβολος ἀπὸ τὸν φθόνον του, νὰ εἶναι παντοτινὸς πολέμιος τοῦ Θεοῦ»[60].

Ἑπομένως, προκειμένου περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀπόφαση καὶ σύμπραξη τῶν προσώπων τῆς ζωαρχικῆς Τριάδος ἐκδηλώνεται ἐμφαντικὰ ὄχι μόνο διὰ τοῦ λόγου, ὅπως στὰ ὑπόλοιπα δημιουρ-

---

στὸ *Χρυσάνθου τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Ὁμιλίαι ὀλίγαι ἐκ τῶν πολλῶν εὑρεθεῖσαι, νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσαι, σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Μακαριωτάτου, καὶ ἁγιωτάτου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων κυρίου κυρίου Μελετίου προσφωνηθεισαι δε παρ' αὐτου, και ἀφιερωθεισαι τοις Ὑψηλοτατοις και Θεοσεβεστατοις Αὐθένταις καὶ Ἡγεμόσιν Οὐγγροβλαχίας καὶ Μολδαβίας κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάννῃ Γρηγοριω Γκικα βοεβοδα, και κυριω κυριω Ιωαννη Κωνσταντινω Νικολαου Ἀλεξανδρου Βοεβοδα*, Ἑνετίησιν. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἀντωνίου του Βόρτολι, 1734, CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIO, σ. 18.

59. *Γέν.* α' 26.

60. Χρυσάνθου Νοταρᾶ, *Τῇ τετάρτῃ Κυριακῇ τῶν Νηστειῶν*, στὸ Ὁμιλίαι ὀλίγαι, σ. 65.

γήματα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἰδιαίτερη σύσκεψη καὶ βουλὴ Αὐτῶν, γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἔτσι ἡ ὑπερβάλλουσα τιμὴ πρὸς τὸ ἀνώτερο τῶν δημιουργημάτων, τὸν ἄνθρωπο. Τὸ θέμα αὐτὸ προσεγγίζει μὲ τὸν ἀνάλογο ὀρθόδοξο τρόπο καὶ ὁ ἅγιος Κύριλλος Λούκαρις (1570-1638)[61]:

> «τιμιώτερον καὶ εὐγενικώτερον (ὁ ἄνθρωπος) τῶν λοιπῶν κτισμάτων· τιμιώτερον δὲ διὰ τοῦτο ἐσυμβουλεύθη ἐν τῇ πλάσει, διὰ τοῦτο οὐ λόγῳ ἀλλὰ ταῖς ἰδίαις ἔπλασε χερσί· διὰ τοῦτο ψυχὴν λογικήν, ἥτις παρὰ τῶν ἔξω ἐντελέχεια, πάντα γὰρ τρία ἐν αὐτῇ, ὅθεν καὶ τὴν ἀθανασίαν· διὰ τοῦτο ὅτι κατ᾽ εἰκόνα Θεοῦ ἐπλάσθη, οὐ διὰ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ διὰ τὴν κυριότητα· ὡς γὰρ ὁ Θεὸς κύριος τῆς κτίσεως ἁπάσης, οὕτως ὁ ἄνθρωπος τῆς ὁρατῆς ταύτης»[62].

Δυστυχῶς ὅμως ἐπηκολούθησε ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ διατηρηθεῖ στὸ πνευματικὸ βάθρο τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου ὑπεροχῆς. Ἐπῆλθε τόσο γιὰ τὸν πρωτόπλαστο ὅσο καὶ γιὰ τὸν κάθε μεταπτωτικὸ ἄνθρωπο ἡ διασάλευση τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ Θεοῦ - ἀνθρώπου - κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος συχνὰ ἀπὸ ἔλλειψη αὐτοσυνειδησίας καὶ λόγῳ ἐσφαλμένου προσανατολισμοῦ διολισθαίνει πρὸς τὴν ἁμαρτία καὶ ἀπεμπολεῖ τὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ δεδομένα «κυριαρχικὰ δικαιώματά του»[63] ἐπὶ τοῦ κόσμου, γινόμενος δυνάστης καὶ καταχραστὴς αὐτοῦ. Λησμονεῖ ὅτι ἡ ἐξέχουσα θέση του ἐπὶ τῆς ὑλικῆς δημιουργίας παραλληλίζεται μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ σύμπαντος κυριαρχία τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ μίμηση καὶ εἰκόνα ἐκείνης[64], ποὺ σημαίνει χρήση καὶ ὄχι κατάχρηση, φροντίδα καὶ ὄχι παραφθορά, σεβασμὸ καὶ ὄχι βιασμό[65]. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἡ ὑγιὴς στάση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι ἕνας «μικρόθεος» καὶ ὄχι δυνάστης γιὰ

---

61. Βλ. ἀρχικῶς Χρυσοστόμου Ἀ. Παπαδοπούλου, «Α. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὡς πατρ. Ἀλεξανδρείας. Β. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὡς πατρ. Κωνσταντινουπόλεως», *Θεολογία* 17 (1939), 53-83, 97-143, 193-248, 289-321· Γ. Α. Χατζηαντωνίου, *Κύριλλος Λούκαρις*, Ἀθῆναι 1954· Ἰω. Ν. Καρμίρη, «Κύριλλος ὁ Α΄. Ὁ Λούκαρις», *ΘΗΕ*, τόμ. Ζ΄, 1183-1189. Γιὰ τὴν πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του βλ. G. Podskalsky, ὅπ. π., σσ. 220-240.

62. Κυρίλλου Λουκάρεως, *Εἰς τὰ Ἐπιφάνεια*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 427, φ. 60v.

63. *Γέν.* α΄ 28.

64. Πρβλ. «...τοῦτο αὐτὸν (τὸν ἄνθρωπον) ἀποφήνας ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπερ ἐστὶν αὐτὸς ἐν τοῖς οὐρανοῖς» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Σταγείριον*, Α', PG 47, 427).

65. Φίλιπ Σέραρντ, *Ὁ βιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως. Διερεύνηση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης*, μετ. Ἰ. Ροηλίδης, Ἀθήνα 1987.

τὴ γῆ καὶ τὸν ὑλικὸ κόσμο. Μάλιστα εἶναι ἁπλὸς διαχειριστής, ποὺ ὑπόκειται στὸν ἔλεγχο καὶ τὴν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ αὐθαιρετεῖ στὴ σχέση του μὲ τὴν κτίση.

Β. Ἡ δομὴ τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου

Οἱ λόγιοι τῆς τουρκοκρατίας ἀκολουθοῦν τὴ διήγηση τοῦ βιβλίου τῆς «Γενέσεως» περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου. Τονίζουν τὸ διφυὲς τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης, ἡ ὁποία σύγκειται ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχή, καὶ παραμένουν συνεπεῖς πρὸς τὴν προγενέστερη ἑρμηνευτικὴ παράδοση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες.

Εἰδικότερα, ἀπὸ τὰ κυριότερα ἀνθρωπολογικὰ ζητήματα ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει τοὺς διανοητές εἶναι τὸ περὶ τῆς ἑνότητας τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ ἑνότητα ἀποδίδεται στὴν πατερικὴ σκέψη μὲ τὸν ὅρο *συναμφότερον*[66], ποὺ ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ παράδοση[67]. Ἀλλὰ τὸ συναμφότερον τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος σημαίνει τὸ μοναδικὸ καὶ τὸ ἀνεπανάληπτο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, πρᾶγμα ποὺ ἀποκλείει ὁποιαδήποτε ἐκδοχὴ περὶ μετενσαρκώσεως ἢ μετεμψυχώσεώς[68] του.

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἕνα ὅλον, τὸ ὁποῖο δημιουργεῖται, δρᾶ, ἀποθνήσκει, τελειοῦται ἢ καταδικάζεται, γι' αὐτό, τὸ μέρος, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ ἢ τὸ σῶμα, εἶναι ἀναπόσπαστο τοῦ ὅλου, τοῦ ἀνθρώπου.

Συγκεκριμένα λοιπὸν ὁ Θεὸς ἔπλασε τὸν πρῶτο ἄνθρωπο, τὸν Ἀδάμ, μορφοποιώντας τὸν «χοῦν» σὲ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ χάρισε διὰ τοῦ θείου ἐμφυσήματος τὴ λογικὴ καὶ πνευματικὴ ψυχή, ἡ ὁποία ζωοποιεῖ καὶ συνέχει τὸ σῶμα. Ὁ ἄνθρωπος διὰ μὲν τοῦ σώματος μετέχει τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, διὰ δὲ τῆς ψυχῆς τοῦ πνευματικοῦ. Ἡ ψυχή του μάλιστα τὸν καθιστᾶ συγγενὴ πρὸς τὸν νοητὸ κόσμο τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων καὶ ὄχι πρὸς τὴν ἄλογη κτίση. Τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε κατ᾿ εἰκόνα Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ παράγγελμα Ἐκείνου

---

66. «Ἰσχυρησαίμην γὰρ ἐκ τῆς γραφικῆς ἀνθρώπου φυσιολογίας ὁρμώμενος, μὴ ἂν ψυχὴν μόνην, μήτε σῶμα μόνον λεγεσθαι ἀνθρωπον, ἀλλὰ τὸ συναμφότερον, ὃν δὴ κατ᾿ εἰκόνα πεποιηκέναι Θεος λέγεται...» (Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Προσωποποιΐαι*, PG 150, 1361C)· βλ. καὶ Ἀθηναγόρου, *Περὶ ἀναστασεως τῶν νεκρων*, PG 6, 1009C.

67. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 87e· *Ἀλκιβιάδης* 130ab.

68. Βλ. ἀρχικῶς Εἰρηναίου, *Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπη τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* I, 25, 1, PG 7, 680AB και Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρωπου* 28, PG 44, 229 ἑ.

«ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ᾽ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν»[69], σημαίνει ὄχι μόνον ὅτι εἶναι τὸ τιμιώτερο τῶν δημιουργημάτων, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἀξιώθηκε τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεό.

α. Τὸ «κατ᾽ εἰκόνα» καὶ «καθ᾽ ὁμοίωσιν Θεοῦ»

Εἰδικότερα τὸ «κατ' εἰκόνα» τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρεται στὴν ἀνθρώπινη φύση ὡς ψυχοσωματική, ἑνιαία καὶ προσωπικὴ ὕπαρξη καὶ προσδιορίζει τὴ συγγένειά του μὲ τὸν Θεό[70]. Τὸ «καθ' ὁμοίωσιν» ἀναφέρεται στὴν κλήση καὶ τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι νὰ γίνει τέλειος καὶ ἅγιος, μετέχοντας στὴν ἁγιότητα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν προτροπή: «Ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὡς ὁ Πατὴρ ἡμῶν ὁ οὐράνιος τέλειός ἐστιν»[71]. Ἔτσι τὸ «κατ' εἰκόνα» συνιστᾶ τὸ ἐν δυνάμει «καθ᾽ ὁμοίωσιν», κάτι ποὺ ἀποτελεῖ πίστη καὶ διδασκαλία ὅλων τῶν προγενεστέρων Πατέρων[72] καὶ θεολόγων[73]. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, τὸ «καθ᾽ ὁμοίωσιν» σημαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ καταστεῖ ὁ ἄνθρωπος κατὰ χάριν «θεός»[74].

Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία, ἐξάλλου, ὑποστηρίζεται ὅτι ἀπὸ τὴ σύνολη δημιουργία μόνον ὁ ἄνθρωπος ἔχει δημιουργηθεῖ «κατ᾽ εἰκόνα» καὶ «καθ᾽ ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ, γεγονός ποὺ δείχνει ἀσφαλῶς τὴν ἰδιαίτερη ἀγάπη Του γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ «κατ᾽ εἰκόνα», ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς γράφει χαρακτηριστικά: «Τὸν Θεὸν χαρακτηρίζομεν ὕπαρξιν, ζωήν, φῶς, ἀγαθόν, νοῦν, λόγον. Οὕτω δὲ χαρακτηρίζομεν καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ προερχομένους»[75]. Ἐπίσης καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς

---

69. *Γέν.* α' 26.

70. «Τόν τε Θεὸν ὁμοίως, ὄντα καὶ μὴ ζῶντα, καὶ φῶς, καὶ ἀγαθόν, καὶ νοῦν, καὶ λόγον ὀνομάζομεν· εἴτε ὡς ἐξ αἰτίου ὄντες ταῦτα καὶ καλούμενοι, εἴτε ὡς ἐνεργούμενοι, ἐκ τῶν ἡμετέρων ταῦτα τὸ θεῖον προσαγορεύοντες» (Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἐπιστολὴ Ϛ'*, PG 91, 428D-429A).

71. *Ματθ.* ε' 48.

72. Βλ. ἐνδεικτικῶς: «πόθεν δὲ αὐτῷ πρὸς τὸν γεννήσαντα ἡ οἰκειότης;... ἡ μὲν ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοὺς ἀνθρώπους, καθ' ὅσον ἐσμὲν χωρητικοί, διὰ τῆς μελέτης καὶ ἀσκήσεως τῶν ἀγαθῶν ἔργων τῇ πρὸς τὸν Θεὸν τῶν ὅλων ὁμοιώσει προσάγει» (Μεγάλου Βασιλείου, *Ἀνατρεπτικὸς κατὰ Εὐνομίου Α'*, PG 29, 572).

73. Ἔχει σχετικῶς παρατηρηθεῖ ὅτι «τὸ κατ' εἰκόνα εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα, τὸ καθ' ὁμοίωσιν εἶναι τὸ εὐτυχὲς τέλος αὐτοῦ» (Π. Κ. Χρήστου, *Ὁ Μέγας Βασίλειος*, ὅπ. π., σ. 261).

74. Βλ. καὶ Π. Εὐδοκίμοφ, *Ἡ Ὀρθοδοξία*, μετ. Α. Τ. Μουρτζόπουλος, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 127 καὶ σημ. 222.

75. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Ἐπιστολή στ'*, PG 91, 428D-429A.

ἀναφέρεται στὸ «κατ᾽ εἰκόνα» καὶ στὸ «καθ᾽ ὁμοίωσιν», παρέχοντας τὴ διευκρίνηση ὅτι «τὸ μὲν γὰρ "κατ᾽ εἰκόνα" τὸ νοερὸν δηλοῖ καὶ τὸ αὐτεξούσιον, τὸ δὲ "καθ᾽ ὁμοίωσιν" τὴν τῆς ἀρετῆς κατὰ τὸ δυνατὸν ὁμοίωσιν»[76].

Στὴ μεταβυζαντινὴ γραμματεία ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια ἑρμηνευτικὴ γραμμὴ τῶν ὅρων αὐτῶν, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ ἁγίου Μελετίου Πηγᾶ ὅτι:

> «... ἡ θεία εἰκών, καὶ παρὰ Θεοῦ πλασθεῖσα, ἀλλὰ μὴ Θεός, εἰμὴ θέσει Θεός. Τίς τὴν λέγει τὴν εἰκόνα τούτην; Ἡ θεία Γραφή: "ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ᾽ εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν"· τούτη ἡ εἰκών, ἡ θέσει εἰκών, καὶ θέσει Θεός· οὐ γὰρ φύσει, ἐπειδὴ ἄλλη φύσις τούτη παρὰ τὸ πρωτότυπον· τούτη κτιστή, τὸ πρωτότυπον ἄκτιστον· ἄναρχον ἐκεῖνο, τούτη κατ᾽ ἀρχάς· ὁρατή, ἐκεῖνο ἀόρατον· πλὴν καὶ τούτη θείοις τιμηθεῖσα χαρίσμασι, καὶ διὰ τοῦτο καὶ θέσει Θεός ... Ἤκουσας τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἣν ἐποίησεν ὁ Θεὸς κατ᾽ εἰκόνα Θεοῦ, πῶς γίνεται κατὰ μίμησιν, ἐκ προαιρέσεως, εἰκὼν Θεοῦ, ἣν λέγει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ "καθ᾽ ὁμοίωσιν"; Κατ᾽ εἰκόνα γάρ, φησίν, ἡμετέραν καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν, ποιήσομεν ἄνθρωπον. Φησί· κατ᾽ εἰκόνα ἡμετέραν, τοῦτο ὁποὺ ἔδωκε νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος· καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν, τοῦτο ὁποὺ ἔδωκε νὰ γένῃ ὁ ἄνθρωπος ἡ εἰκών, ἡ ἐκ γῆς πλασθεῖσα, νὰ γένῃ εἰκὼν ἐκ προαιρέσεως κατὰ μίμησιν»[77].

Τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὴν «εἰκόνα»[78] τοῦ Θεοῦ μέσα στὸν ἄνθρωπο συνιστοῦν «πάντων τῶν ἀγαθῶν τὰς ἀφορμάς»[79]. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν αὐτεξουσιότητα, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος ἀναλυτικότερα παρακάτω, γιὰ τὴν ἀθανασία, ἡ ὁποία ἤρθη προσωρινὰ λόγῳ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου,

---

76. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβής*, ὅπ. π., κστ΄, σ. $76_{19\text{-}21}$.

77. Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῆς Α΄ Νηστειῶν δεύτερος. "Τῇ ἐπαύριον ἠθέλησεν ὁ Ἰησοῦς ἐξελθεῖν εἰς τὴν Γαλιλαίαν"*, *Ἰωάν. α΄*, § 12, στὸ *Χρυσοπηγή*, σσ. 375-376.

78. Τὴν ἔννοια τοῦ «κατ᾽ εἰκόνα» προσδιορίζει ὁ ἅγιος Κύριλλος Λούκαρις: «ἣν αἰνίττετο ὁ Θεὸς τῷ ἀνθρώπῳ ἐν τῇ πλάσει, ὅταν ἔλεγε, "ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ᾽ εἰκόνα <ἡμετέραν> καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν", τὴν μὲν γὰρ εἰκόνα εἰς τὴν ψυχήν, ἥτις εἰκὼν τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἀθανασίαν, διὰ τὸν λόγον καὶ τὰ ἄλλας δυνάμεις, ἃς ἔχει, πλὴν οὕτως εἰκών, ἣ τόσον διαφέρει ἀπὸ τοὺ Θεου, ὅσον ἡ εικὼν τοὺ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ ἀνθρώπου» (Κυρίλλου Λουκάρεως, *Κυριακη γη των Νηστειῶν*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 263, φ. 308ᵛ).

79. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τοὺς Μακαρισμούς, Λόγος Ε΄*, PG 44, 1253D.

καθὼς καὶ γιὰ τὸ νοερὸν κυρίως, ἀλλὰ καὶ τὶς διάφορες ἄλλες δυνάμεις τῆς ψυχῆς.

Σὲ λίγες μόνο σειρὲς συνοψίζει ὁ Σεβαστὸς Κυμινήτης τὴ διαδικασία τῆς δημιουργίας τοῦ κτιστοῦ κόσμου μὲ ἀποκορύφωμα αὐτὴ τοῦ «κατ᾽ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ» πλασθέντος ἀνθρώπου:

> «Εἶπε μόνον, ἤτοι ἐνόησε, καὶ ἐγεννήθησαν, ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν, καὶ πάντα ὅσα ἠθέλησεν ἐποίησεν. Ἐν ἀρχῇ μὲν τὸν νοερὸν καὶ ὑπερουράνιον διάκοσμον τῶν νοερῶν οὐσιῶν, ἔπειτα τὸν αἰσθητὸν καὶ ἔνυλον καὶ ὁρατὸν τουτονὶ κόσμον, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν μέσῳ συστήματι καὶ σύγκραμα. Τελευταῖον δὲ διὰ τὴν τιμὴν τοῦ τριαδικοῦ ἀριθμοῦ καὶ προὔργου τῆς δημιουργοῦ πανσθενεστάτης Τριάδος, ἐξ ἀμφοῖν αἰσθητοῦ τε καὶ νοητοῦ, δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπον οἰκείαις χερσὶ χοῦν λαβὼν ἐκ τῆς γῆς καὶ ψυχὴν νοερὰν παρ' ἑαυτοῦ ἐνθεὶς τῷ δημιουργήματι κατ' οἰκείαν εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἐπὶ τῷ ἄρχειν μὲν πάντων τῶν ὁρωμένων τε καὶ νοουμένων»[80].

Στὶς ἔννοιες τοῦ «κατ᾽ εἰκόνα» καὶ «καθ᾽ ὁμοίωσιν» ἐρείδεται ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ κηρυγματικὸ ἔργο τῶν λογίων αὐτῶν, γιατὶ αὐτὲς οἱ ἔννοιες προσδιορίζουν τόσο τὶς καταβολὲς τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ τὸν σκοπὸ τῆς ὕπαρξής του. Μάλιστα τὰ «δῶρα» αὐτὰ τῆς «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» δημιουργίας δόθηκαν ἀπὸ κοινοῦ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Οἱ διαφορὲς σὲ ἐπιμέρους χαρίσματα καὶ ἰδιότητες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν ἀξιοποίησή τους καὶ ἀφοροῦν τὶς ἰδιαίτερες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς τελειότητας ἑκάστου. Αὐτὸ τονίζει στὰ λεγόμενά του καὶ ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος, ὅταν γράφει:

> «Ἐκεῖνα ὁποῦ εἶναι χρειαζούμενα διὰ ὅλους, εἰς ὅλους τὰ ἔδωκε κοινὰ καὶ ἴσια· τὸν ἥλιον διὰ ὅλους τὸν ἀνατέλλει, καὶ διὰ πλουσίους καὶ διὰ πτωχούς, τὸν ἀέρα ὁλωνῶν τὸν δίδει ἴσια. Εἰς ὅλους βρέχει, τὰ νερὰ ὁλωνῶν τὰ ἔδωκε, τὴν ζωὴν ὁλωνῶν, τὴν γέννησιν ὅλοι ἴσια γεννῶνται, ὅλοι ἐννέα μηνῶν, καὶ βασιλεῖς καὶ πλούσιοι καὶ πτωχοί, ὅλοι ὁμοίως ἀποθνήσκουν, ὅλοι μὲ δύο χέρια, μὲ δύο ποδάρια καὶ μὲ τὰ λοιπὰ μέλη γεννοῦνται. Ὅλα ὅσα εἶναι χρειαζούμενα διὰ ὅλους, ὅλοι κοινὰ τὰ ἔχουν.

---

80. Σεβαστοῦ Κυμινήτη, *Εἰς τὸ "Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς Ἰερουσαλήμ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ", Λουκᾶ, κεφ. α'*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 299, φ. 163.

Ἀμὴ ἐκεῖνα ὁποῦ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα διὰ ὅλους, δὲν τὰ ἔδωκεν εἰς ὅλους, ἀλλὰ τὰ ἐμοίρασε καθὼς τοῦ ἐφάνη καλόν. Καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ γογγᾷς, διατὶ ἐσένα δὲν δίδει ὁ Θεὸς καὶ ἐκεινοῦ τοῦ δίδει, μόνον δόξαζε τὸν Θεόν. Ἐκεῖνο ὁποῦ ἦτον διὰ ὠφέλειάν σου καὶ ὁποῦ τοῦ ἐφάνη αὐτουνοῦ καλόν, ἐκεῖνο σοῦ ἔδωκεν. Ἀλλὰ θέλεις εἰπῆ, διατί ἐκεῖνος ὁποῦ εἶναι ἄτυχος ἄνθρωπος καὶ ἐγὼ ὁποῦ εἶμαι καλός, δὲν δίδει ἐμένα καὶ ἐκεινοῦ δίδει; Ἐκεῖνον ἂν δὲν τοῦ ἔδιδεν, ἤθελεν γενῆ πλέον ἀτυχότερος. Καὶ διὰ τοῦτο, διὰ νὰ μὴν εἶναι πλέον ἄτυχος, τὸν παρακρατεῖ. Καὶ διὰ νὰ εἶναι καὶ ἀναπολόγητος, ἤγουν νὰ μὴν ἔχῃ καμίαν ἀπολογίαν πρὸς τὸν Θεόν, μόνον νὰ φαίνεται πῶς εἶναι ἀπὸ τοῦ λόγου του ἄτυχος. Ἐσένα πάλιν, ὁποῦ εἶσαι καλός, δοκιμάζει τὴν ὑπομονήν σου περισσότερον, εἰς τόσον διὰ νὰ δοξασθῇς καὶ περισσότερον. Καὶ τοῦτο διὰ καλόν σου τὸ κάμνει ὁ Θεὸς καὶ ἔχε ὑπομονήν. Ἀλλὰ μηδὲ ὅλους πάλαι τοὺς καλοὺς τοὺς ἀποστερεῖ νὰ μὴν τοὺς δώσῃ»[81].

Ἡ προσέγγιση αὐτὴ φανερώνει τὴν προνοητικὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία περιβάλλει τὸν κόσμο ὁ Θεός, κατὰ τρόπο ὁπωσδήποτε ἀνεξερεύνητο ἀπὸ τὶς πεπερασμένες ἀνθρώπινες δυνάμεις.

β. Τὸ Ἀρχέτυπο τοῦ ἀνθρώπου

Τὸ θέμα τῆς εἰκόνας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πλάστηκε ὁ ἄνθρωπος, κατανοεῖται σὲ σχέση μὲ τὸ ἀρχέτυπο αὐτῆς, ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός. Αὐτὸ ἀποτελεῖ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, παραδεδομένη ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο[82] καὶ προεκτεινόμενη ἑρμηνευτικὰ ἀπὸ τοὺς Πατέρες[83]. Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ Ἀρχέτυπο τοῦ

---

81. Μαξίμου Πελοποννησίου, *Τῇ Εη Κυριακῇ τοῦ Λουκᾶ*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 170, φ. 164ᵛ-165.

82. Πρβλ. «Ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως, ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα, εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες εἴτε ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι· τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται· καὶ αὐτός ἐστιν πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν· καὶ αὐτός ἐστιν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας» (*Κολ. α'*, 15-18).

83. «Χριστὸς ... ὡς πάντων ἐστὶν ἀρχηγὸς σωτηρίας, εἰκόνος οἰκείας ἐστὶν ἀρχέτυπον» (Θεοδώρου Στουδίτου, *Ἀντιρρητικοι κατὰ εἰκονομαχων*, PG 99, 420B)· «Καὶ γὰρ διὰ τὸν καινον ἄνθρωπον ανθρώπου φύσις συνεστη τὸ εξ ἀρχῆς· καὶ νοῦς καὶ ἐπιθυμία πρὸς ἐκεινον κατεσκευάσθη· καὶ λογισμὸν ἐλάβομεν, ἵνα τὸν Χριστὸν γινώσκωμεν, ἐπιθυμίαν, ἵνα πρὸς ἐκεῖνον τρέχωμεν, μνημην ἔσχομεν, ἵν' ἐκεινον φέρωμεν, ἐπεὶ και δημιουργημένοις αυτὸς αρχέτυπον ἦν» (Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, PG 150, 680A).

ἀνθρώπου[84] καὶ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα ἀποτελεῖ τὸ ὀντολογικὸ περιεχόμενο τοῦ «κατ' εἰκόνα». Ὁ ἄνθρωπος τείνει νὰ ὁμοιάσει πρὸς τὸ Ἀρχέτυπο, μὲ βάση τὸ ὁποῖο πλάστηκε. Ἔτσι, ὅσο καὶ ἂν διευρύνει τὶς σωματικές, διανοητικὲς ἢ πνευματικές του δυνάμεις, θὰ παραμένει ἀτελὴς ἐὰν δὲν κατατείνει πρὸς τὸ αἰώνιο ἀρχέτυπο, πρὸς τὴν ὕψιστη πραγματικότητά του, δηλαδὴ τὸν σαρκωθέντα Λόγο.

Στὴ μεταβυζαντινὴ ὁμιλητικὴ γραμματεία τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι γνωστὸ καὶ ἀξιοποιεῖται, δοθείσης τῆς ἑκάστοτε εὐκαιρίας. Γιὰ παράδειγμα ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλέας (1574-1646)[85] ὁρίζει συγκεκριμένα τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρχετύπου καὶ μάλιστα περιγράφει τὶς προϋποθέσεις χάρη στὶς ὁποῖες μπορεῖ ἐν τέλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμοιάσει πρὸς αὐτό:

> «Ἐγὼ θεολογικῶς μιλῶντας μίαν εὐγένειαν ψυχῆς εὑρίσκω, μίαν φρόνησιν τελεωτάτην, τὴν χριστιανικὴν εὐσέβειαν, τὸν καθαρὸν πρὸς Θεὸν πόθον, τὸν ἀκέραιον βίον καὶ κακίας ἀμέτοχον, εἰς τὰ ὁποῖα χαίρει ὁ Θεός καὶ διὰ τὴν ὁποίαν τηρεῖται τὸ ἀρχέτυπον τῆς εἰκόνος, ἡ πρὸς Θεὸν ὁμοίωσις, ἡ πηγὴ πάσης ἀνθρωπίνης εὐγενείας καὶ ὑπεροχὴ καὶ τελείωσις»[86].

Ὁ ἅγιος Μελέτιος Πηγᾶς, ἀναφερόμενος στὸ ἴδιο θέμα, προσδιορίζει τὸ ἀρχέτυπο κάθε εἰκόνας ὡς τὸ πρωτότυπο στὸ ὁποῖο ἀνάγεται ἡ οὐσία της. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὶς ὑλικὲς εἰκόνες καὶ ἀναλογικὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο - εἰκόνα τοῦ αἰωνίου πρωτοτύπου της:

> «Ἄλλην ἐγὼ σήμερον, ἄνδρες ἀδελφοί, εἰκόνων, ἄλλην καὶ ἱερῶν ἀνακαίνισιν ὁρῶ, περὶ ἣν ἡ ἐκκλησία πανηγυρίζει τῇ ἑαυτῆς ἀνακαινίσει... Καὶ σεπταὶ μὲν ἐκεῖναι, ἀνάγωγά τινα ὄντα φαίη, πρὸς τὸ πρωτότυπον παραπέμποντα τοὺς εὐσεβοῦντας, τιμητέαι δὲ αὗται, φέρουσαι ἐν ἑαυτοῖς τὸ ἀρχέτυπον....»[87].

---

84. Βλ. σχετικῶς Παναγιώτη Νέλλα, *Ζῶον θεούμενον. Προοπτικὲς γιὰ μιὰ ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα ³1992, σσ. 28-38.

85. Βλ. ἀρχικῶς Τ. Φ. Χριστοπούλου, «Θεοδόσιος (ὁ Κορυδαλλεύς, περ. 1563-1646)», *ΘΗΕ*, τόμ. ΣΤ', σσ. 171-173· Tsourkas Cléobule, *Les débuts de l' enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l' oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Thessalonique 1967· Χρήστου Π. Μαραζοπούλου, *Θεόφιλος Κοριδαλέας. Ὁ πρωτοφιλόσοφος τοῦ Ἑλληνικοῦ Νεοαριστοτελισμοῦ*, Ἀθήνα 2007· βλ. καὶ G. Podskalsky, *ὅπ. π.*, σσ. 256-264.

86. Θεοφίλου Κορυδαλλέως, *Λόγος εἰς κοιμηθέντας*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 254, σ. 419.

87. Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῆς Α' Νηστειῶν δεύτερος. "Τῇ ἐπαύριον ἠθέλησεν ὁ Ἰησοῦς ἐξελθεῖν εἰς τὴν Γαλιλαίαν"*, *Ἰωάν. α'*, § 1, στὸ *Χρυσοπηγή*, σ. 370.

Ὑπάρχουν πολλὲς παραβολικὲς εἰκόνες ποὺ αἰσθητοποιοῦν τὴν ἔννοια τοῦ ἀρχετύπου ἀπὸ τοὺς μεταβυζαντινοὺς λογίους, προκειμένου αὐτὴ νὰ γίνει κατανοητὴ ἀπὸ τὸν ἀδαὴ πολλὲς φορὲς ἀκροατή τους. Γιὰ παράδειγμα ἡ ἔννοια αὐτὴ ἐνίοτε παρομοιάζεται μὲ τὸν καθρέπτη ἢ τό ὑπόδειγμα, τὸ «ἐξόμπλι», στὰ ὁποῖα προβάλλει τὴν εἰκόνα του ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ ἔχει ὡς κριτήριο γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν προσωπική του κατάσταση. Αὐτὸ τὸ νόημα ἐκφράζουν τὰ λόγια τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου:

«Ὅσον καὶ ἂν εἴμεσθεν εὐγενικοί, ὅσον καὶ ἂν εἴμεσθεν σοφοί, ὅσον καὶ ἂν εἴμεσθεν πλούσιοι καὶ δυνατοί..., δὲν ἠμποροῦμεν ποτὲ νὰ γενοῦμεν ἢ εὐγενικότεροι ἢ σοφώτεροι ἢ δυνατότεροι ἢ πλουσιώτεροι ἀπὸ τὸν μόνον κατὰ ἀλήθειαν εὐγενικὸν καὶ σοφὸν καὶ δυνατὸν καὶ ἰσχυρὸν καὶ πλούσιον, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ὁποῦ ἠθέλησε νὰ συγκαταβῇ καὶ νὰ ταπεινώσῃ τοῦ λόγου του τόσον, ὁποῦ μόνον νὰ τὸ κατανοήσῃ τινάς, θαυμάζεται καὶ ἀπορεῖ, τὸν ὁποῖον Χριστὸν πρέπει νὰ τὸν ἔχομεν τύπον καὶ ἐξόμπλιν καὶ νὰ τὸν ἔχομεν ὡσὰν ἕνα καθρέπτην καὶ νὰ μὴν κοιτάζομεν εἰς τὴν εὐγένειάν μας ἢ εἰς κανένα καλὸν ὁποῦ ἔχομεν, διότι ἂν ἔχωμεν καὶ τίποτε καλὸν εἰς τοῦ λόγου μας, ἀπ᾽ αὐτὸν τὸν Χριστὸν τὸ ἔχομεν»[88].

Ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ πηγὴ κάθε καλοῦ καὶ τὸ πρότυπο πρὸς τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του προορισμένος ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμοιάσει[89]. Ὅμως, ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἀρχετύπου ἔγινε ἐφικτή,

---

88. Μαξίμου Πελοποννησίου, *Τῇ ιβ΄ Κυριακῇ τοῦ Λουκᾶ*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 170, φ. 209ᵛ.

89. Μὲ γνώμονα αὐτὴ τὴ θεόσδοτη πραγματικότητα κηρύσσει περὶ τῆς «εἰκόνας» τοῦ θεόπλαστου ἀνθρώπου ὁ Νεκτάριος Ἱεροσολύμων: «''Ἐνεφύσησεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον πνοὴν ζωῆς καὶ ἐγένετο ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν''. Δικό του, λέγει ὁ Χριστός, ἀμπέλι εἶναι ἡ ψυχή σου, ἄνθρωπε, διατὶ εἰς αὐτὴν ἐζωγράφισε τὴν εἰκόνα του· ''ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ᾽ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν''. Τοῦτο τὸ ἀμπέλι θέλει νὰ τὸ δουλεύῃς καλά. Δύο πράγματα ἀναγκαῖα θέλει τὸ ἀμπέλι καὶ τότε νὰ καρποφορήσῃ· θέλει φύλαγμα καλὸν κάθε καιρόν, θέλει καὶ γεώργημα καλόν. Πῶς τὸ φυλάγῃς τοῦτο τὸ ἀμπέλι, τὴν ψυχήν σου, ἄνθρωπε; Ὅταν φυλάττῃς τὸ κατ᾽ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἰς αὐτήν, ἄσπιλον καὶ καθαρόν. Φύλαττε καλὰ τὴν βασιλικὴν εἰκόνα, μὴ σβήσῃς τα λαμπρά της χρώματα μὲ τὸν ῥύπον τῆς ἁμαρτίας. Πῶς τὸ γεωργεῖ τὸ ἀμπέλι τοῦτο, τὴν ψυχήν σου; Νὰ σπουδάσῃς νὰ γένῃς καθ᾽ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, διοτι τὸ ''κατ᾽ εἰκόνα'' σοῦ ἔδωσεν Ἐκεῖνος, τὸ ''καθ᾽ ὁμοίωσιν'' τὸ καρτερεῖ ἀπο λόγου σου. Πῶς γίνεσαι καθ᾽ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ; Μὲ τὰ καλὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς. Τὸ μὲν γὰρ κατ᾽ εἰκόνα το νοερὸν δηλοῖ καὶ αὐτεξούσιον, τὸ

γιὰ τὸν μεταπτωτικὸ ἄνθρωπο, χάρη στὴν ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ - Λόγου, ὅπως θὰ ἀναπτυχθεῖ παρακάτω σὲ σχέση μὲ τὸ μυστήριο τῆς θείας οἰκονομίας.

γ. Ψυχὴ καὶ σῶμα

Ἀπὸ τὰ κυριότερα ἀνθρωπολογικὰ ζητήματα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες εἶναι τὸ περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πατερικὴ σκέψη γίνεται λόγος τόσο γιὰ τὴ «διχοτόμηση» (σῶμα καὶ ψυχὴ) ὅσο καὶ γιὰ τὴν «τριχοτόμηση» (σῶμα, ψυχὴ καὶ νοῦς ἢ πνεῦμα) τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

Στὴν περίπτωση τῆς «διχοτόμησης» ὁ ἄνθρωπος συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχή. Ὡς πρὸς τὴ σωματικὴ ὑπόσταση, ἀνακεφαλαιώνει τὸν κόσμο καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα του, δηλαδὴ τὴ γῆ, τὸν ἀέρα, τὸ πῦρ καὶ τὸ ὕδωρ[90], ἀπὸ τὰ ὁποῖα θεωρεῖται ὅτι σύγκεινται ἐν γένει τὰ ὑλικὰ πράγματα. Ὅσον ἀφορᾶ τὰ ὑλικὰ δημιουργήματα, ὅπως καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο, ἐπισημαίνεται ἀπὸ τοὺς Πατέρες ὅτι συνίστανται ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα· «πάντα δὲ τὰ σώματα τὴν γένεσιν ἐκ τῆς συνόδου τῶν τεσσάρων τούτων στοιχείων ἔχει τά τε τῶν φυτῶν καὶ ζῴων, τῆς φύσεως τὰ καθαρώτατα τῶν στοιχείων εἰς τὴν γένεσιν τούτων τῶν σωμάτων ἑλκούσης»[91].

Πολὺ συχνὰ τονίζεται καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ ὁμιλητικὴ παράδοση ἡ ἀλληλοεξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν κόσμο. Στὴν παρακάτω διατύπωση τοῦ Σεβαστοῦ Κυμινήτη μαρτυρεῖται αὐτὴ ἡ ἀδιάσπαστη συνάφεια μεταξὺ ἀνθρώπου - κόσμου:

> «ὁποῦ δὲν ἠμπορεῖς χωρὶς τὴν δούλευσιν τοῦ κόσμου οὐδὲν κἂν μίαν ἡμέραν ἢ ὥραν, ἐπειδὴ καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου εἶναι τὸ κορμί σου καμωμένον καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ τρέφεται καὶ ποτίζεται καὶ ἀναπνέει καὶ ζωογονεῖται καὶ

δὲ καθ' ὁμοίωσιν τὴν τῆς ἀρετῆς κατὰ τὸ δυνατὸν ὁμοίωσιν, λέγει ὁ ἱερὸς Ἰωάννης ὁ ἐκ Δαμασκοῦ. Ἐδῶ λοιπὸν εἰς τοῦτο τὸ ἀμπέλι, τὴν ψυχήν, σὲ θέλει ὁ Χριστὸς νὰ ἐργάζεσαι καὶ δὲν θέλει νὰ σὲ βλέπῃ ἀργόν» (Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, *Λόγος εἰς τὸ ''Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς''*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 254, σσ. 389-390).

90. «Πᾶν σῶμα τῶν τεσσάρων στοιχείων ἐστὶ σύγκριμα καὶ ἐκ τούτων γέγονε» (Νεμεσίου Ἐμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, ἔκδ. M. Morani, Nemesii Emeseni de Natura Hominis, Leipzig 1987, 4, σ. 44_{23-24})· βλ. ὁμοίως καὶ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια Περὶ ἀγάπης*, Ἑκατοντὰς Γ', κεφ. λ', PG 90, 1025D-1028A. Βλ. ἀναλυτικῶς Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ἱστορία*, ὅπ. π., σσ. 217-219, 298-299.

91. Νεμεσίου Ἐμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, ὅπ. π., 5, σ. 50_{8-10}.

εἰς αὐτὰ πάλιν μέλλει νὰ διαλυθῇ»[92].

Τὰ τέσσερα στοιχεῖα, ὡς γενητά, εἶναι φθαρτά, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ κόσμος εἶναι πεπερασμένος καὶ συνεπῶς καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν συγκροτοῦν εἶναι καὶ αὐτὰ πεπερασμένα. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ὑπάρχει καὶ ἕνα πέμπτο, μὲ τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀριστοτελικὴ «πέμπτη οὐσία», ἡ ὁποία εἶναι ἀγέννητη καὶ ἄφθαρτη[93]. Δὲν συμφωνοῦν ὅλοι οἱ διανοητὲς σχετικὰ μὲ τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ στοιχείου, ἂν δηλαδὴ εἶναι ὑλικὸ ἢ ἄυλο. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἂν καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα εἶναι φθαρτά, ἐν τούτοις γίνεται λόγος περὶ τῆς μεταστοιχειώσεώς τους κατὰ τὴν ἀνάσταση τῶν σωμάτων, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω.

Οἱ πεπαιδευμένοι ἱερεῖς τῆς τουρκοκρατίας ἀρύονταν τὶς ἀνθρωπολογικές τους γνώσεις τόσο ἀπὸ τὴν «ἔσω» (= τὴν κατὰ Χριστόν), ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν «ἔξω» (= τὴ θύραθεν) φιλοσοφία. Αὐτὸ ἰσχύει ἐπὶ παραδείγματι γιὰ τὸν ἅγιο Κύριλλο Λούκαρι, ὁ ὁποῖος πραγματεύεται τὸ θέμα τῶν τεσσάρων στοιχείων, σὲ μία εὔστοχη σύνοψη τόσο τῆς ἀρχαίας, ὅσο καὶ τῆς χριστιανικῆς κοσμολογικῆς παράδοσης:

> «Ἡ κτίσις ἐστὶν ὁ κόσμος, ὁ κόσμος πενταχῶς, ἀρχέτυπον, ἀγγελινόν, στοιχειῶδες, μέγα κόσμον, μικρὸν κόσμον. Ἀρχέτυπον, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων τὰς ἰδέας, ὃν ὁ Φίλων νοητὸν τῷ αἰσθητῷ ἐξεικονισμένον· βουληθεὶς τὸν ὁρατὸν τοῦτον κόσμον δημιουργῆσαι προεξετύπου τὸν ἀρχέτυπον καὶ νοητὸν πρεσβυτέρου νεώτερον ἀπεικόνισμα... Ἀγγελικόν, τὸν περιέχοντα τὰς τῶν ἀγγέλων ταξιαρχίας, πρῶτον γὰρ πάντων τῶν κτισμάτων. Οὗτοι γὰρ διακονικὰ πνεύματα, ὅτι ὑπηρετοῦσιν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς κτίσεως, ἔδει δὲ πρῶτον αὐτοὺς κτισθῆναι, ἵνα γενομένης τῆς κτίσεως, παρῶσιν εὐθὺς οἱ κυβερνῆται. Στοιχειώδης, τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ πέμπτη οὐσία συμμετρεῖται, ὅτι κἀκεῖνοι ἁπλοῦν σῶμα εἰς τὰ στοιχεῖα, ἃ ἁπλᾶ λέγονται, ὅτι ἐξ ἐκείνων τὰ λοιπὰ πράγματα συντίθενται… ὅταν ἡ Γραφὴ οὐρανόν, πολλάκις σημαίνει τὸν ἀέρα… πῦρ δὲ ἐν τῷ ἀέρι, ὅτι εἰς τὸν ἀέρα ὁ Κύριος καθεσθήσεται κριτής… Μέγας κόσμος ἅπασα ἡ φύσις τῶν ἀλόγων, ὧν τὰ εἴδη διάφορα, διὰ τὴν ὡραιότητα καὶ ποικιλόμορφον τέχνην τοῦ Θεοῦ. Μικρὸς κόσμος, ὁ ἄνθρωπος, ὅτι ἐν αὐτῷ οἱ ἕτεροι ἐξεικονισμένοι τῷ τετάρτῳ, ὅμοιος κατὰ τὴν

---

92. Σεβαστοῦ Κυμινήτη, *Ὁμιλια εἰς την θ^{ην} τριστιχον παραινεσιν του Θεολόγου*, ὅπ. π., φ. 121.

93. Ἀριστοτέλους, *Περὶ οὐρανοῦ*, Ι, 270a$_{13\text{-}14}$.

> αἴσθησιν τῷ τρίτῳ, κατὰ τὰ στοιχεῖα ἃ περιέχει καὶ αὐτός... ὅτι δι' αὐτὸν οἱ λοιποὶ καὶ μᾶλλον ἵνα πάντων κυριεύῃ δι' αὐτὸν ὁ τέταρτος, ὅτι κυριεύει αὐτοῦ... δι᾽ αὐτὸν ὁ τρίτος, ἡ γῆ διὰ τὸν καρπόν, ἡ θάλασσα δι' ἧς πλέει, ὁ ἀὴρ διὰ τὴν ζωήν, τὸ πῦρ διὰ τὴν χρείαν, ὁ οὐρανὸς διὰ τὴν κίνησιν· δι' αὐτὸν ὁ δεύτερος διὰ τὴν διακονίαν»[94].

Ἐπιπλέον ὁ ἄνθρωπος μέσα ἀπὸ τὴν ἐντελὴ λειτουργία τοῦ ὀργανισμοῦ του θεωρήθηκε ὅτι σύγκειται, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα «ζῶα», ἀπὸ «τέσσαρας χυμούς»[95], σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Πρόκειται γιὰ τὴν ξανθὴ χολή, τὴ μέλαινα χολή, τὸ αἷμα καὶ τὸ φλέγμα· ἡ σύγκραση τῶν διαφόρων αὐτῶν «χυμῶν» δημιουργεῖ ξεχωριστοὺς τύπους ζώντων καὶ συνιστᾶ ὅ,τι ὀνομάζουμε ἰδιοσυγκρασία[96]. Αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ γνώση ἀξιοποιεῖ ὁ Μελέτιος Συρίγος, ὅταν ἀναφέρεται στὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου:

> «Πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ, πρόβατα καὶ βόας ἅπαντας, ἔτι δὲ καὶ τὰ κτήνη τοῦ πεδίου, τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοὺς ἰχθύας τῆς θαλάσσης, τὰ διαπορευόμενα τρίβους θαλασσῶν. Καὶ ταῦτα μόνα ὁποῦ εἶναι ἐκτὸς τοῦ σώματός σου, εἰπὲ πόσα εἶναι καὶ ἂν τιμῶνται μυρίων ταλάντων, ἀμὴ ἂν σοῦ φαίνωνται ταῦτα ὀλιγώτερα, πρόσθες καὶ τὰ τοῦ σώματος. Πόσου τιμᾷς τὴν ἔξωθεν καὶ ἔσωθέν σου διάπλασιν –τὴν ὡς ἐν ἀκροπόλει κεφαλὴν μὲ τὰς πέντε αἰσθήσεις στολισμένην καὶ ὠχυρωμένην, τὰς χεῖρας, τὸ στῆθος, τὴν κοιλίαν, τοὺς πόδας καὶ τῶν λοιπῶν μελῶν ἕκαστον, τὸν ἐγκέφαλον, τὴν καρδίαν, ἐξ ὧν ἢ δι᾽ ὧν τὰ νεῦρα κατάγονται καὶ συνδέουσι τὰ ὀστᾶ καὶ κινοῦσί τα, τοὺς τέσσαρας χυμοὺς καὶ τὰ ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα δουλεύονται, τὴν ἔμφυτον θερμότητα ὁποῦ στέκεται ὡς τεχνίτης ἔμπειρος καὶ τὰ κινᾷ ὅλα, καὶ τὴν ἔμφυτον ὁμοίως ὑγρότητα, τὴν ἐξυπηρετοῦσαν ὡς ὕλην, καὶ τὴν ἐν τούτοις πᾶσιν εὐταξίαν καὶ ἁρμονίαν– μὲ τὸ νὰ ἐξοδιάζῃς ἀφειδῶς ὅ, τι καὶ ἂν ἔχῃς;»[97].

---

94. Κυρίλλου Λουκάρεως, *Εἰς τὰ Ἐπιφάνεια*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 427, φ. 60r-v.

95. «ἤρεσεν Ἱπποκράτει πρώτῳ τὰ σώματα τῶν ζῴων ἐκ τῶν τεσσάρων χυμῶν συμπήγνυσθαι προσεχῶς, ἵν' ἐκ μὲν τῶν γεωδεστέρων καὶ παχυμερεστέρων τὰ στερεώτατα γίνωνται, ἐκ δὲ τῶν μαλακωτέρων τὰ μαλακά» (Νεμεσίου Ἐμέσης, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, ὅπ. π., σ. 45_{12-15}).

96. Νικολάου Γ. Πολίτου, *Εἰρήνευση*, ἐν Ἀθήναις 1997, σσ. 279-281.

97. Μελετίου Συρίγου, *Κυριακῇ ἑνδεκάτῃ τοῦ Ματθαίου*, χφ. ΜΠΤ 448, φ. 124r-v.

Καὶ τὰ δύο κτιστὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, σῶμα καὶ ψυχή, τελοῦν σὲ ἀπόλυτη ἑνότητα μεταξύ τους καὶ μάλιστα βρίσκονται σὲ ἀλληλεπίδραση καὶ ὀργανικὴ σχέση, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ θαύματα τῆς δημιουργίας[98]. Πρόκειται γιὰ δύο οὐσίες ποὺ διακρίνονται, καθ᾽ ὅσον «τὴν μὲν ψυχὴν ἐμφαίνων ἀρρήτως ἐκ τοῦ θείου καὶ ζωτικοῦ ἐμφυσήματος συνισταμένην, τὸ δὲ σῶμα ἐκ τῆς ὑποκειμένης ὕλης τοῦ ἐξ οὗπέρ ἐστιν ἅμα τῇ ψυχῇ κατὰ τὴν σύλληψιν γινόμενον σώματος»[99]. Πάντως ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνον ἡ ψυχὴ ἢ μόνον τὸ σῶμα του, ἀλλὰ τὸ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συγκροτούμενο[100]. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἑνότητα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος παρέχει τὴν εἰκόνα τοῦ τελείου ἀνθρώπου, «ἑνὸς ὄντος ἀνθρώπου, τοῦ διὰ τῆς ψυχῆς τε καὶ σώματος συνεστηκότος»[101], γεγονὸς τὸ ὁποῖο συγκροτεῖ ὅ,τι ὀνομάζεται πρόσωπο.

Στὴ χριστιανικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ πνευματικὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπου, λέγεται ἀλλιῶς καὶ «καρδία» καὶ εἶναι ἀόρατη, ἀπερίγραπτη καὶ ἀπρόσιτη στὶς σωματικὲς αἰσθήσεις, ἂν καὶ κτιστή. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἄλογη ψυχὴ τῶν ζώων, εἶναι λογική, ἀθάνατη καὶ πνευματική, τρεπτὴ καὶ αὐτεξούσιος. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ προσεγγίσει γνωστικῶς τὰ ἐνεργήματα ἀλλὰ ὄχι τὴν οὐσία της. Βεβαίως ἡ ψυχη εἶναι χάριτι καὶ ὄχι φύσει ἀθάνατη[102]. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀθάνατη ψυχὴ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ ἐνεργήματά της, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ γνωρίσματα ποὺ ἀπέκτησε καθ᾽ ὅλη τὴν ἐπίγεια ζωή του ὁ ἄνθρωπος καὶ κατάφερε νὰ τὰ διατηρήσει μέχρι τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου του. Ὁλόκληρη ἡ ζωὴ εἶναι ἕνα στάδιο προετοιμασίας γιὰ τὴ μελλοντικὴ κατάστα-

---

98. Π. Κ. Χρήστου, *Τὸ μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 16.

99. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν*, PG 91, 1321CD.

100. «Οὔτε γὰρ ἡ πλάσις τῆς σαρκὸς αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἄνθρωπος τέλειος, ἀλλὰ σῶμα ἀνθρώπου καὶ μέρος ἀνθρώπου· οὔτε ἡ ψυχὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἄνθρωπος, ἀλλὰ ψυχὴ ἀνθρώπου καὶ μέρος ἀνθρώπου· οὔτε τὸ Πνεῦμα ἄνθρωπος. Πνεῦμα γὰρ καὶ οὐχὶ ἄνθρωπος καλεῖται· ἡ δε συγκρασις καὶ ἕνωσις τούτων ἁπάντων τὸν τέλειον ἄνθρωπον ἀπειργάσατο» (Εἰρηναιου, *Κατα Αἱρεσεων*, ἐκδ. Adelin Rousseau, Louis Dontreleau, Charles Mercier, Irénée du Lyon Contre Les Hérésies Livre V, tom. II, SC 153, Paris 1969, V, 6, 1, σσ. 77_{34}-79_{40}).

101. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, PG 44, 233D.

102. Ὁ Πλάτων χαρακτηριζε την ψυχη αθάνατη ὡς αὐτοκίνητη καὶ ἀεικίνητη: «Ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος. Τὸ γὰρ ἀεικίνητον ἀθάνατον· τὸ δ᾽ ἄλλο κινοῦν καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχον κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς ...εἰ δ' ἔστι τοῦτο οὕτως ἔχον, μὴ ἄλλο τι εἶναι το αυτο εαυτο κινοῦν ἢ ψυχην, ἐξ ανάγκης αγένητόν τε καὶ ἀθάνατον ψυχή» (Πλατωνος, *Φαῖδρος* 245c). Στον Πλάτωνα παραπέμπει ὁ ἅγιος Κύριλλος Λούκαρις: «διὸ και ἀόρατος, ότι δε μάλιστα πὰν τὸ ἐκ γῆς συνιστάμενον

ση μέσα στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Γιὰ τοὺς ἁγίους ἡ παροῦσα ζωὴ ἀποτελεῖ πρόγευση τῆς μελλοντικῆς μακαριότητας μέσα στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ. Ἐπισημαίνεται ἐξάλλου ὅτι ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος, ψυχὴ καὶ σῶμα, τείνει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κατασκευή του νὰ ξεπεράσει τὰ ὅριά του, νὰ γίνει ἀπεριόριστος καὶ ἀθάνατος[103]. Ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι ἡ δυνατότητα τῆς ἀθανασίας παρέχεται χάριτι καὶ ὄχι φύσει, ἀφοῦ φύσει ἀθάνατος εἶναι μόνον ὁ Θεός.

Τὴ μονιμότητα τῶν ἀρετῶν ποὺ ὡς γνωρίσματα τῆς ψυχῆς θὰ συνοδεύσουν τὸν ἄνθρωπο στὴ μέλλουσα ζωὴ προβάλλει ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος τονίζοντας ὅτι:

> «Ἐκεῖνο λέγεται καθολικὰ καλόν, ὁποῦ δὲν χαλνᾷ ποτέ… Μόνον ἡ καλοσύνη καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀθάνατος, διατὶ εἶναι τῆς ἀθανάτου ψυχῆς γέννημα, καρπός. Καὶ διὰ τοῦτο μόναις αἱ ἀρεταῖς καὶ ἡ καλοσύναις κάμνουν τὸν ἄνθρωπον μεγάλον καὶ καλότυχον. Οὐδένας ἠμπορεῖ νὰ λέγεται καλότυχος καὶ νὰ τὸν εἰπῇς καλότυχον, διὰ τὰ καλὰ τουτουνοῦ τοῦ κόσμου· ἀμὴ μόνον διὰ τὰ καλὰ τῆς ψυχῆς, ὁποῦ νὰ εἶναι καλῆς ψυχῆς ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος, λέγεται καλότυχος… Ὅσοι ἔχουν τὴν ταπεινοφροσύνην εἰς τοῦ λόγου τους, λέγουνται καλότυχοι, ὅσοι λυποῦνται καὶ κλαίγουν διὰ ταῖς ἁμαρτίαις τους, ἐκεῖνοι λέγουνται καλότυχοι. Ἀμὴ ὅσοι κλαίγουν διὰ τουτουνοῦ τοῦ κόσμου τὰ καλά, ἐκεῖνοι ὄχι μόνον κατηγοροῦνται, ἀμὴ καὶ κολάζουνται»[104].

Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ὅρου «καλότυχος» στὸ ἀναφερθὲν ἀπόσπασμα εἶναι τελείως διαφορετικὸς ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὸν «πετυχημένο» ἄνθρωπο, ποὺ νοεῖ τὴν ἐπιτυχία στὴ ζωή του ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ὡς οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ καταξίωση. Ἀντιθέτως, ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος τὴν ταυτίζει μὲ τὴν ἠθικὴ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος κοσμεῖται ἀπὸ ἀρετές, μὲ ἀνώτερη αὐτῶν τὴν ταπείνωση.

Παρενθετικῶς θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ παλαιότερες δια-

φθαρτὸν καὶ θνητόν, ἡ δὲ ψυχὴ ἄφθαρτος καὶ ἀθάνατος κατὰ τὸν θεῖον Πλάτωνα, ὅτι αὐτοκίνητον, τὸ δὲ αὐτοκίνητον ἀεικίνητον, τὸ ἀεικίνητον ἀθάνατον· καὶ κατὰ τὴν θείαν Γραφήν, ὁ Θεὸς λέγεται Θεὸς Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, οὐ Θεὸς τεθνεώτων ἀλλὰ ζώντων, λοιπὸν ἀθάνατος…» (Κυρίλλου Λουκάρεως, *Κυριακῇ ε΄ Λουκᾶ ''ἄνθρωπός τις ἦν πλούσιος καὶ ἐνεδιδύσκετο''*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 262, φ. 229).

103. Π. Νέλλα, *Ζῶον θεούμενον*, ὅπ. π., σ. 28.

104. Μαξίμου Πελοποννησίου, *Ὁμιλία τῇ Κυριακῇ θ΄ τοῦ Λουκᾶ*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 170, φ. 186r-v.

κρίσεις τῆς ψυχῆς σὲ μέρη (λογιστικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν)[105] ἢ δυνάμεις (λογίζεσθαι, ὀρέγεσθαι, ἀντιλαμβάνεσθαι)[106], οἱ ὁποῖες ἀνευρίσκονται καὶ στὶς προσεγγίσεις τῶν χριστιανῶν διανοητῶν, εἶναι ἁπλῶς λογικὲς καὶ ὄχι πραγματικὲς διακρίσεις. Σχετικοποιοῦνται μάλιστα καὶ ἀποκτοῦν δευτερεύοντα ρόλο στὰ κείμενα, γεγονὸς ποὺ συμβάλλει ἐπικουρικὰ μόνο στὴν κατανόηση τοῦ βαθύτερου νοήματος ἐκείνων[107]. Ἐπίσης, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ τὴν πνευματικὴ ἀρχὴ καὶ τὸ κέντρο τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ, θεωρεῖται ὅτι ὑπερέχει ἱεραρχικῶς τοῦ σώματος. Αὐτὸ σὲ καμία περίπτωση δὲν σημαίνει ὑποτίμηση τοῦ σώματος, ἀφοῦ χωρὶς αὐτὸ διασαλεύεται ἡ ἑνιαία καὶ ὀργανικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου καὶ παύει νὰ νοεῖται ἐκεῖνος ὡς ἄνθρωπος. Τὸ θεόπλαστο ὑλικὸ σῶμα του δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὸ κακό[108]. Χρήζει φροντίδας καὶ συντήρησης, ἱκανοποίησης ὄχι τῶν ἐφάμαρτων ἐπιθυμιῶν ἀλλὰ τῶν πραγματικῶν του ἀναγκῶν. Αὐτὴ τὴν ἱεραρχικὴ ἀξία τῆς ψυχῆς τονίζει ὁ ἅγιος Μελέτιος Πηγᾶς γράφοντας τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά:

> «Καὶ ὁ Παῦλος λέγει ''ἐγένετο ὁ πρῶτος ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν''. Καὶ ἂν θαυμάζεσαι, πῶς καὶ τὸ κατώτερον τῆς ψυχῆς λέγεται ζῶσα καὶ τὸ ἀνώτερον, ὁπού γε τὸ κατώτερον δὲν λέγεται πνεῦμα, ὁποῦ λέγεται τὸ ἀνώτερον, θὲς μάθει κατὰ τὸν Μέγαν Διονύσιον, ὅτι τὰ ὑπέρτερα τάγματα μετέχουσι καὶ τῆς ὀνομασίας καὶ ἐργασίας τῶν κατωτέρων, τὰ δὲ κατώτερα δὲν μετέχουσιν ὁμοίως τῶν ἀνωτέρων. Καὶ καλὰ καὶ νὰ λέγει ὁ ἀπόστολος ὅτι ἐστὶ σῶμα ψυχικόν. Καὶ ἔστι σῶμα πνευματικὸν δὲν λέγει, διὰ νὰ σοῦ εἰπεῖ, πὼς τὸ σῶμα γίνεται ἢ λέγεται πνεῦμα· ἀμή, γίνεται, λέγει, καὶ λέγεται πνευματικὸν κατὰ τὴν ἐπικράτειαν τοῦ πνεύματος, κατὰ τὴν πνευματικὴν τοῦ πνεύματος κατάστασιν. Τώρα ἐτούτων τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς, ὁποὺ ἀντιστρατεύουνται κατ' ἀλλήλων, ὡς μαρτυρᾶ ὁ ἀπόστολος, ''συνείδομαι γάρ'', φησι, ''κατὰ τὸν ἔσω ἄνθρωπον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας,

---

105. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 440e8-441a6.

106. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* 6,9,1.

107. «Ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἔχει τὰς αἰσθήσεις τῆς ψυχῆς· νοῦν, διάνοιαν, δόξαν, φαντασίαν καὶ αἴσθησιν. Ἡ ἐπιστήμη ἐστὶ τῆς αισθήσεως ἔργον καὶ τῆς φαντασίας, ἡ σύνεσις ἐν τῇ δόξᾳ καὶ ἐν τῇ φαντασια, ἡ σοφία ἐν τῷ νοῒ καὶ τῇ διανοίᾳ, ἐπὶ πάσας κυρία» (Κυρίλλου Λουκάρεως, *Εἰς τὰ Ἐπιφάνεια*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 427, φ. 59ᵛ).

108. Τὸ σῶμα στὴν Καινὴ Διαθήκη περιγράφεται ὡς «ναὸς Θεοῦ ζῶντος» (*Β Κορ.* ς' 16), «ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (*Α΄ Κυρ.* ς' 19).

τῷ ὄντι ἐν τῇ σαρκί μου''»[109].

Πράγματι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος[110] σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του[111] ἀναφέρεται στὴν ἀντίθεση μεταξὺ «σαρκὸς» καὶ «πνεύματος», ἡ ὁποία ὅμως ἐπῆλθε μετὰ τὴ διάσπαση τῆς ἀνθρώπινης φύσης στὸν πεπτωκότα ἄνθρωπο λόγῳ τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ Παῦλος διακρίνει τοὺς ἀνθρώπους σὲ «πνευματικοὺς» καὶ «σαρκικοὺς» ἢ «ψυχικούς». Εἶναι πάντως δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα μὲ τὴ διατήρηση καὶ ἐνίσχυση τῆς ἁρμονικῆς συνεργασίας τους ἐν τῇ θείᾳ χάριτι[112]. Ἡ παρουσία ἐν τέλει τοῦ ἁγίου Πνεύματος ζωοποιεῖ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα καὶ ἐνεργεῖ τὴν «υἱοθεσία» τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεό.

Ὁ ἅγιος Μελέτιος Πηγᾶς ἀκολουθώντας τὸν Ἀπόστολο Παῦλο κάνει μία διεξοδικὴ ἀναφορὰ στὴν ψυχὴ καὶ στὶς δυνάμεις της. Ἀντιδιαστέλλει μάλιστα τὴν κτιστή, ἀλλὰ λογικὴ καὶ πνευματικὴ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὴν ἄλογη τῶν ζώων καὶ ἀποκηρύσσει τὴ ῥοπὴ τοῦ παθητικοῦ μέρους τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν ἄλογο καὶ ζωώδη βίο, μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια:

> «Εἶναι ἡ ψυχὴ τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς τὸ παθητικόν, κατὰ τὸ ὁποῖον ζοῦμεν καὶ πάσχομεν λύπες, φόβους, ἀγάπες καὶ κατὰ τοῦτο τὸ ζῶδες μέρος· λέγεται καὶ τῶν ζώων ἡ ψυχή, ψυχή, καθὼς εἰς τὸ πρῶτον τῆς Γενέσεως ''ἐξαγαγέτω ἡ γῆ ψυχὴν ζῶσαν κατὰ γένος τετράποδα καὶ θηρία καὶ ἑρπετὰ ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ γένος''· καὶ [κατὰ] τοῦτο τὸ μέρος τῆς ψυχῆς λέγεται ὁ ἄνθρωπος ψυχικός, καθὼς ἀκούεις καὶ λέγει σου ὁ ἀπόστολος, ὅτι ψυχικὸς ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος· λέγεται καὶ σαρκικός· μάλιστα τέλεια σάρκα, ἐπειδὴ καταντάει καὶ προσηλώνεται πρὸς τοῦτο τὸ πνεῦμα, τὸ πνεῦμα [τὸ ὑψηλὸν]

---

109. Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῇ Γ´ τῶν ἁγίων Νηστειῶν ''Εἶπεν ὁ Κύριος ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν''*, § 27, στὸ *Χρυσοπηγή*, σσ. 79-80.

110. Βλ. σχετικῶς Θωμᾶ Ἀντ. Ἰωαννίδη, *Ἄνθρωπος καὶ κόσμος κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 40-51.

111. Πρβλ. «τοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα» (*Ρωμ.* η´ 1).

112. Πρβλ. καὶ τὸ χωρίο: «Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος τέλεια ἄϋλος, ἀμὴ ἔχει καὶ τὸ παχὺ τοῦτο σαρκίον καὶ ὑλικόν, διὰ τοῦτο δουλεύεται μὲ ὑλικὰ στοιχεῖα, διὰ νὰ ἁγιάσῃ καὶ τὰ ὑλικὰ καὶ τὰ ἄϋλα διὰ τῶν ὑλικῶν, αὐτὸς ὁ ἄϋλος Θεὸς τῇ θείᾳ αὐτοῦ χάριτι» (Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῇ τῆς Τυροφάγου. ''Εἶπεν ὁ Κύριος, ἐὰν ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν''*, § 30, στὸ *Χρυσοπηγή*, σσ. 182).

καὶ δοθῇ ὅλος εἰς τὰ γήϊνα, καθὼς ἐκάμνασιν τὸν καιρὸν τοῦ Νῶε οἱ ἄνθρωποι καὶ καθὼς κάμνομεν καὶ ἐμεῖς εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον, διὰ τοὺς ὁποίους ἔλεγεν ὁ Θεός, ὅτι ''οὐκ ἐπιμένει τὸ πνεῦμα μου ἐν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας''. Ἀκούεις τὸν ἄνθρωπον σάρκα, διατὶ προσηλώνεται εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς, ὁποὺ εἴπαμεν, τὸ ζωωδέστερον καὶ τὸ ὁποῖον ἔχομεν οἱ λογικοὶ ἄνθρωποι κοινὸν μὲ τὰ ἄλογα ζῶα, καθὼς καὶ τὸν λόγον μὲ τὰ λογικὰ κτίσματα· ἢ λέγεται πάλι καὶ ψυχὴ νοερά, τὴν ὁποίαν ἀκούεις πὼς ἐνεφύσησεν ὁ Θεὸς εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου, ψυχὴν ζῶσαν»[113].

Αὐτὴ τὴν ἀξία ποὺ διαθέτει ἡ ὕλη ἐντὸς τοῦ δημιουργικοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ, παρὰ τὴ δευτερεύουσα θέση ποὺ κατέχει σὲ σχέση μὲ τὴν ψυχή, τονίζει καὶ ὁ Μελέτιος Συρίγος. Τὰ κτιστὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ συγκροτήθηκαν, ὡς γνωστόν, «καλὰ λίαν»:

«Ἀσθενὴς εἶναι βέβαια καὶ ταπεινὴ ἡ ὕλη...διὸ καὶ σῶμα ταπεινώσεως ὠνόμασται τῷ Παύλῳ, μὰ ἂν ἤθελε στέκῃ εἰς τὴν χάριν τῆς ἀναμαρτησίας, οὔτε ἀσθενῶν οὔτε ἄλλης ὠδῖνος ἐπειράθη ἄν. Διατὶ εἰς τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ ὁ φθαρτὸς πηλὸς ψυχὴ ἀθάνατος γίνεται, μὰ εἰς τὰς ἡμετέρας χεῖρας καὶ ἡ ἄϋλος σαρκοῦται τῇ πρὸς τὸ σῶμα συμπαθείᾳ»[114].

Τὴν ψυχοσωματικὴ ἑνότητα[115] μεταξὺ τῶν δύο συστατικῶν τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μὲ τὰ ἐπὶ μέρους γνωρίσματα καὶ τὶς δυνάμεις ἑκάστου, ἐξαίρουν οἱ μεταβυζαντινοὶ λόγιοι. Ὅλοι σχεδὸν ἀναφέρονται στὴ διάκριση σώματος καὶ ψυχῆς ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς ἱεραρχικῆς τους διαφοροποίησης. Χωρὶς νὰ καταφάσκουν πρὸς τὸν δυαλισμὸ ἢ τὸν μανιχαϊσμό, χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦν τὸ σῶμα, ἐξαίρουν τὴν πνευματικὴ συγγένεια τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεὸ καὶ ἀποκηρύσσουν ὄχι τὸ σῶμα ἀλλὰ τὴ «σάρκα» ποὺ ἐγκολπώνεται τὴν ἁμαρτία καὶ καταβιβάζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ πνευματικὸ μεγαλεῖο γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει προορισθεῖ·

---

113. Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῇ Γ' τῶν ἁγίων Νηστειῶν*, ὅπ. π., σ. 79.

114. Μελετίου Συρίγου, *Ὁμιλία εἰς τὸ ''Ἦν τις ἀσθενῶν Λάζαρος ἀπὸ Βηθανίας ἐκ τῆς κώμης Μαριας και Μαρθας της ἀδελφης αὐτης'', Ἰω. 11*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 349, φ. 224.

115. Γιὰ τὴν πατερικὴ θεμελίωση περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, βλ. γενικῶς Ὀλυμπίας Παπαδοπουλου-Τσανανα, *Η ἀνθρωπολογια του Μεγαλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 36-41.

> «Δύο φύσεις ἔχει ὁ ἄνθρωπος, ψυχὴν καὶ σῶμα· καὶ δύο ζωάς, πνεύματος καὶ σαρκός. Ἡ τοῦ πνεύματος ζωὴ οὐράνιος, ἡ τῆς σαρκὸς ἐπίγειος· ἡ τοῦ πνεύματος ζωὴ παρὰ Θεοῦ ἐστιν, ἡ τῆς σαρκὸς διὰ τοῦ πνεύματος. Πλὴν ἀμφότεραι αἱ ζωαὶ χρειάζουνται τροφήν· ἡ ἐπίγειος ζητεῖ πρόσκαιρον, ἡ αἰώνιος πνευματική, καὶ αἱ δύο ζωαὶ αὗται μία ζωὴ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Καὶ αἱ δύο φύσεις γίνονται μία φύσις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, εἷς ἄνθρωπος... Ὅθεν ἡ τοῦ Θεοῦ σοφία μίαν τροφὴν δίδωσι δυναμένην τὴν ψυχὴν ζωοποιεῖν, ὅμως ὑπό τισι συμβεβηκόσιν, ἃ καταλαμβάνει καὶ ἡ σὰρξ καὶ πληροφορεῖται περισσότερον περὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς»[116].

Τὸ γεγονὸς ὅτι πάντοτε ἡ ψυχὴ καὶ οἱ ἐν αὐτῇ δυνάμεις ὑπῆρξαν σημεῖο ἀμφιλεγόμενο ποὺ ἀπασχόλησε τοὺς φιλοσόφους καὶ διανοητὲς[117] ἀνὰ τοὺς αἰῶνες εἶναι κάτι γνωστό. Τῆς ἀποδόθηκαν κατὰ καιροὺς διάφορες ἰδιότητες καὶ ὁρισμοὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία, ἡ θρησκεία ἢ ἡ ἰδεολογία προσπάθησε νὰ τὴν προσεγγίσει καὶ μάλιστα νὰ ὑποτάξει τὸ νόημά της στὸ περιεχόμενο ἑκάστης. Ὅμως ἡ ψυχὴ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία[118] ἀφίσταται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ τῆς ἀπέδωσαν τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ καὶ θρησκευτικὰ συστήματα ἢ ἑτεροδιδασκαλίες. Αὐτὸ γνώριζε καλὰ ὁ ἅγιος Γεράσιμος Παλλαδᾶς, διακεκριμένος τόσο γιὰ τὴ θεολογικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφική του κατάρτιση:

> «Ἐπεχείρησαν νὰ φιλοσοφήσουν καὶ διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἤγουν νὰ ἐξετάσουν τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς καὶ τινὲς μὲν εἶπον πὼς εἶναι πῦρ καὶ θερμόν τι, ἄλλοι τὴν εἶπον ἀριθμόν, ἄλλοι κρᾶσιν, ἄλλοι μόνον ἀέρα, ἄλλοι ἀναθυμίασιν, ἄλλοι ὕδωρ, ἄλλοι αἷμα, ἄλλοι ἁρμονίαν καὶ ἄλλοι εἶπαν αὐτὴν τὴν λογικὴν ψυχὴν θνητὴν καὶ ἄλλοι ἀθάνατον. Ὁμοίως μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ δύο λαοὺς προσέτι εὑρίσκω συγχυσμένους, ἕναν τὸ ἔθνος τῶν Ἑβραίων καὶ ἄλλον τοὺς κακογνώμονας αἱρετικούς...»[119].

Εἶναι σαφὲς λοιπὸν ὅτι καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ ἀνθρωπολογικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, τονίζεται ἡ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπου

---

116. Κυρίλλου Λουκάρεως, *Κυριακῇ ια*η *Λουκᾶ*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 263, φ. 405v.

117. Βλ. ἀρχικῶς, Erwin Rohde, *Ψυχή*, μετάφρ. Κατερίνα Παυλογεωργάτου, τόμ. Α-Β, Ἀθήνα 1998, 2004.

118. Βλ. γενικῶς, Παύλου Εὐδοκίμωφ, *Ἡ Ὀρθοδοξία*, ὅ.π., σ. 126.

119. Γερασίμου Παλλαδᾶ, *Τῇ ἑβδόμῃ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός, εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολάνων*, χφ. Μετέωρα, Ἁγ. Τριάδος ἀρ. 6, σ. 67.

ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Ὅμως, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, υἱοθετεῖται καὶ ἡ τριμερὴς διάκριση, κατὰ τὴν ὁποία προστίθεται καὶ ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ στὴν ψυχοσωματικὴ ἑνότητα.

δ. Νοῦς καὶ διάνοια

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν περίπτωση «τριχοτόμησης» τῆς ἀνθρώπινης φύσης, στὴ βυζαντινὴ φιλοσοφικὴ παράδοση[120] γίνεται λόγος ἐκτὸς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος καὶ γιὰ τὸν νοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴ διάκριση τῆς ψυχῆς σὲ λογικὴ καὶ ἄλογη, ὅπου ὁ νοῦς, ἡ διάνοια, ἡ δόξα, ἡ βούληση καὶ ἡ προαίρεση εἶναι δυνάμεις τῆς λογικῆς ψυχῆς, ἐνῶ ἡ φαντασία, ἡ αἴσθηση, ὁ θυμὸς καὶ ἡ ἐπιθυμία εἶναι δυνάμεις τῆς ἄλογης ψυχῆς[121]. Οἱ μεταβυζαντινοὶ πατέρες χρησιμοποιοῦν ἀναλόγως τοὺς ὅρους αὐτοὺς κατὰ περίπτωση, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ἅγιος Κύριλλος Λούκαρις:

> «Πᾶσα δὲ ἐπιθυμία ἢ διανοίας ἐστί, λέγουσιν οἱ σοφοί, ἢ ὀρέξεως. Ἡ τῆς ὀρέξεώς ἐστιν ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὰ σαρκικὰ καὶ πρόσκαιρα πράγματα, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁμοιοῦται τοῖς ἀλόγοις ζῴοις, ὅτι κἀκεῖνα ὀρέγονται καὶ ἐπιθυμοῦσιν, ὅτι αἰσθητικά. Καὶ πᾶν αἰσθανόμενον ἐπιθυμεῖ καὶ ὀρέγεται, διὸ ὁ ἵππος τροφὴν ἐπιθυμεῖ καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁμοίως. Ἔστι δὲ καὶ ἄλλη ἐπιθυμία διανοίας, ἥτις τῶν καλῶν πραγμάτων ἐπιθυμία ἐστι... αἱ ἐπιθυμίαι διανοίας ἦσαν νοὸς καὶ πνεύματος»[122].

Τὰ μέρη τῆς ψυχῆς παρουσιάζονται συχνὰ ἀπὸ τοὺς Πατέρες σὲ μία τριπλὴ διάκριση, αἴσθηση, λόγος, νοῦς, καὶ εἰκονίζονται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ παραδείγματος τῶν ὁμόκεντρων κύκλων. Ἔτσι ἡ αἴσθηση, πλησιέστερη πρὸς τὸ σῶμα, ἔχει τὴ θέση τῆς ἐξωτερικῆς

---

120. Βλ. σχετικῶς Ἱεροθέου, Μητροπ. Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου, *Ὀρθόδοξη ψυχοθεραπεία. Πατερικὴ θεραπευτικὴ ἀγωγή*, Λεβαδεία [6]1998, σσ. 118-146.

121. «Χρὴ γινώσκειν, ὅτι ἡ ἡμετέρα ψυχὴ διττὰς ἔχει τὰς δυνάμεις, τὰς μὲν γνωστικάς, τὰς δὲ ζωτικάς. Καὶ γνωστικαὶ μέν εἰσι νοῦς, διάνοια, δόξα, φαντασία, αἴσθησις, ζωτικαὶ δέ, ἤγουν ὀρεκτικαὶ βούλησις καὶ προαίρεσις» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβής*, λστ΄, σσ. 88-89$_{30-32}$).

122. Κυρίλλου Λουκάρεως, *Κυριακη του Ζακχαιου, Λουκα κεφ. ι 9*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 262, φ. 257. Πρβλ. ἐπίσης τὴν τοποθέτηση τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου: «Ἄκουσε νὰ τὸ μάθης. Ὁ τόπος ὁποῦ σπερνει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι καθόλου ἡ καρδία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ διάνοια, ὁ νοῦς καὶ ἡ ψυχή. Καὶ εἶναι ὅλα τοῦτα μιᾶς φύσεως, διὰ τοῦτο καὶ ἑνοῦ σπόρου ἀξιώνεται πᾶσα μία ἀπὸ τὸν πλάστην καὶ δημιουργὸν Θεόν. Πλὴν ὄχι εἰς ὅλων ὧν καρποφορεῖ...» (Μαξίμου Πελοποννησίου, *Ὁμιλια τη δευτερα Κυριακη τοῦ Λουκᾶ*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 170, φ. 156[v]).

σφαίρας, ὁ λόγος τῆς ἐνδιάμεσης καὶ ὁ νοῦς τῆς ἐσώτατης. Μάλιστα κοινὸ κέντρο τῶν ὁμόκεντρων αὐτῶν κύκλων εἶναι ἡ νοερὰ καρδία[123]. Ὁ νοῦς ἔχει τὴ δύναμη νὰ κατευθύνει τὸν λόγο καὶ τὴν αἴσθηση πρὸς τὶς ἀρετές.

Ὁ νοῦς λοιπὸν εἶναι μία ἰδιαίτερη ἰδιότητα τῆς λογικῆς ψυχῆς καὶ ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὡς «ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς»[124]. Διαθέτει μάλιστα τὴ δυνατότητα, ἀφοῦ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητά, νὰ φθάσει στὰ «ἐπέκεινα»[125], ὁπότε καὶ θὰ ἑνωθεῖ μὲ τὸν Θεό.

Ἐπειδὴ ὅμως στὴν πατερικὴ διδασκαλία υἱοθετήθηκε ἡ διάκριση μεταξὺ νοῦ καὶ διανοίας, ἀναφέρεται παρενθετικῶς ὅτι αὐτὴ θυμίζει κάπως τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ χρησιμοποιεῖ τὴ νόηση καὶ ὄχι τὴ διάνοια γιὰ νὰ φθάσει στὴν ἀλήθεια[126]. Ἐνῶ ὅμως ὁ νοῦς στὴν πατερικὴ διδασκαλία χαρακτηρίζεται ὡς ὁ «ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς», ἡ διάνοια, ταυτιζόμενη μὲ τὴ λογική, εἶναι αὐτὴ ποὺ προβαίνει στὴ λογικὴ διατύπωση τῆς ἐμπειρίας τοῦ νοῦ. Ἄρα, ὅταν ὁ νοῦς ἔχει ἐμπειρία τοῦ Θεοῦ, τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει ἡ διάνοια εἶναι νὰ τὴν ἐκφράσει[127]. Ὡστόσο ἀργότερα οἱ μεσαιωνικοὶ φιλόσοφοι τῆς Δύσης[128] προχώρησαν σὲ ταύτιση τοῦ νοῦ καὶ τῆς διανοίας, ὁδηγούμενοι ἔτσι σὲ μία διανοητικὴ (= λογικὴ) προσέγγιση τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἡ λογικὴ θεωρήθηκε ὡς ἡ μόνη ὁδὸς γιὰ τὴ γνώση τῆς θείας πραγματικότητας[129].

Ἡ διάκριση μεταξὺ τῆς «ἔσω» καὶ τῆς «ἔξω» φιλοσοφίας διατη-

---

123. Χρυσοστόμου Μοναχοῦ Διονυσιάτου, *Θεὸς Λόγος καὶ ἀνθρώπινος λόγος. Οἱ ἐνέργειες τῆς ψυχῆς στὴν πατερικὴ ἀνθρωπολογία*, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου, Ἅγιον Ὄρος 1998, σ. 127.

124. Πρβλ. «... οὐχ ἕτερον ἔχουσα παρ' ἑαυτὴν τὸν νοῦν, ἀλλὰ μέρος αὐτῆς τὸ καθαρώτατον (ὥσπερ γὰρ ὀφθαλμὸς ἐν σώματι, οὕτως ἐν ψυχῇ νοῦς)» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβής*, κστ', σ. $77_{47\text{-}49}$)· βλ. καὶ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, *Ὁμιλίαι πνευματικαὶ* Ζ', 8 (= PG 34, 528B) καὶ ΜΓ', 7 (PG 34, 776D).

125. «δέον εἰδέναι τὸν καθ' ἡμᾶς νοῦν, ἔχειν τὴν μὲν δύναμιν εἰς τὸ νοεῖν, δι' ἧς τὰ νοητὰ βλέπει, τὴν δὲ ἕνωσιν ὑπεραίρουσαν τὴν τοῦ νοὸς φύσιν, δι' ἧς συνάπτεται πρὸς τὰ ἐπέκεινα ἑαυτοῦ» (Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ Θείων ὀνομάτων*, PG 3, 865C).

126. Πλάτωνος, *Πολιτεία* 511d, 526b, 526d.

127. Βλ. ἀναλυτικῶς π. Ἱεροθέου Βλάχου, *Ὀρθόδοξη ψυχοθεραπεία*, ὅπ. π., σσ. 192-197.

128. John Meyendorf, *Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ ὀρθόδοξη μυστικὴ παράδοση*, μετ. Ἐλ. Μαϊνᾶς, Ἀθήνα ²1989, σσ. 108-132· βλ. καὶ π. Ἱερ. Βλάχου, ὅπ. π., σ. 200.

129. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς Ἡσυχαζόντων*, ἐκδ. Π. Χρήστου, τόμ. Α', 2, 1, σσ. $468\text{-}470_{4\text{-}5}$.

ρήθηκε καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ γραμματεία. Ἔτσι ὁ Ἀγάπιος Λάνδος διαπιστώνει ὅτι:

«Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ μὲ ὅλην τὴν σοφίαν τῆς κτίσεως, δὲν ἐγνώρισαν τὸν Θεὸν οἱ Ἕλληνες, τοὺς ἔκαμε καὶ ἐπίστευσαν μὲ τὴν φαινομένην μωρίαν τοῦ Ἀποστολικοῦ κηρύγματος, καὶ ὄχι μὲ συλλογισμοὺς σοφίας, οὔτε μὲ πλοῦτον καὶ δυναστείαν ποσῶς, ἀλλὰ μὲ ταπείνωσιν καὶ εὐτέλειαν, ὅτι ἐκεῖ ὁποῦ εἶναι σοφία Θεοῦ, δὲν κάνει χρεία ἀνθρωπίνη σοφία, ἢ δύναμις. Διὰ τοῦτο λοιπὸν δὲν ἐδιάλεξε σοφοὺς καὶ γραμματισμένους Μαθητὰς ὁ Κύριος, ὅτι τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν ἐμώρανε, καὶ τὴν ἀπέδειξεν ἀδύνατον· διότι ὁ Πέτρος καὶ Ἀνδρέας οἱ ἀγράμματοι, ἐνίκησαν τὸν Ἀριστοτέλην καὶ Πλάτωνα καὶ τοὺς λοιποὺς φιλοσόφους, καὶ ἐψάρευσαν ὅλην τὴν Οἰκουμένην»[130].

Ὅμως, τὸ θεῖον εἶναι μία ὑπεραισθητὴ πραγματικότητα, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ προσεγγισθεῖ μὲ ἔννοιες τῆς αἰσθητῆς (= κτιστῆς) πραγματικότητας.

Ὁ νοῦς λοιπὸν εἶναι τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ κυριότερη ἔκφραση τῆς ψυχῆς του. Στὴν οὐσία, ἡ ψυχὴ μέσῳ τοῦ νοῦ καθοδηγεῖ ὁλόκληρο τὸν ἄνθρωπο, κατὰ τρόπο ἡγεμονικὸ καὶ σὲ συνάφεια μὲ τὸ αὐτεξούσιο, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Γιὰ τὸν νοῦ καὶ τὸν ρόλο του οἱ μεταβυζαντινοὶ ἱεροκήρυκες καὶ λόγιοι ἀποφαίνονται συντασσόμενοι πρὸς τὴν πατερικὴ διδασκαλία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παρακάτω προσεγγίσεις. Συγκεκριμένα ὁ Ἀγάπιος Λάνδος ἐπισημαίνει:

«Ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι ὁ λύχνος τοῦ σώματος, καὶ ὅ, τι ἐνέργειαν κάμνει εἰς τὸ κορμὶ τὸ ὀμμάτι, τὸ αὐτὸ κάμνει καὶ εἰς τὴν ψυχὴν ὁ νοῦς μας. Καὶ καθὼς ὁ ὀφθαλμὸς ὅταν ἦναι ὑγιής, φωτίζει τὸ σῶμα, καὶ ὅταν ἦναι ἀσθενὴς καὶ ἄῤῥωστος, σκοτίζει καὶ βλάπτει το, οὕτω καὶ ὁ νοῦς, ἐὰν μὲν ἦναι καθαρός, καὶ βλέπει μόνον πρὸς τὰ θεῖα καὶ δίκαια, καὶ γρηγορεῖ πρὸς ἐκεῖνα πάντοτε, προσδέχεται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸν νοῦν τὰς λαμπηδόνας καὶ φωτίζεται καὶ καθαίρεται. Εἰ δὲ καὶ παρατραπῇ ὁ νοῦς νὰ δοθῇ εἰς πονηρὰς καὶ ἀτόπους ἐπιθυμίας, καὶ νὰ κρατηθῇ καὶ νὰ προσηλωθῇ εἰς τὴν φροντίδα τῶν χρημάτων, ἢ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν παθῶν, ἔσβησε καὶ ἐθόλωσεν ὅλας του τὰς πράξεις εἰς τὴν παροῦσαν ζωήν, καὶ τὰς ἀφορμὰς τῆς σωτηρίας

---

130. Ἀγαπίου Λάνδου, *Τη δευτερα Κυριακη του Ματθαίου*, στὸ *Βιβλιον καλούμενον Κυριακοδρόμιον*, σ. 104.

αὐτοῦ ἐματαίωσε»[131].

Καὶ ὁ Μελέτιος Συρίγος γνωρίζοντας πόσο ἐπιρρεπὴς εἶναι ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν ἁμαρτία, παρακινεῖ τὸ ποίμνιο νὰ διατηρεῖ τὸ πνευματικὸ ὄμμα τοῦ νοὸς καθαρό, προκειμένου νὰ διαφυλάσσει τὴν αὐτοσυνειδησία καὶ εὐθυκρισία του καὶ νὰ κατευθύνει κατὰ Θεὸν τὶς ἐνέργειές του:

«Σπουδάσατε νὰ κρατῆτε καθαρὸν ἀπὸ πάσης ἰλύος τὸ ὄμμα τοῦ νοὸς ὁποῦ σᾶς ἐχάρισα, διὰ νὰ βλέπετε εὐστόχως τὰ τελειότερα ὁρατὰ ὁποῦ εὑρίσκονται εἰς τὰ ὄντα, νὰ μὴν πλανᾶσθε. Ἄλλως γὰρ ἔσεσθε ὅλοι σκοτεινοί, μὴ ἔχοντες ἕτερόν τι, μὲ τὸ ὁποῖον νὰ ἐθέλετε ἠμπορῇ νὰ διακρίνετε ἀπὸ τὰ δυσειδῆ καὶ βλαβερὰ τὰ εὔμορφα καὶ ὠφέλιμα καὶ μενεῖτε ἐν σκότει ἐξωτέρῳ καὶ ἀτελευτήτῳ. Ἐὰν δὲ τὸ σκότος τῶν φροντίδων τοῦ πλούτου φαντασίαν ὑμῖν προβάληται, πῶς τάχα νὰ μὴν ἠμπορῆτε χωρὶς τούτων νὰ τραφῆτε ἢ νὰ ἐνδύνεσθε, μάθετε ὅτι ψευδῆ εἰσι τὰ τοιαῦτα φαντάσματα»[132].

Ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ συσχετίζεται –σὲ περίπτωση[133] ποὺ διαθέτει καθαρότητα καὶ εὐθύτητα– μὲ τὶς ἀρετὲς τῆς διάκρισης καὶ τῆς φρόνησης. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ συστοιχεῖ μάλιστα ἐναργῶς μὲ τὴν ἁγιογραφικὴ περὶ τὸ θέμα διδασκαλία, ὅπως διατυπώνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀψευδὲς στόμα τοῦ Κυρίου περὶ καθαρότητας τοῦ ὀφθαλμοῦ - νοῦ στὸν ἄνθρωπο[134]. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι πρωτεύουσας σημασίας γιὰ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Μελετίου Συρίγου, ὅπως καταδεικνύεται στὸ παρακάτω χωρίο:

«Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον καὶ ὁ λογικὸς νοῦς, ὁποῦ ἐδόθηκεν εἰς ὅλας τὰς ψυχικὰς δυνάμεις, ὡς ὁ ὀφθαλμὸς τῷ σώματι, νὰ

---

131. Ἀγαπίου Λάνδου, *Τῇ τρίτῃ Κυριακῇ τοῦ Ματθαίου*, στὸ *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον*, σ. 106.

132. Μελετίου Συρίγου, *Κυριακὴ τρίτη τοῦ Ματθαίου*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 448, φ. 29v-30.

133. «Καλὰ καὶ ὁ νοῦς, ὁποῦ εἶναι τῆς ψυχῆς ἀρχηγός, μένει εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο καὶ συνήδομαι τοῦ Θεοῦ τῷ νόμῳ, βλέπω δὲ ''ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου'' τὰς κακὰς ἐπιθυμίας καὶ ὀρέξεις, ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας, τῷ ὄντι ἐν τῇ σαρκί μου» (Μελετίου Πηγᾶ, *Κυριακῇ Ζ' τοῦ Λουκᾶ*, § 44, στὸ *Χρυσοπηγή*, σσ. 248-249).

134. «Ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμός· ἐὰν οὖν ὁ ὀφθαλμός σου ἁπλοῦς ᾖ, ὅλον τὸ σῶμά σου φωτεινὸν ἔσται· ἐὰν δὲ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρὸς ᾖ, ὅλον τὸ σῶμά σου σκοτεινὸν ἔσται· εἰ οὖν τὸ φῶς τὸ ἐν σοὶ σκότος ἐστί, τὸ σκότος πόσον;» (*Ματθ.* στ' 22-23).

ταῖς φωτίζῃ καὶ νὰ ταῖς ὁδηγᾷ ἐν εὐθύτητι, ἐὰν μὲν ᾖ ἁπλοῦς, ἤγουν ἐὰν ἔχῃ ἐκείνην τὴν ἁπλότητα, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κύριος ἔφησε, ''γίνεσθε φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί'', καὶ νὰ ἐνεργῇ τὸ οἰκεῖον ἔργον ἀκωλύτως, ὅ ἐστι τὸ κρίνειν ἀδεκάστως καὶ ἀπροσπαθῶς τὰ προσπίπτοντα φαντάσματα καὶ διαιτᾶν δικαίως ψυχῇ τε καὶ σώματι, τότε ὅλη ἡ ψυχὴ φωτεινὴ ἔσται σὺν πάσαις ταῖς δυνάμεσιν αὐτῆς, διατὶ καὶ αἱ λογικαὶ καὶ αἱ ἄλογοι, ἤγουν ὅσαι τῷ λόγῳ ἐπιπείθονται, καὶ ὅσαι τῷ λόγῳ κινοῦνται, φωτίζονται ἀπὸ τὸ φῶς ἐκεῖνο τοῦ λογιστικοῦ, ὁποῦ εἶναι τὸ φῶς τῆς διακρίσεως, τῆς βασιλίσσης τῶν ἀρετῶν, τὸ ὁποῖον ἡ Γραφὴ καὶ μὲ ἄλλα ὀνόματα τὸ καλεῖ, ποτὲ μὲν λέγουσα αὐτὸ διάκρισιν πνευμάτων, διατὶ διακρίνει τὰ πνευματικὰ ἀπὸ τὰ ψυχικά, ποτὲ δὲ διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ, ὡς ταῦτα διαιροῦσαν ἀπ' ἀλλήλων, καὶ τὰ μὲν ἐκλεγομένην, τὰ δὲ ἀποφεύγουσαν· ἄλλοτε βουλὴ καὶ φρόνησις ὀνομάζεται ὡς δεικνύουσα τὴν περὶ τὰς πράξεις μεσότητα καὶ κρίνουσα δικαίως μεταξὺ πάσης ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως ἀκολουθοῦσα πάντοτε εἰς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ... Αὕτη ἡ διάκρισις, εἴτε βουλὴ ἢ φρόνησις, ὄχι μόνον λύχνος καὶ ὀφθαλμὸς τῆς ψυχῆς ὠνόμασται ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ φῶς»[135].

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ νοῦς λειτουργεῖ κατὰ τρόπο ἡγεμονικὸ ἔναντι τῶν ἄλλων δυνάμεων τῆς ψυχῆς εἶναι παραδεδομένη ἀρχή, ποὺ ἀνάγεται στὴν ἀρχαία φιλοσοφία[136]. Ἀκόμη καὶ οἱ αἰσθήσεις ὑπόκεινται στὴν ὑπηρεσία τοῦ νοῦ καὶ κατευθύνται ἀπὸ ἐκεῖνον. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ὅπου οἱ διάφορες αἰσθήσεις[137] προτάσσονται καὶ κυριαρχοῦν, ἐνῶ ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ ἕπεται ἢ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνες, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ περιπέσει σὲ ἐσφαλμένες ἐντυπώσεις καὶ παρανοήσεις. Ἡ συνεργασία τοῦ νοῦ μὲ τὰ σαρκικὰ μάτια παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρι ὡς ὁ ἀσφαλὴς δρόμος γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς πλάνης, ποὺ συχνὰ ὁδηγεῖ σὲ κακοδοξίες, ὅπως αὐτὴ τοῦ μωαμεθανισμοῦ[138].

---

135. Μελετίου Συρίγου, *Κυριακῇ τρίτῃ τοῦ Ματθαίου*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 448, φ. 31r-v.

136. Βλ. ἐνδεικτικῶς Μάρκου Α. Ὀρφανοῦ, *Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Δίδυμον Ἀλεξανδρέα (τὸν Τυφλόν)*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 153-156.

137. Jean Claude Larchet, *Ἡ θεραπευτικὴ τῶν πνευματικῶν νοσημάτων. Εἰσαγωγὴ στὴν ἀσκητικὴ παραδοση τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησιας*, μετάφρ. Χρήστος Κούλας, τόμ. Α', Ἀθήνα ²2009, σσ. 190-199.

138. «Ἅπασαι αἱ αἰσθήσεις εἰσὶν ὑπηρέτισσες τῷ νοῒ καὶ ... ὃ ποιεῖ ἡ μία, ἡ ἑτέρα οὐ δύναται ἐργάζεσθαι... Ἐτζη καὶ ὁ νοῦς, ὅταν ὑστερειται τῶν ὀμμάτων, ἔχει πολλὴν ἀνάγκην καὶ ζημίαν. Πιστεύει ὁ νοῦς καὶ τῇ ἀκοῇ, πλὴν πολλάκις ἀπατᾷ, ὡς ὅταν

Σημειωτέον ὅτι ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ νοῦ ἀπὸ τὴν πονηρία, τὴν ἐπιβουλὴ καὶ κάθε μορφῆς κακότητα ἀφορᾶ τὸν ἄνθρωπο γενικά, βαρύνει δὲ ἰδιαιτέρως, στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, αὐτοὺς ποὺ ἔχουν θέσεις ἐξουσίας. Ἡ ποιμαντικὴ τῶν ἱεροκηρύκων τῆς τουρκοκρατίας προσανατολίζεται πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ τονίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς κάθαρσης τοῦ νοῦ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὸν πνευματικὸ καὶ πολιτικὸ βίο τῶν συναθρώπων τους μέσα στὴν κοινωνία. Ὁ Ἀγάπιος Λάνδος εἶναι ἰδιαίτερα καταγγελτικὸς ἀπέναντι σὲ ὅσους, ἔχοντας ἀκάθαρτο τὸν νοῦ, ἀναλαμβάνουν καὶ ἔπειτα καταχρῶνται θέσεις ἐξουσίας[139]:

> «Ὅσοι γοῦν ἔχουσιν εἰς τὸν κόσμον ἐξουσίαις καὶ ἀρχαῖς πνευματικαῖς καὶ κοσμικαῖς, ἤγουν Ἀρχιερεῖς, Ἱερεῖς, καὶ Ἡγούμενοι, καὶ λαϊκοί, Προεστῶτες, καὶ Ἄρχοντες, πρέπει νὰ ἦναι ὡς φῶς καὶ νοῦς καθαροί, νὰ φωτίζουσι καὶ νὰ ὁδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὰ καλὰ καὶ σωτήρια, καὶ νὰ ἐπιμελῶνται νὰ τοὺς φυλάττωσιν ἀβλαβεῖς ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς καὶ κακώσεως, εἰ δὲ αὐτοὶ ἀγαποῦσι ταῖς ἀδικίαις· καὶ δουλεύουσιν εἰς ταῖς ἁρπαγαῖς καὶ πλεονεξίαις, καὶ διάγουσιν εἰς ῥαθυμίαν καὶ ἀμέλειαν, καὶ δὲν φυλάττουν τὰ ὀφειλόμενα, τί νὰ πάθῃ ὁ ὑποκείμενος λαὸς ὁποῦ τοὺς ὑποτάσσεται, ὁ ὁποῖος μετὰ βίας καὶ μόλις ἔρχεται πρὸς τὸ καλὸν μὲ τὴν ὁδηγίαν καὶ τὴν καλὴν καὶ ὀρθὴν πολιτείαν τῆς ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας τῶν Ποιμένων καὶ διδασκάλων του;»[140].

Ἀποδεχόμενοι λοιπὸν οἱ μεταβυζαντινοὶ ὁμιλητὲς τὴν τριμερὴ διάκριση τῆς ψυχῆς σὲ νοῦ, ψυχή, σῶμα, τονίζουν τὴν «ἡγεμονικὴ» λειτουργία τοῦ νοῦ, τόσο σὲ σχέση μὲ τὴ θεία ἐμπειρία, ὅσο καὶ μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Δὲν φαίνεται ὅμως μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα νὰ προβάλλουν τὴ διάκριση μεταξὺ νοῦ καὶ διανοίας, χωρὶς πάντως νὰ ταυτίζουν τὶς δύο αὐτὲς «δυνάμεις» τῆς ψυχῆς.

(συνέχεια στό ἑπόμενο τεῦχος)

ἀκούσασα ψευδῆ, κατέπεισε τὸν νοῦν πιστεύειν, ὡς ἡ διδασκαλία τοῦ ψευδοπροφήτου Μωάμεθ ἐκηρύχθη καὶ ἐπλάνησε τὰς καρδίας καὶ τὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων, ὅτι τὰ πράγματα οὐκ ἀνέφερε καθὼς ἦσαν» (Κυρίλλου Λουκάρεως, *Κυριακῇ ιδ΄ Λουκᾶ, περὶ τοῦ τυφλοῦ*, χφ. ΜΠΤ ἀρ. 262, φφ. 254v-255).

139. Πρωτοπρ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου κατὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Χρυσόστομον*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 159-163, 167-171.

140. Ἀγαπίου Λάνδου, *Τῇ Κυριακῇ τρίτῃ τοῦ Ματθαίου*, στὸ *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον*, σσ. 106-107.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Ροδάνθης Ἀνδρουλιδάκη - Πετράκη, *Ἡ διοίκηση στήν Ἐνορία - ἐφαρμογή καί προβληματισμοί*, Ἡράκλειο 2011.

Κυκλοφόρησε τό 2011 τό ἐνδιαφέρον βιβλίο τῆς κ. Ἀνδρουλιδάκη -Πετράκη γιά τή διοίκηση στήν Ἐνορία. Τό βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπό Εἰσαγωγικά, τρία κεφάλαια, ἐπιλεγόμενα, παράρτημα καί βιβλιογραφία καί συμποσοῦται σέ 190 σελίδες.

Στά Εἰσαγωγικά ἡ συγγραφέας παρουσιάζει τούς λόγους πού τήν ὤθησαν στήν ἐκπόνηση τῆς μονογραφίας, τή μέθοδο πού ἀκολούθησε καί τίς εὐχαριστίες. Τό πρῶτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στήν ἔννοια τῆς ἐνορίας, τή συνοπτική ἱστορική ἀναδρομή της καί τήν παρουσίαση τῆς σκοποθέτησης τῆς ἐνορίας. Τό δεύτερο κεφάλαιο, πού εἶναι τό ἐκτενέστερο, ἀναφέρεται στίς λειτουργίες τῆς διοίκησης καί τήν ἐφαρμογή τους στόν ἐνοριακό κόσμο. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται καί ἀναλύονται ἡ ἔννοια τῆς διοίκησης, ἡ διαδικασία λήψης ἀποφάσεων, ὁ προγραμματισμός καί ἡ σημασία του στήν ὀργάνωση τοῦ ἐνοριακοῦ ἔργου, ἡ ὀργάνωση καί ἡ στελέχωση καί ἡ ἰδιαιτερότητά τους στά πλαίσια τῆς ἐνορίας, ἡ διεύθυνση, ὁ ἔλεγχος καί ἡ ἀποτελεσματικότητα. Ὅλοι οἱ παραπάνω τομεῖς τῆς διοίκησης παρουσιάζονται ἀφενός σέ θεωρητικό ἐπίπεδο, ἀφετέρου ἐξειδικεύονται σέ ἐπίπεδο ἐνορίας. Ἰδιαίτερη ἀνάλυση γίνεται στό θέμα τῆς διεύθυνσης, ὅπου ἀναλύονται οἱ ἰδιαίτερες ἐπιμέρους πτυχές τῆς ἡγεσίας, τῶν ὁμάδων στήν ἐνοριακή δομή, ἡ ὑποκίνηση, ἡ ἐπικοινωνία καί οἱ ἀντιθέσεις - συγκρούσεις. Στό τρίτο κεφάλαιο ἡ συγγραφέας παρουσιάζει τή συστημική θεώρηση τῆς ἐνορίας, τήν περιγραφή καί τά χαρακτηριστικά τῆς ἐνορίας ὡς συστήματος, τή δομική θεώρηση τῆς ἐνορίας ὡς συστήματος εἰσροῶν-ἐκροῶν καί τό μηχανισμό τῆς ἀνάδρασης στό ἐν λόγῳ σύστημα. Ἀκολούθως ὑπάρχουν τά ἐπιλεγόμενα, τό παράρτημα μέ ἕνα ἐνδιαφέρον κείμενο τοῦ Ὁσίου Θεοφάνους τοῦ Ἐγκλείστου μέ τίτλο «ποιμήν καί ποίμνιο» καί τό ὅλο ἔργο κατακλείεται μέ τήν ἀναλυτική παράθεση τῆς βιβλιογραφίας.

Ἀξίζουν συγχαρητήρια στή συγγραφέα γιά τό ἐνδιαφέρον θέμα τοῦ πονήματός της, γιά τή συστηματική της ἐργασία καί τά ἐνδιαφέροντα πορίσματά της. Πράγματι, τό θέμα τῆς ἀναδιοργάνωσης τῶν ἐνοριῶν, ἐκτός ἀπό τήν πνευματική του πτυχή, παρουσιάζει καί τή διοικητική τοιαύτη καί εἶναι καίριο τό αἴτημα γιά τήν ἐφαρμογή στήν πράξη τῆς διοικητικῆς καί πρακτικῆς. Ἀποτελεῖ δέ, ἕνα ἀπό τά συχνότερα θέματα εὐρύτερου προβληματισμοῦ, καί δή ποιμαντικοῦ καί νομοκανονικοῦ, τό θέμα τῆς ὀργάνωσης

τῶν ἐνοριῶν στή σημερινή δύσκολη συγκυρία, σέ ἕναν συνεχῶς μεταβαλλόμενο κόσμο καί ἐντός μίας ἑλληνικῆς κοινωνίας πού ἀντιμετωπίζει πρωτόγνωρες προκλήσεις, πού ταυτόχρονα εἶναι καί μεγάλες ποιμαντικές προκλήσεις. Ἡ παρουσίαση τοῦ ξεκάθαρου θεωρητικοῦ πλαισίου τῆς διοίκησης καί ἡ ἐξειδίκευσή του στά πλαίσια τῆς ἐνορίας, μαζί μέ τίς ἐνδιαφέρουσες προτάσεις πού κατατίθενται, ἀποτελοῦν τήν μεγάλη προσφορά τοῦ πονήματος τῆς κ. Ἀνδρουλιδάκη - Πετράκη.

Προτρέπω τή συγγραφέα νά συνεχίσει τήν ἐνασχόλησή της μέ τήν ἐπιστήμη πού τόσο ἀποδοτικά ὑπηρετεῖ, θεωρῶ ὅτι ἀρθρώνει ἕνα ἄρτια δομημένο καί ἀπαραίτητα ποιμαντικό λόγο καί τῆς εὔχομαι ὄχι μόνο καί ἄλλες ἐπιστημονικές ἐπιτυχίες ἀλλά καί σύντομη ἀκαδημαϊκή ἀνέλιξη, τήν ὁποία ἐγγυᾶται ἡ μέχρι σήμερα παρουσία της.

Κοντάκης Χριστόφορος, Δρ. Θ.
Ἀναπλ. Καθηγητής ΑΕΑΘ

Ἐπιστημονική παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης, τόμος Ζ΄, Μνήμη Μητροπολίτου Γέροντος Ἐφέσου Χρυσοστόμου Κωνσταντινίδου Καθηγητοῦ τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης (1921-2006), Ἀθῆναι, 2010, σελίδες 708, Εἰκόνες, Φωτογραφίαι. ΕΠΕΘΧ.

Ἡ Ἑστία Θεολόγων Χάλκης, Ἀθῆναι, Ἑλλάς, ἤρχιζε τό ἐπιστημονικόν αὐτῆς ἔργον τό ἔτος 1980, μέ τήν ἐμφάνισιν τῆς Ἐπετηρίδος, ὅπου συνειργάζοντο ἀρκετοί ὁμογάλακτοι ἀδελφοί, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ γράφοντος.

Β. Θ. Σταυρίδου, Βιβλιοκρισία, Κληρονομία 17 (1985) 167-175 καί γαλλιστί.

Μετά ὀκτώ χρόνια, τό 1987 ἡ προσπάθεια αὕτη λαμβάνει πλέον συγκεκριμένην μορφήν, διά μιᾶς νέας περιοδικῆς ἐκδόσεως πρός τό παρόν μέχρι τοῦ 2010 μέ τήν ὡς ἄνω ἐπωνυμίαν.

Οἱ συλλογικοί αὐτοί τόμοι (1987-2010, 23 ἔτη) ἐμφανίζονται σχεδόν ἀνά πᾶσαν ἑπταετίαν, μέ ποικίλην ὕλην κυρίως θεολογικοῦ χαρακτῆρος. Μέ τό παρόν δέ σημείωμα ἡ προσπάθεια ἔχει φθάσει εἰς τόν τόμον Ζ΄ (2010).

Συνήθεια ἐπεκράτησεν ὅπως ὁρισμένοι τόμοι ἀφιερώνονται εἰς ὁμογαλάκτους ἀδελφούς, κατέχοντας ὑψηλάς ἐκκλησιαστικάς θέσεις, εἴτε καί εἰς ἀξιόλογα ἱστορικά γεγονότα, πάντοτε σέ σχέσιν πρός τήν Σχολήν.

Πρόσωπα: Τόμοι: Α΄ εἰς τόν Ἀμερικῆς Ἰάκωβον Κουκούζην

Δ΄ εἰς τόν Σταυρουπόλεως Μάξιμον Ρεπανέλλην, σχολάρχην

Στ΄ εἰς τόν Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαῖον Ἀρχοντώνην

Γεγονότα, Τόμοι: Γ΄ 150ετηρίς Ἱ. Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης (1844-1894).

Ε΄ 50 ετηρίς Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης (1952-2002).

Ὁ δέ ἀνά χεῖρας τ. Ζ΄ εἰς τόν Ἐφέσου Χρυσόστομον Κωνσταντινίδην (1921-2006). Ὁ γράφων, γεγηρακώς κατά τήν ἡλικίαν, εἶχε τό εὐτύχημα καί τήν παρά Κυρίου εὐλογίαν ὅπως συνεργασθῇ, ὑπό διαφόρους ἰδιότητας, εἰς ὅλους τούς μέχρι τοῦδε τόμους καί τούς παρουσιάση καταλλήλως εἰς βιβλιοκρισίας, ἑλληνιστί καί εἰς τάς ἑτέρας γλώσσας.

Οἱ συγγραφεῖς, 26 τόν ἀριθμόν, συνδεόμενοι κατά ἕνα ἤ ἄλλον τρόπον πρός τήν Σχολήν, γράφοντες εἰς τήν ἑλληνικήν ἤ καί ἄλλας γλώσσας, παραμένουν σχεδόν οἱ ἴδιοι, ὅπως καί εἰς τόν προηγούμενον τόμον Στ΄. Τήν φοράν ταύτην εἰς τόν Ζ΄ ἀπουσιάζουν τέσσαρες:

Εὐάγγελος Γαλάνης Πέργης,
Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, Ἐφέσου, θάν. 2006.
Κωνσταντῖνος Ν. Τσιρπανλῆς, καθηγητής Πανεπιστημίου
Σεραφείμ Φαράσογλου, πρωτοπρεσβύτερος.

Προστίθενται δέ, ἄλλοι πέντε.

Πρόδρομος Ἀντωνιάδης, καθηγητής
Σωτήριος Βαρναλίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου
Ἀπόστολος Δανιηλίδης, Μοσχονησίων
Κυριακός Παπακυριακός, καθηγητής
Κυριακός Τσουρός, πρωτοπρεσβύτερος.

Ὅλοι παρουσιάζουν εἰς τήν ἑλληνικήν ἀνά μίαν, ἐνῶ οἱ Γεώργιος Τσέτσης, μέγας πρωτοπρεσβύτερος δύο καί Βασίλειος Ἀναγνωστόπουλος, καθηγητής Χάλκης τέσσαρας ἐργασίας.

Ἐκτός ἀπό τούς προαναφερθέντας συνεργάζονται, μέ τήν σειράν τοῦ Πίνακος Περιεχομένων, οἱ κάτωθι:
Βαρθολομαῖος Ἀρχοντώνης, Κωνσταντινουπόλεως.
Γ. Τσέτσης, Μ. Πρωτοπρεσβύτερος.
Ἀθανάσιος Παπᾶς, Χαλκηδόνος.
Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, καθηγητής Χάλκης.
Χρῆστος Τσούβαλης, καθηγητής.
Θεόδωρος Νικολάου, καθηγητής Πανεπιστημίου.
Ἰάκωβος Σωφρονιάδης, Πριγκηποννήσων.
Ἀπόστολος Γλαβίνας, καθηγητής Πανεπιστημίου.
Παῦλος Μενεβίσογλου, Σουηδίας.
Ἀθανάσιος Μπασδέκης, καθηγητης.
Γεννάδιος, Ζερβός, Ἰταλίας καί Μελίτης.
Νικόλαος Γ. Ξεξάκης, καθηγητής Πανεπιστημίου.
Ναυκράτιος Τσουλκανάκης, ἀρχιμανδρίτης.
Γεώργιος Ξεινός, ἰατρός.
Εὐστάθιος Κ. Γιαννῆς, ἐκπαιδευτικός.
Ἀθανάσιος Ἀλεξ. Φούρλας, ἐπιχειρηματίας.
Μάξιμος Ἁγιωργούσης, Πιττσβούργου.
Γρηγόριος Λαρεντζάκης, καθηγητής Πανεπιστημίου.
Κωνσταντῖνος Δεληκωνσταντῆς, καθηγητής Πανεπιστημίου.
Κωνσταντῖνος Γιοκαρίνης, ἐκπαιδευτικός.
Χρυσόστομος Γ. Ζαφείρης, Περιστερίου καί καθηγητής Πανεπιστημίου.

Ὅπως ἐλέχθη προηγουμένως, τά γραφόμενα ἀνάγονται εἰς τήν ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας, χωρίς νά παραθεωρῶνται καί αἱ βοηθητικαί πρός αὐτήν ἐπιστῆμαι.

Ἐκτός ἀπό τό σεπτόν Πατριαρχικόν γράμμα, ἄλλα τρία γραφόμενα ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς τόν τιμώμενον ἱεράρχην. Βιογραφικά, χαρακτηρισμοί, ἐργογραφία. Διά τό τελευταῖον σημεῖον λέγεται ὅτι:

«Παρά τήν ἐπιθυμία τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ παρόντος τιμητικοῦ τόμου, γιά μία πληρέστερη καταχώρηση τῆς ἐργογραφίας τοῦ τιμωμένου, διά τοῦ παρόντος τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἀδελφότητός μας, τοῦτο γιά λόγους ἀντικειμενικούς δέν κατέστη ἐφικτό», σ. 26.

Ἐπί τοῦ προκειμένου ἴσως βοηθητική δύναται θεωρηθῇ «ἐργασία τοῦ Β.Θ. Σταυρίδου, Χρυσόστομος Σ. Κωνσταντινίδης, Γέρων Μητροπολίτης Ἐφέσου, 1921-2006,... Θεσσ. : Κυριακίδης, 2007, ὅπου καί δίδεται, κατά τό δυνατόν, μία πλήρης βιβλιογραφία τοῦ ἀνδρός. Σχετικῶς ὁ σεβαστός συνάδελφος γράφει:

«Θεωρῶ, ὅτι ὁ κ. Σταυρίδης εἶναι ὁ καλλίτερον γνωρίζων ἐν τῷ χώρῳ του τήν ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν. Προσωπικῶς πλειστάκις ἀποτείνομαι εἰς αὐτόν καί διά τάς ἰδικάς μου ἐργασίας, διά νά πληροφορηθῶ ἐφ᾽ ὅσον δέν τάς ἐνθυμοῦμαι ποῦ καί πότε ἐξεδόθη ἡ α ἤ β μελέτη μου». Αὐτ., σ. 106.

Ἰδιαιτέρως διά τήν Χάλκην, ἐκτός ἀπό τά ὡς ἄνω τέσσαρα σημειώματα, τῶν Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου, Γεωργίου Τσέτη καί Βασιλείου Ἀναγνωστοπούλου- τοῦ ἰδίου ἕτερα τρία τό περί τῆς Βιβλιοθήκης καί αἱ δύο λογοδοσίαι τῶν ἐτῶν 2007-2010-περί τοῦ Ἐφέσου Χρυσοστόμου, σημειοῦμεν καί τά ἀκόλουθα:

Β. Θ. Σταυρίδου, Τάφοι Πατριαρχῶν εἰς τά Πριγκηπόννησα (Χάλκη).

Μοσχονησίων Ἀποστόλου, Περί τοῦ Ἀποστόλου Χριστοδούλου, σχολάρχου.

Χρήστου Τσούβαλη, διά τούς Γραμματεῖς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Πριγκηποννήσων Ἰακώβου, Τά Ἁγιάσματα τῶν Πριγκηποννήσων (Χάλκη).

Κωνσταντίνου Γιοκαρίνη, Ἡ Ἵδρυσις καί ἡ ἐπαναλειτουργία τῆς Σχολῆς.

Καλόν εἶναι ὅπως σημειωθεῖ ὅτι τήν ἐπιστημονικήν παρουσίαν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, ἐκτός ἀπό τάς ἐκδόσεις τῆς Ἑστίας, συνεχίζουν νά θεραπεύουν καί εὐρύτερον, ὁπουδήποτε καί ἄν εὑρίσκωνται καί εἰς οἱανδήτινα θέσιν καί ἄν ὑπηρετοῦν οἱ κληρικοί καί λαϊκοί ὁμογάλακτοι ἀδελφοί. Τό χαρακτηριστικόν ὅμως γνώρισμα τῆς συλλογικῆς προσφορᾶς τῶν θεολόγων τούτων φέρουν οἱ μέχρι σήμερον ἑπτά ὀγκώδεις τόμοι τῶν ἐτῶν 1987-2010 τῆς ΕΠΕΘΧ, Ἀθηνῶν.

Ὅθεν δίκαιος ὁ ἔπαινος καί οἱ θερμαί εὐχαριστιαι πρός τό

Διοικητικό Συμβούλιον τῆς Ἑστίας καί τάς ἑκάστοτε ἐκδοτικάς ἐπιτροπάς τῆς Ἐπετηρίδος ταύτης!

Τετάρτη, 22 Δεκεμβρίου 2010. Βασίλειος Θ. Σταυρίδης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ὁ Κυμαῖος λαϊκός ποιητής Γεώργιος Ν. Χαρτσᾶς (Εἰσαγωγή-Ἔκδοση-Σχόλια)*, Μορφωτικός καί Ἐκπολιτιστικός Σύλλογος Κύμης, Ἀθήνα 2010.

Ἡ μελέτη τῆς λαϊκῆς καί λαϊκότροπης ποίησης ἀπασχολεῖ τά τελευταῖα χρόνια ὅλο καί περισσότερο τήν λαογραφική βιβλιογραφία. Σ᾽αὐτή τήν κατεύθυνση κινεῖται καί ἡ ἔκδοση τοῦ ἐξαιρετικοῦ τόμου τοῦ Ἀν. Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης Μαν. Βαρβούνη μέ τό ποιητικό ἔργο τοῦ λαϊκοῦ ποιητῆ Γεωργίου Χαρτσᾶ (1880-1979).

Ὁ καθηγητής στήν κατατοπιστική του εἰσαγωγή (σσ.13-31) παρουσιάζει τήν ζωή τοῦ Γεωργίου Χαρτσᾶ, τήν ἰδεολογική ταυτότητα καί συγκρότηση τοῦ ποιητῆ καί τοῦ ἔργου του, τά ζητήματα στιχουργικῆς καί τήν γλώσσα τῆς ποίησής του, ἀλλά καί πολλά στοιχεῖα γιά τήν ἑλληνική λαϊκή ποίηση ὡς γραμματειακό εἶδος, καθώς καί μία εὐσύνοπτη παρουσίαση τῆς ἔκδοσης. Ἀκολουθεῖ τό κυρίως μέρος, μέ τά ποιήματα (σσ. 33-164) καί τά πεζά (σσ. 165-170). Στήν ἔκδοση δέν συμπεριλήφθηκαν τά ἤδη ἐκδοθέντα σέ φυλλάδια πολιτικά ποιήματα τοῦ Χαρτσᾶ. Στήν συνέχεια ὁ καθηγητής παραθέτει τό ἐκδοτικό ὑπόμνημα (σσ. 173-174) καί ἄκρως κατατοπιστικά σχόλια καί σημειώσεις (σσ. 175-230). Ὁ τόμος ὁλοκληρώνεται μέ τήν βιβλιογραφία (σσ. 231-235).

Μέσα ἀπό τά ποιήματα καί τά πεζά παρουσιάζεται ἡ προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ, πού ἐμφανίζεται βαθιά θρησκευόμενος, μέ ἕναν ἁπλοϊκό τρόπο, ἐνῶ δέν λανθάνουν τῆς προσοχῆς τοῦ ἀναγνώστη τά πολλά καί ποικίλα στοιχεῖα πού παρέχει ὁ Χαρτσᾶς γιά πρόσωπα, γεγονότα, ἀντιλήψεις, συμπεριφορές, πολιτισμικές καί ἱστορικές συγκυρίες πού ἀφοροῦν τήν Κύμη καί τούς ἀνθρώπους της κατά τόν 20ο αἰώνα. Ἔτσι τά ποιήματα γίνονται καί πηγές γιά τή μελέτη τῆς σύγχρονης ἱστορίας καί τῆς λαογραφίας τῆς Κύμης.

Ἀναμφίβολα ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου Χαρτσᾶ συμβάλλει στήν μελέτη τῆς λαϊκῆς ποίησης τοῦ 20οῦ αἰώνα καί γιά αὐτό τόν λόγο ἀξίζουν συγχαρητήρια στόν καθηγητή Μαν. Βαρβούνη γιά τήν ἔκδοση αὐτοῦ εὔχρηστου καί κατατοπιστικοῦ τόμου, πού δίνει νέα ὤθηση στίς λαογραφικές μελέτες στήν Ἑλλάδα.

Παντελῆς Λέκκου, Δρ. Θ.